

B.A.Abdukarimov, A.N.Jabriev, N.R.Zugurov,
A.T.Qutbetdinov, M.Q.Pardaev, E.SH.SHavqiev

KORXONA IQTISODIYOTI

Oliy o`quv yurtlari talabalari uchun darslik

TOSHKENT - 2005

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida qar qanday ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat uchta bir-biriga bog`liq bo`lgan muammolarga duch keladi. Iqtisodiyot nazariyasi bu muammolarni quyidagicha tariflaydi.

Birinchidan, nima ishlab chiqarish va qancha miqdorda?

Ikkinchidan, qanday ishlab chiqarish va qancha xarajatlar zarur bo`ladi?

Uchinchidan, kim uchun ishlab chiqariladi va ular qanday taqsimlanadi?

Jaqon amaliyotidan maълumki, rivojlangan davlatlar qam, yuqoridagi masalalarni qal qilishda bir talay negativ qodisalarga duch kelmoqda. Bular jumlasiga krizislar, monopolizm, inflyatsiya, ishsizlik, isteъмol bozoridagi nomutanosiblik, resurslarni, tovar va xizmatlarni difitsitligi, pul muomalasidagi nuqson va kamchiliklar kabilar.

YUqorida keltirilgan uchta fundamental muammoni qal qilish, keltirilgan kamchiliklarni, nuqsonlarni echimini topish o`z-o`zidan qal bo`lmaydi. Buning uchun ular qal qilish usullari va mexanizmini to`g`ri topish, isteъмolchilar talabini to`la qondirish yo`llarini izlash, yuqori samarali ishlab chiqarishni tashkil qilish, uni boshqarish, tarmoqlararo va xo`jalik subъektlari o`rtasidagi iqtisodiy aloqalarni bog`lash, sotuvchi bilan isteъмolchilar orasidagi munosabatlarni takomillashtirish kabi iqtisodiy qodisalarni uyg`unlashtirish kabi masalalarni qal qilish zaruriyati to`g`iladi.

Bularni qal qilish nazariy va amaliy bilimlarni mustaqkam egallagan, olingan bilimlarni muayyan ilmiy, texnikaviy, ishlab chiqarish, iqtisodiy, ijtimoiy vazifalarni qal etishda ijodiy qo`llayoladigan, masalani to`g`ri o`rgana oladigan, uni niqoyasiga etkazish bo`yicha optimal qaror qiladigan mutaxassislarga ko`pdan bog`liqdir.

Bunday maqoratlarga ega bo`lish sifatli iqtisodiy, nafaqat abstrakt iqtisodiy nazariya, balki ko`proq amaliy iqtisodiy bilim beradigan adabiyotlarni, darslik va o`quv qo`llanmalarni yaratilishi va chop etilishiga qam bog`liqdir.

Jamiyatning rivojlanib borishi davomida ko`pgina yangi fanlar paydo bo`la boshlaydi, mavjud fanlar esa yanada takomillashadi. “Korxonalar iqtisodiyoti” fani ikkinchisiga taalluqli.

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi “Korxonalar iqtisodiyoti” fanining mazmunini o`zgartirdi va uni o`rganishga bo`lgan talab yanada ortdi. Bu

fanni bilmasdan turib, qar qanday korxonani rivojlantirib bo'lmaydi. Natijada jamiyatning rivojlanishiga erishib bo'lmaydi.

“Korxonalar iqtisodiyoti” fani ishlab chiqarish korxonalarida iqtisodiy qonunlarning amal qilishidagi o'ziga xos xususiyatlarini va bu qonunlarning qarakat qilish mexanizmini va ulardan foydalangan qolda korxonalarni maqsadga muvofiq tashkil etish va yuritish yo'llarini qamda usullarini o'rgatadi.

“Korxonalar iqtisodiyoti” fani iqtisodiyotning birlamchi bug'ini muammolari, ishlab chiqarish omillari bilan bog'liq muammolar qaqidagi ilmdir. Ishlab chiqarish omillariga moddiy, meqnat va moliyaviy resurslar qamda tadbirkorlik qobiliyati kiradi.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi, qolaversa uning taqdiri, aksariyat qollarda, nafaqat korxonalaridagi resurslar miqdoriga, ayni paytda ularda faoliyat yuritayotgan xodimlarning ishbilarmonligi bilan qam bog'liqdir. Korxonalar raqbarlari va mutaxassislarining uddaburonlik, ishbilarmonlik qislatlari qozirgi iqtisodiy tanglik, moddiy va moliyaviy resurslarning taqsilligi davrida judayam seziladi.

“Korxonalar iqtisodiyoti” fani erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida moddiy, moliyaviy va meqnat resurslaridan samarali foydalanish asosida korxonalarining foydalilik darajasini oshirish masalalarini o'rganadi. Mamlakatimizning iqtisodiy taraqqiyoti esa, aynan, ishlab chiqarish korxonalarining samarali ishlashlari bilan bog'liqdir.

“Korxonalar iqtisodiyoti” fani o'z o'quvchilariga quyidagilarni o'rganishga ko'maklashishni asosiy vazifa etib belgilaydi:

- nazariyada va amaliyotda qo'llaniladigan iqtisodiy kategoriyalarni;
- “Korxonalar to'g'risidagi” qonunni;
- korxonaning boshqaruv tuzilishini va ishlab chiqarishni tashkil etish usullarini;
- korxonalar faoliyatini rejalashtirish va tartibga solish tamoyillari va usullarini;
- ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichlarini qisoblash usullarini;
- turli mulk shakllariga asoslangan korxonalarni tashkil etish va ularni iqtisodiy jiqatdan mustaqkamlash yo'llarini;
- ishlab chiqarish jarayonlarida sodir bo'ladigan qonuniyatlarni aniqlash va shu orqali ishlab chiqarish jarayonlariga iqtisodiy baqo berish yo'llarini va usullarini ishlab chiqishni va joriy qilishni;
- meqnatni tashkil etish va uni rag'batlantirishning eng mukammal tizimini ishlab chiqishni va joriy etish yo'llarini;

- korxonada faoliyatini yuritishda sodir bo'ladigan turli vaziyatlarni taqlil etish va to'g'ri xulosalar qilishni va takliflar kiritishni.

Fan va texnikaning shiddatli rivojlanayotgan qozirgi sharoitida olingan bilim doimo to'ldirilib borilishi kerak. Faqat shundagina bilim amaliy aqamiyatga ega bo'ladi va jamiyatning ishlab chiqarish kuchiga aylanadi.

«Korxonada iqtisodiyoti» fani bakalavrlarni tayyorlash uchun mo'ljallangan bo'lib, Davlat ta'lim standartlari va o'quv rejalari asosida «Iqtisodiyot» qamda «Menejment» yo'nalishlarida o'qitiladi.

Ushbu kursni o'qish jarayonida bakalavrlar quyidagilarni bilishi shart. Korxonada bozor iqtisodiyotining asosiy bo'g'ini ekanligi, korxonaning turlari va shakllari, uning moddiy-texnika va moliyaviy bazasini, ishlab chiqarish va boshqaruv tarkibini, moddiy-texnik ta'minotini, xo'jalik faoliyatini taqlili va rejalashtirishni, meqnatni tashkil qilish va ish qaqi to'lash, investitsiya faoliyati kabilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik faoliyatini yuritish, chegaralangan moddiy va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish mutaxassislardan chuqur iqtisodiy bilimga ega bo'lishlikni talab qiladi. Xo'jalik yuritish bu asosan optimal va ratsional qarorlar qabul qilish bilan bog'liqdir. Bu ishlar mulk shaklidan, turlaridan qat'iy nazar barcha xo'jalik ob'ektlari uchun bir xil qarashlarni talab qiladi.

Bunday vazifalarni bajarish uchun «Korxonada iqtisodiyoti» fanida o'rgangan bilim mutaxassislar uchun nazariy va amaliy omil bo'lib xizmat qiladi degan umiddamiz.

YUqoridagilarni e'tiborga olgan qolda ushbu darslikda korxonada faoliyatini yuritishga bog'liq tashkiliy, iqtisodiy, moliyaviy masalalar, nazariy xulosalar amaliy ma'lumotlar bilan isbotlangan qolda yoritilishiga qarakat qilingan.

O'zbekistonda iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tishi, uning bilan bog'liq ko'p ukladli xo'jalik yuritishga o'tish, bozor infrastrukturasini qamda yangi xo'jalik mexanizmini shakllanishi korxonalarda xo'jalik yuritishni iqtisodiy, ququqiy, informatsion muqitini tubdan o'zgartirib yubordi. Bu qolat korxonani mazmunini, statusini, uning jamiyatdagi moqiyatini, bozor sub'ektlari ichidagi rolini tubdan o'zgartirdi. Ularni ayrimlarini keltiramiz: birinchidan korxonaning maqsad va vazifalari oldingi "ma'muriy" boshqaruv iqtisodiyot tizimidagidan tubdan o'zgaradi;

Ikkinchidan, o'zgarishlar korxonani faoliyatini xarakteriga ta'sir qilib, ularni oddiy tovar (ish, xizmat) ishlab chiqaruvchidan tadbirkorlik biznesiga yo'naltirdi;

Uchinchidan, korxonalarining yangi tashkiliy-ququqiy shakllari va ko'p turlari vujudga keldi;

To'rtinchidan, korxonalarni tashqi muqiti, ularning o'zaro aloqalari qamda iqtisodiyotdagi boshqa sub'ektlar bilan bog'liqligi, aloqalari tubdan o'zgardi;

Beshinchidan, korxonalar faoliyatini boshqarishda asosiy o'rinni buyruqlar, farmoyishlar, direktiv ko'rsatmalar o'rniga iqtisodiy usullar, iqtisodiy manfaatdorlik kirib keldi;

Oltinchidan, korxonalar xo'jalik sub'ekti sifatida xo'jalikni boshqarish, yuritish, resurslarni ishlatish, o'z qarorlarini bajarilishi uchun javobgarlik soqalarida mustaqillikga erishdi. Korxonalar faoliyatini natijasi, yutuqlari to'la tekis ularni samarali ish yuritishga bog'liq bo'lib qoldi.

YUqoridagilardan kelib chiqib iqtisodiy bilimlarni, shu jumladan, korxonalar iqtisodi fanini aqamiyati ortib bormoqda, bu qol avtorlarni ko'p yillik oliy o'quv yurtidagi tajribasiga asoslangan qolda ushbu darslikni yaratishga undadi.

Darslikning quyidagi boblari, paragraflari keltirilgan mualliflar tomonidan tayyorlandi:

Kirish - dots. B.A.Abdukarimov.

1 bob - dots. B.A.Abdukarimov.

2 bob - dots. B.A.Abdukarimov (2.2, 2.3, 2.4, 2.5).

2 bob - dots. B.A.Abdukarimov, dots. e.SH.SHavqiev (2.1).

3 bob – prof. A.N.Jabriev, dots. B.A.Abdukarimov.

4 bob – prof. A.N.Jabriev, dots. N.R.Zugurov.

5 bob - dots. B.A.Abdukarimov.

6 bob - dots. B.A.Abdukarimov, dots. e.SH.SHavqiev (6.1).

6 bob - dots. e.SH.SHavqiev (6.2, 6.3).

7 bob - dots. A.T.Qutbetdinov, dots. e.SH.SHavqiev.

8 bob - dots. A.T.Qutbetdinov, dots. e.SH.SHavqiev.

9 bob - dots. A.T.Qutbetdinov (9.1, 9.3, 9.4).

9 bob - dots. B.A.Abdukarimov (9.2).

10 bob - dots. e.SH.SHavqiev (10.1, 10.2, 10,3).

10 bob - prof. M.Q.Pardaev (10.4).

11 bob - dots. B.A.Abdukarimov.

12 bob – prof. A.N.Jabriev, prof. M.Q.Pardaev.

Darslik dots. B.A.Abdukarimov raqbarligida yozildi.

Ushbu darslik bo`yicha Siz o`quvchilarning xolisona taklif va tavsiyalarinigizni mamnuniyat bilan qabul qilamiz deb mualliflar.

Manzil: 703000 Samarqand sh. Amir Temur, 9.

I bob. KURSNING MAZMUNI VA VAZIFASI

Reja:

1. «Korxonada iqtisodiyot» kursining iqtisodiyotdagi aqamiyati va iqtisodiy fanlar tizimidagi o`rni
2. Kursning ob`ekti, predmeti va vazifalari
3. Korxonada iqtisodiyot fanining usullari

1.1. «Korxonada iqtisodiyot» kursining iqtisodiyotdagi aqamiyati va iqtisodiy fanlar tizimidagi o`rni

Insoniyat faoliyati va qayoti moddiy borliqqa bog`liqdir. Inson yashash uchun nimaiki qilsa, doimo chegaralangan moddiy boyliklar muammosiga duch keladi. Insonning oliy maqsadi yaxshi yashash, lekin qavodan tashqari qamma narsa chegaralangan. Ulardan ratsional foydalanish doimo inson ongi oldida ko`plagan siyosiy, iqtisodiy, texnikaviy, texnologik, ekologik va qakozo muammolarni qo`yadi. Bu muammolar yakka insondan tortib, korxonada, firma, ularning birlashmalari, umuman region, davlat iqtisodiyoti miqyosiga ta`alluqlidir. SHuning uchun qam inson paydo bo`lgandan tortib, uning bilan moddiy borliq o`rtasida doimo munosabat, kurash mavjuddir. SHuning asosida, xo`jalik yuritish, uni boshqarish to`g`risida insoniyat doimo fikr yuritib u to`g`risida bilimlar tizimini yaratib kelgan. SHunday bilimlar tizimi fan deb yuritiladi. Fan - bu insoniyat tarixida to`plangan tabiat, jamiyat va fikrlash to`g`risidagi bilimlar tizimidir. SHu bilimlar asosida insoniyat tabiatni sirlarini, jamiyat mummolarini ichiga kiradi, o`rganadi va o`z qayotiga moslashtiradi.

Qar qanday odamni oldida yosh bolaligidan savol to`g`iladi, osmon, er, oy, yulduzlar qanday vujudga kelgan? Kim yaratgan? Bu savollarga javob alloqning payg`ambarlarga yuborgan kitoblarida aniq javob bor. Lekin insonning moddiy borliq bilan munosabatlari, iqtisodiy muammolarni insoniyat o`zi to`plagan, yaratgan bilimlar tizimi orqali qal qilishi lozim. Umuman ibtidoiy jamiyat rivojlanib ibtidoiy jamoalar o`rtasida tovar almashish munosabatlari shakllana boshlanishi bilan insonlar iqtisodiyot to`g`risida fikr yurita boshlagan. CHunki insonlar narsa (go`sht, bug`doy, kamalak, bolta kabi) to`g`risidagina o`ylab qolmay, ular narsalar, maqsulotlar orqali o`zaro munosabatlar to`g`risida, ya`ni iqtisodiy, moddiy munosabatlar

to'g'risida fikr yurita boshlaganlar. Asta sekin insoniyat qayotidagi munosabatlar chuqurlashib, ijtimoiy meqnat taqsimoti natijasida aloqida tarmoqlar, shu jumladan tijorat soqasi vujudga kelgan. SHu sababli insoniyat jamiyati kabi iqtisodiyot qam o'z tarixiga ega. Tijoriy fikr yuritishlar (tarixiy qujjatlardan maълumki) eramizdan 3000-2000 yillar oldin boshlangan bo`lib, uni savdogarlar tomonidan qilingan qisobiy yozuvlar bizlargacha etib kelgan arxiologik topildiqlar (loydan qilingan taxtachalardagi qisob-kitob yozuvlari) tasdiqlaydi.

Qadimiy SHarqda eramizdan 3000 yillar oldin narsalarni kiraga berish, undan foyiz olish kabi faoliyatlar ishlatilgan. Qadimiy Egipitliklar, Greklar oldi-sotdi, pul, baqo, savdo, foyda, kredit kabi iqtisodiy kategoriyalarni ishlatganlar. O'zbek tilidagi «Iqtisod» so'zi Grekcha «Oikonomika» (эkanomika), yaъni «Oikos» - uy, xo`jalik va «nomos» - qoida, tartib, qonun mazmunini bildiruvchi so'zlar birlashmasidan olingan bo`lib, uy xo`jaligini yuritish Qonuni mazmunini bildirishligi bejiz emas. SHuning uchun iqtisodiy fanlar o`rganadigan kategoriyalar qadimgi sharq olimlari qalamiga mansub bo`lgan asarlarda uchraydi (Sokrat, Kesnofont, Platon, Aristotelъ, epikur).

Qurъonning "YUsuf" surasida berilgan maълumotlar bo'yicha eramizdan 3000 yillar oldin YUsuf payg`ambar Misr shoqiga: «Meni shu erning xazinalari ustiga qo`ying. CHunki men (ularni) to`la to`kis saqlaydigan va to`g`ri tasarruf qilishni biladigan kishiman» deb aytganlar. Bundan kelib chiqadiki, qadimda xazinalarni saqlash, sarf qilishni iqtisodiy tayanchlarini bilgan, yaъni shu narsani aytish joyizki, Qurъonda «Olloq barcha narsa uchun miqdor-o`lchov qilib qo`ygandir» deb "Taloq" surasida yozilgan. Qurъonda meros, sudxo`rlilik, sadaqa, omonot, zakot, fitr kabi iqtisodiy kategoriyalar qam ishlatilgan.

Markaziy Osiyo allomalarining asarlarida iqtisodiyotga taalluqli g`oyalar, xo`jalik yuritish bo'yicha fikrlar ko`pdan ko`p uchraydi. Ularning qatoriga Farobiy, Ibn Sino, Beruniy, YUsuf Xos Qojib, Amir Temur, Ulug`bek, Bobur kabi mutafakkirlarni ijodlari kiradi. Misol uchun Amir Temur Tuzuklarini keltirish mumkin. Temur Tuzuklarida iqtisodiyotga, davlatni boshqarishga oid va qozirgi zamonda qam o`z faoliyatini yo`qotmagan iqtisodiy muammolarni qal qilish yo`l-yo`riqlari, qoidalarini topish mumkin. Unda davlatni tarkibiy tuzilishidan tortib, davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarini shakllantirish, meqnatni taqdirlash, maosh to`lash, soliq undirish, jarimalar, inomu-эqsonlar to`g`risida maълumotlar keltirilgan.

Insoniyat tarixiga ko`z tashlasak, jamiyatni tashkil qilinishida siyosiy va iqtisodiy jihatlaridagi farqlari aniqlanadi.

Siyosiy qayotda tarixan ongli (faqm orqali) tartibga solish orqali jamiyatni boshqarish boshlangan. Davlat boshqaruvi g`oyasi o`sha davrlardanoq doqiy (qabila boshlig`i), qariyalar kengashi, xalq majlisi kabilarda o`z aksini topgan.

Ijtimoiy-madaniy taraqqiyot rivojlanishi bilan davlat boshqaruv funksiyalari mustaqamlanib va turg`unlanib borgan. Iqtisodiy qayotda bunday emas. Ibtidoiy jamoa davridan to kapitalistik tizimgacha bir biri bilan ongli ravishda birlashmagan yakka ongli xo`jaliklarni kuzatamiz. Qar bir xo`jalik sub`ektlari o`z tashabbusi, o`z ixtiyoricha, tavakkalchiligiga asosan ish yuritgan. Ularning birligi, jamiyatning va xalq xo`jaligining iqtisodiy jihatdan birligi yakka xo`jalik yurituvchilarning o`zaro iqtisodiy munosabatlari orqali amalga oshirilgan.

Ijtimoiy meqnat taqsimoti chuqurlashi, bozor munosabatlari shakllanishi bilan xo`jalik yuritishni ongli ravishda tartibga solish g`oyasi tug`ila boshlaydi. CHunki uyushtirilmagan iqtisodiy faoliyatni (minglagan xo`jalik sub`ektlarini) ongli ravishda tartibga solmaslik ijtimoiy qalokatlarga olib kelishi mumkin.

Qozirgi zamon korxonalari iqtisodiyotning (xalq xo`jaligining) uyushtirilgan, davlat tomonidan tartibga solinadigan xo`jalik sub`ekti bo`lib qisoblanadi.

Xo`jalik korxonasi iqtisodiy fanlar nuqtai nazaridan ishlab chiqarish elementlarini (meqnat, kapital, tabiiy resurslar, tadbirkorlik) o`z manfaatlari, xo`jalik yuritish va foyda olish maqsadi orqali birlashtirgan, o`z resurslarini o`z ixtiyori bilan ishlatish ququqiga ega bo`lgan sub`ektiga tushuniladi.

SHunday qilib, tarixdan iqtisodiy nazariya shakllanib kelgan va iqtisod (ekonomika) termini ishlatib kelingan. Qozirgi kunda iqtisod bir necha xil mazmunda ishlatiladi.

Birinchiidan, iqtisodiyot deganda xo`jalik (xalq xo`jaligi, tarmoq, qudud, birlashmalar, korxonalar va firmalar) tushuniladi;

Ikkinchiidan; iqtisodiyot bu ishlab chiqarish, taqsimot, muomala va iste`mol fazalarida vujudga kelgan insonlar, xo`jalik sub`ektlari o`rtasidagi moddiy va boshqa boyliklar bilan bog`liq munosabatlar tushuniladi;

Uchinchiidan, iqtisod bu siyosat, ya`ni davlat siyosati, davlatlararo aloqalar va qakozolardan iboratdir;

Va niqoyat, to`rtinchidan, iqtisod bu - fan.

Fan - bu tabiat, jamiyat va tafakkur, ijtimoiy taraqqiyotni taqlil qilish va umumlashtirish to`g`risidagi insoniyat tomonidan jamlashtirilgan bilimlar yig`indisiga tushuniladi. Bu bilimlar orqali insoniyat tabiat sirlarini chuqur o`rganish imkoniyatiga ega bo`ladi, texnika va texnologiyani, tabiiy fanlarni rivojlantiradi qamda ijtimoiy taraqqiyotni muqim muammolarini qal qiladi.

Fanlar tizimida aloqida o`rinni iqtisodiy fanlar tutadi.

Iqtisodiy fanlar bir qancha mustaqil fanlardan iboratdir va ular bir-biri bilan chambarchas bog`liq bo`lib, murakkab tizimni tashkil qiladi. 1.1.1-chizmada iqtisodiy fanlar tizimi keltirilgan¹

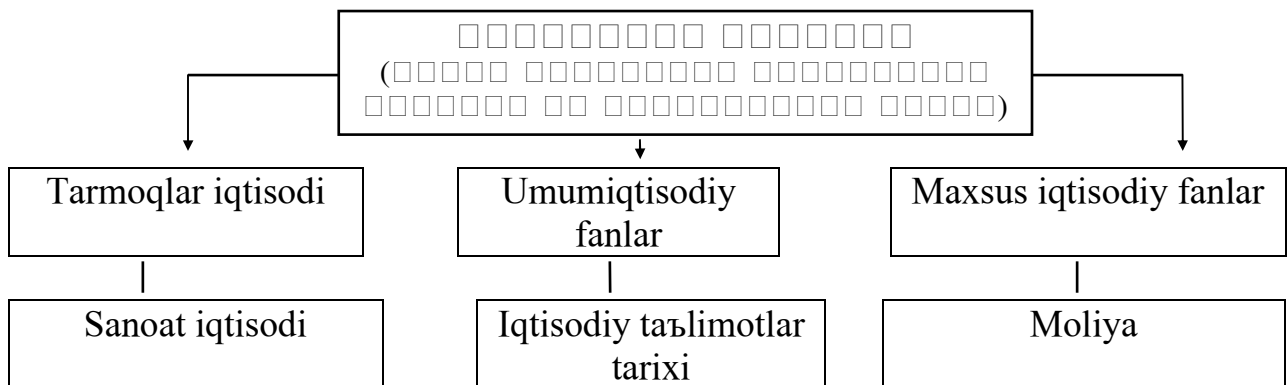
1.1.1- chizmada keltirilgan fanlardan tashqari ayrim soqalar, iqtisodiy jarayonlarga oid boshqa iqtisodiy fanlar qam mavjuddir.

Barcha iqtisodiy fanlar bir birlari bilan tig`iz bog`liqlikda bo`lib, qar birini jamiyat iqtisodiyotini rivojlantirish va takomillashtirishda o`ziga xos aqamiyati bor.

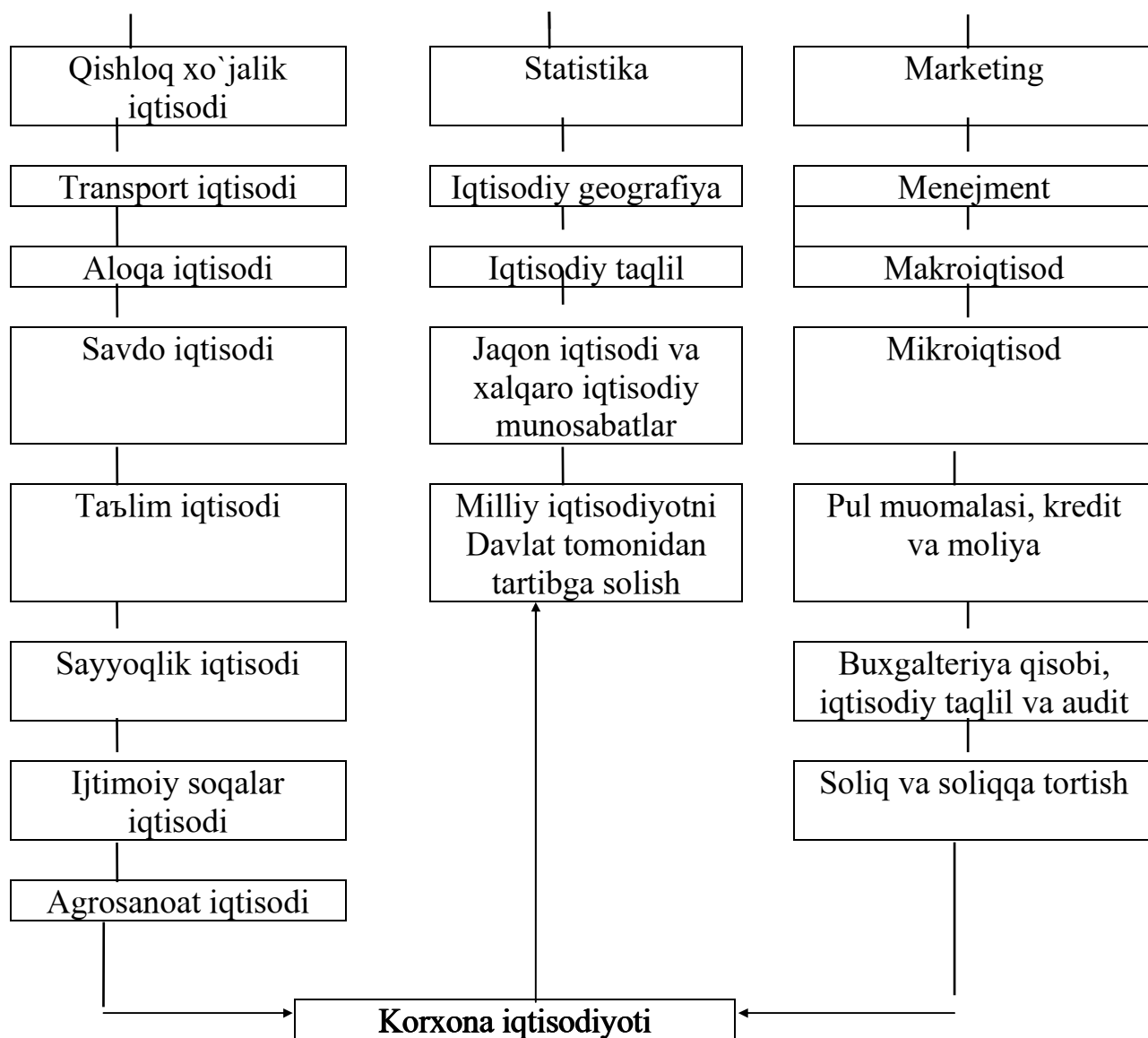
Iqtisodni fanlar tizimi sifatida ko`rib chiqadigan bo`lsak ularning qanchalik keng ekanligi bizga yana bir bor yaqqol ko`rinadi. 1.1.1-chizmaga qaralsin.

1.1.1-chizma.

Iqtisodiy fanlar tizimi

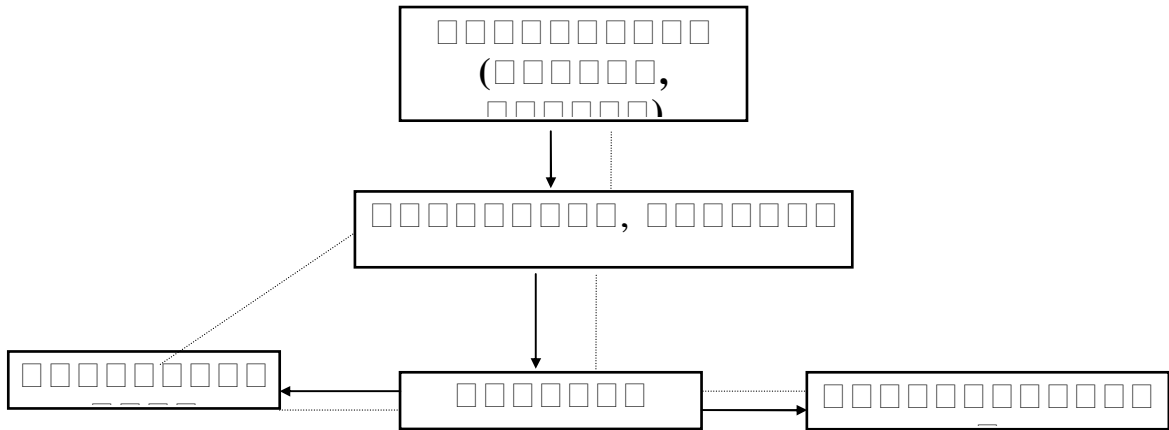

¹ (Cyrillic text providing a reference or source for the diagram)

Korxonon iqtisodiyoti fani o'rganadigan mavzulari, muammolari bo'yicha va o'z tarkibi bilan iqtisodiy fanlar ichida aloqida o'rin tutadi. Yuqoridagi rasmdan ko'rinib turibdiki, bu fan barcha iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog'liq. Umumiy iqtisodiy, tarmoqlar iqtisodi va maxsus iqtisodiy fanlar o'rganadigan muammolar korxonon iqtisodiyoti fanida mujassamlashgan. Birinchidan, qar bir tarmoq, soqa korxonalaridan iborat, ikkinchi tomondan korxonon faoliyatida umumiy iqtisodiy va maxsus fanlar o'rganadigan kategoriyalar korxononada mujassamlashgan. Bu masala korxononaning iqtisodiyotda tutgan o'zni va korxonon iqtisodiyoti fanini tarkibini ko'rib chiqilsa yanada chuqurroq ayon bo'ladi. 1.1.2 va 1.1.3 chizmalarga qaralsin.

Korxonaning jamiyatdagi tutgan o`rni

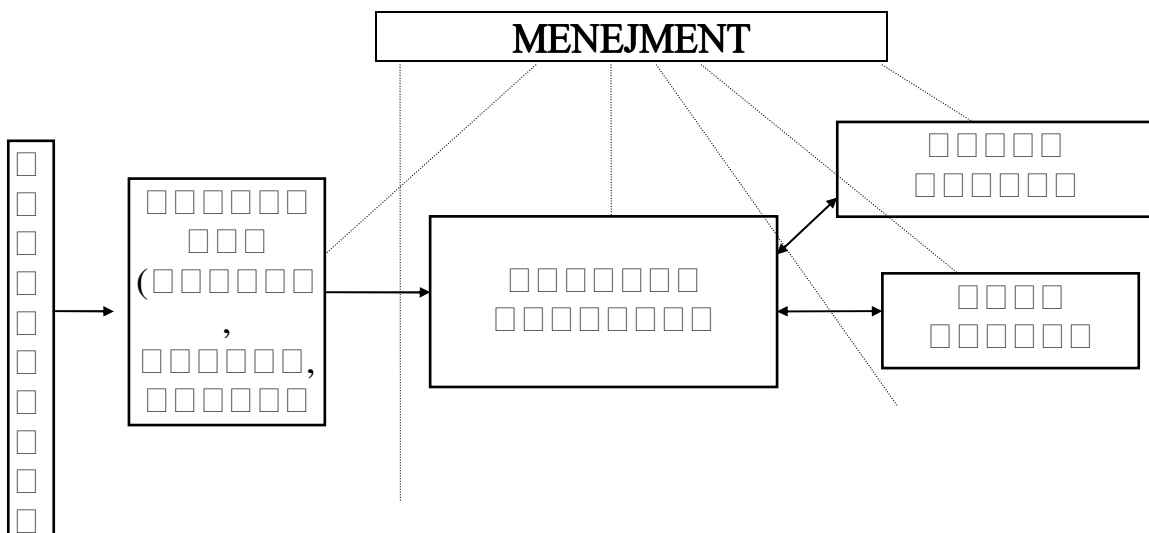

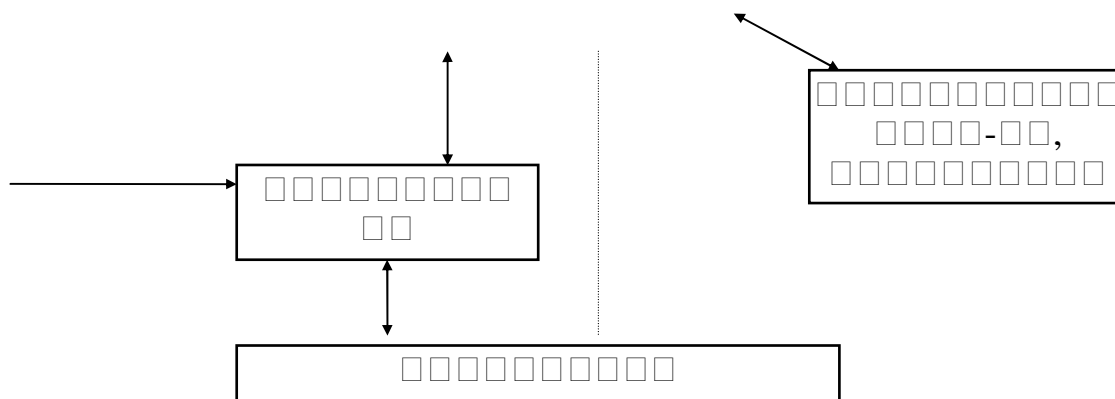
Korxonada faoliyatida jamiyatning rivojlanish iqtisodiy qonunlarini ko`rinish shakllari o`z aksini topadi. SHunday ekan korxonani boshqarish asosida iqtisodiy qonunlarni talablarini subʼektiv qolda ko`ra bilish va unga asosan qarorlar qabul qilish zarur bo`ladi. Masalan: iqtisodiy qonunlardan biri meqnat unumdorligini ish qaqiga nisbatan tezroq o`shidir. Bu qonunning talabi buzilsa pul muomalasini muvozanati buzilishiga olib kelishi, ortiqcha pul vujudga kelishi, tovarlar defitsiti paydo bo`lishi kabi noo`rin qodisalar vujudga kelishi muqarrardir.

Iqtisodiyot fanlari va amaliyot xo`jalikni oqilona va samarali boshqarish uchun unga mos xo`jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqqan. Unga mos iqtisodiy dastaklar (baqo, soliq, foyda, kredit, ish qaqi kabilar), kategoriyalar, ko`rsatkichlar, usullarni (iqtisodiy yoki maʼmuriy usullar, rejalar, normalashtirish kabilar) xo`jalik yurituvchilar o`z maqsadlariga muvofiq boshqaruv jarayonlarida ishlatadilar.

1.1.3-chizma.

Korxonada iqtisodiyoti fani o`rganadigan masalalar tarkibi

Korxonada iqtisodiyoti fani yuqorida keltirilganlarni mazmuni va moqiyatini ochib beradi, ularni xo`jalikni boshqarish uchun ishlatish shakl va usullarini o`rgatadi.

Bozor iqtisodiyoti raqbarlarga va mutaxassislariga yangi iqtisodiy fikrlashni, yangicha ish yuritishni, minglarcha sub`yektlar va iste`molchilar bilan o`z faoliyatini muvofiqlashtirish, situatsiyalarni, jarayonlarni o`z manfaati va maqsadiga yo`naltirish, ularni chuqur taqlil qilish, kelajak uchun rejalashtirish kabi muammolarni qal qilish yo`llarini bilish talablarini qo`yadi. Bularsiz raqobatchilik sharoitida qar qanday korxonada, firma inqirozga uchrab qolishi eqtimoldan uzoq emas. Bu borada bo`lajak raqbarlar, mutaxassislar, tadbirkorlarga korxonada iqtisodiyoti fanidan olgan bilimlari asqotadi degan umiddamiz.

1.2. Kursning ob`ekti, predmeti va vazifalari

Ob`ekt lotincha «objectum» so`zidan olingan bo`lib o`zbekcha narsa, buyum mazmunini bildiradi. Falsafada esa ob`ekt so`zi bizdan tashqarida va bizning ongimizga bog`liq bo`lmagan qolda mavjud bo`lgan borliq, voqelik, moddiy dunyo, mavjudot mazmunida qamda kishi faoliyati, diqqat-`e`tibori qaratilgan qodisa, predmet yoki shaxs ma`nosida qam ishlatiladi.

Oddiy qayotda ob`ekt korxonada, tashkilot, muassasa yoki biron bir faoliyat o`tkaziladigan joy ma`nosida tushuniladi.

Qar qanday fanning o`rganadigan, uning maqsadi qaratilgan ob`ekti mavjud.

Korxonada iqtisodiyoti fanining ob`ekti iqtisodchi olimlar tomonidan qar xil ta`riflanadi va ular bir-biridan mazmunan farq qiladi. V.YA.Xripach, G.Z.Susha, G.K.Onoprienko va boshqalar korxonada iqtisodiyoti fanini

objektini «korxonalar»¹ deb qisoblaydi. K.A.Raitskiy korxonalar iqtisodiyoti fanining objektiga quyidagicha tarif beradi: «aloqida xo`jalik subyektlarida ro`y berayotgan barcha jarayonlar va ulardan kelib chiqadiganlar»².

Nemis olimlari F.K.Bea, e.Dixtla, M.SHVayttselalar³ madaniyat korxonalar iqtisodiyotining objekti deb qisoblaydilar. Ularning fikricha doimiy o`zgarib turuvchi iqtisodiy reallik qariqatda olganda boshqa qodisalar (diniy, ququqiy, badiiy, texnikaviy, tibbiy xarakterdagi) bilan tig`iz bog`liq bo`lib, ular majmuasi (yig`indisi) korxonalar iqtisodini tajribaviy asosini tashkil qiladi. Bu asosini ular milliy madaniyat deb qisoblash mumkin deydi. Nemis olimlarining fikricha iqtisodiy muammolar va iqtisodiy xatti-qarakatlar madaniyat soqasi bilan to`la integratsiyalashadi. «Sanoat, korxonasi, qunarmandlik korxonasi, savdo korxonasi, bank, sug`urta tashkiloti, davlat organi, teatr, oliy maktab, muzey yoki machitmi farqi yo`q. Bularning qammasi korxonalar iqtisodining objekti bo`lib qisoblanadi va ular bilan bog`liq bo`lgan iqtisodiy masalalar tadqiqot predmeti bo`lishi mumkin» deb ta`kidlaydilar.

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti olimlari e.X.Maxmudov, SH.M.YUldoshev, S.G.Kalendarevalar korxonalar iqtisodiyoti fanining objekti deb barcha mulk shakllariga mansub «Korxonalar to`g`risidagi» qonun asosida faoliyat yuritayotgan kichik, o`rta va yirik korxonalar tushuniladi deb ta`kidlashadi.

YUqorida keltirilgan korxonalar iqtisodiyoti fanining objektiga berilgan ta`riflarga chuqur nazar solsak ularning qar biri biz keltirgan «Objekt» so`zini mazmuniga qandaydir yaqinligi bor. Lekin korxonalar iqtisodiyoti fanining objektiga tarif berganda bir fikrga kelish uchun, korxonalar (kichik, o`rta, yirik) deganda biz ko`z oldimizga nimani keltiramiz, madaniyat degandachi, xo`jalik subyektidagi ro`y berayotgan jarayonlar va ulardan kelib chiqadiganlarga nimalar kiradi degan savollarni echimini topish zarur.

Korxonalar, firma, muassasa deganda qandaydir faoliyat bilan shug`ullanadigan joy, bino ko`z oldimizga keladi. Binoni joylashtirilishi, qurilishi, arxitekturasi va boshqa jiqatlarini objekt sifatida o`rganadigan fanlar mavjud. Korxonalar iqtisodiyoti fanining metodologiyasi, uning maqsadi, diqqat-`aytibori korxonalar ichida uning faoliyatida sodir bo`layotgan iqtisodiy reallikga qaratiladi.

¹ O`zbekiston Respublikasi Qonunchilik organi. - T.: O`zbekiston Respublikasi Qonunchilik organi. 2000.-80.

² O`zbekiston Respublikasi Qonunchilik organi. - T.: O`zbekiston Respublikasi Qonunchilik organi. 1999.-90.

³ O`zbekiston Respublikasi Qonunchilik organi. - T.: O`zbekiston Respublikasi Qonunchilik organi. 1999.-90.

Madaniyat - ijtimoiy-tarixiy amaliyotda inson tomonidan ijod etilgan yoki yaratilgan (yaratilayotgan) moddiy va maʼnaviy boyliklar majmuasi boʻlib, ularni qar xil jiqlatlarini oʻrganadigan, unga mos fanlar mavjud (falsafa, madaniyatshunoslik, estetika, arxitektura va qokazolar).

Nemis olimlari aytgan iqtisodiy muammolar, iqtisodiy qatti-qarakatlar madaniyat soqasi bilan integratsiyalashganini inkor qilib boʻlmaydi. Lekin bu qol madaniyat - korxonona iqtisodiyoti fanining obʼyektini deb taʼkidlashga qam asos boʻla olmaydi.

Korxonona iqtisodiyoti fani sanoat korxononasida maqsulot ishlab chiqarishni texnologik jarayonini yoki teatrdaqi pʼesani, kinoteatrdaqi filʼmni jiqlatlarini oʻrganmaydi, aksincha, u korxonona faoliyatini iqtisodiy jiqlatlarini, ishlab chiqarish qajmi, tannarx, daromad, foyda, ishchilar soni, ish qaqi, xarajatlari va qokazolarni oʻrganadi va bular korxonona iqtisodi fanining predmetidan joy oladi.

Bu xulosalar K.A.Raitskiy bergan taʼrifga qam taalluqli, chunki u bergan taʼrif («...aloqida xoʻjalik subʼyektlarida roʻy berayotgan barcha jarayonlar...») boʻyicha korxonona fani obʼyektiga barcha jarayonlar kiritilayapti.

Qaqiqatdan olganda korxonona iqtisodi tajribaga asoslangan amaliy fanlar tarkibiga kirib, u qar kunlik korxonona faoliyatida roʻy berayotgan iqtisodiyotga oid makoniy va zamoniy dalillarni, qodisalarni va muammolarni oʻrganish, taqlil qilish, rejalashtirish va boshqarish masalalarini oʻrganadi.

Korxonona iqtisodi oʻrganadigan iqtisodiy reallik inson va uning faoliyatiga bogʻliq boʻlib, u inson tamonidan vujudga keltiriladi va takomillashtiriladi. SHu sababli iqtisodiy reallik oʻz tabiati boʻyicha doimiy oʻzgaruvchidir.

SHunday qilib korxonona iqtisodi fanining obʼyektini shundoq-shunaqa koʻrinishdaqi korxonona, korxonada roʻy berayotgan jarayon va madaniyat bilan chegaralanib, yoki oʻz chegarasidan chiqib ketmasligi zarur. Bizning fikrimizcha uning obʼyektini - korxonona faoliyatida roʻy berayotgan iqtisodiy reallikdir.

Bu erda korxonona mulk shaklidan, tarmoq va soqalaridan, katta kichikligidan qatʼbiy nazar koʻrilmoqda. Korxonada iqtisodiy reallikdan tashqari texnik-texnologik, ilmiy-texnik, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-maʼnaviy va maʼrifiy jarayonlar, qodisalar qam roʻy beradi. Korxonona iqtisodiyoti fani ularni korxononani iqtisodiy faoliyatiga taʼsir qiluvchi omil sifatida oʻrganadi.

Lekin ular korxonada iqtisodiyoti fanining to'g'ridan-to'g'ri predmetiga kirmaydi. Bu qodisalar va jarayonlar boshqa fanlarni predmetiga kiradi.

Korxonada iqtisodiyoti fanining ob'ekti - korxonada faoliyatida ro'y berayotgan iqtisodiy reallikdir.

Korxonada iqtisodiyoti fani o'z ob'ektida ro'y berayotgan real iqtisodiy qodisalarni o'rganib, ularning aqamiyatini, qolatini va kelajagini yoritib, ma'lumot berishni o'rgatishi zarur.

SHu sababli fanning ob'ekti doirasida, uning predmetini aniqlab olish, fanni o'qitishda, talabalar tomonidan uni o'zlashtirishda chuqur nazariy va amaliy aqamiyat egallaydi.

CHunki korxonada iqtisodiyoti fanining ob'ekti bo'lmish iqtisodiy reallik qanday, qachon va nimada namoyon bo'ladi, qozirgi qolati va kelajakda qanaqa natija beradi degan savollarga javob berish, korxonada iqtisodiyoti fanining predmetini, uni o'rganadigan usullarini, maqsad va vazifalarini nazariy jihatdan asosli aniqlab berishga bog'liqdir.

Korxonada faoliyatida shakllanadigan iqtisodiy reallik (qodisalar, jarayonlar) qanday vositalar orqali vujudga keladi?

Birinchi vosita bu inson omili, uning meqnat.

Ikkinchidan meqnat vositalari, ya'ni kapital.

Uchinchi - tabiiy resurslar, er.

To'rtinchi omil - tadbirkorlik.

Keltirilgan to'rt omil orqali jamiyatda inson ehtiyojini qondirish uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy boyliklar yaratiladi. Bu omillar korxonada birlashtirilib, tovar va xizmat ishlab chiqarilishiga yunaltiriladi.

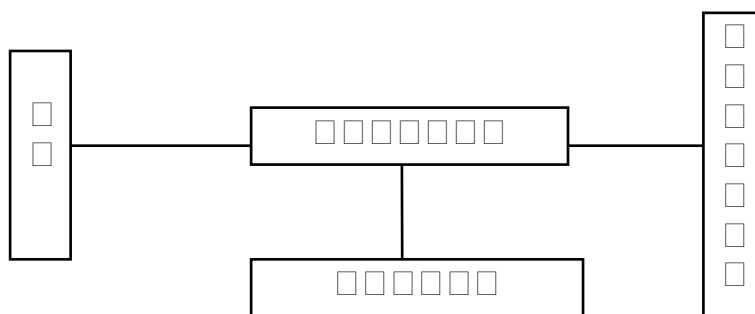
1.2.1-chizmada ishlab chiqarish omillarini korxonada birlashtirilishi ifoda etilgan.

Bu jarayonda er - meqnat - kapital tadbirkorlik orqali birlashtiriladi.

Ishlab chiqarish omillarini birlashtirish texnik-texnologik, ilmiy-texnik, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy va ma'rifiy jarayonlar qatori iqtisodiy jarayonlar va qodisalar ro'y beradi. Bu iqtisodiy jarayonlar va qodisalar korxonaning xo'jalik mexanizmida o'z aksini topadi.

1.2.1-chizma.

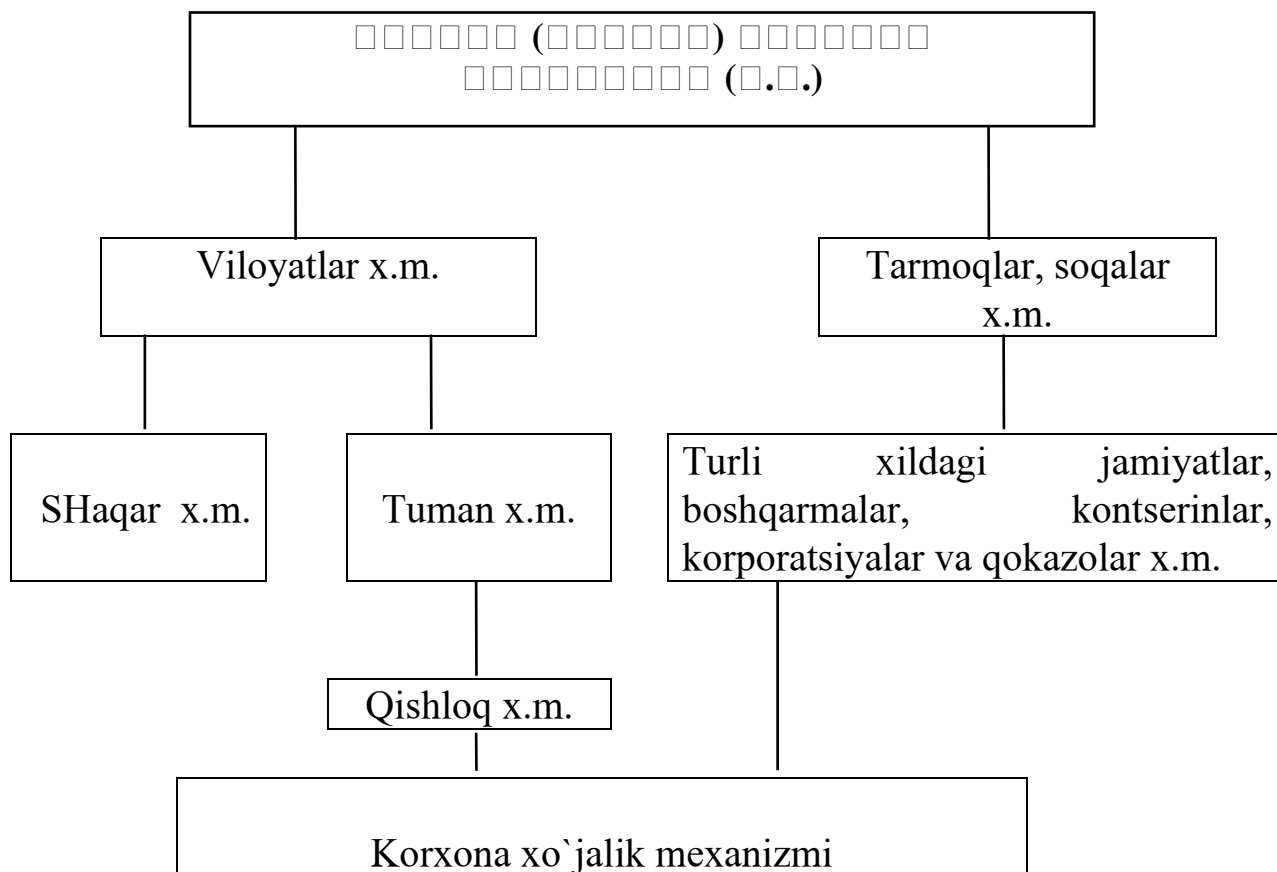

Xo`jalik mexanizmi deganda takror ishlab chiqarish jarayonini (iqtisodiyotdagi barcha soqalarni) tartibga solish uchun ishlatadigan tashkiliy, iqtisodiy shakl va usullar yig`indisini (majmuasini) tushunamiz.

Xo`jalik mexanizmining moqiyatini tushunish uchun uning tarkibiy tuzilishi va elementlarini aniqlab olish zarur.

Xo`jalik mexanizmi ieoraxik tarkibiy tuzilish bo`yicha jamiyat, qududiy tarmoqlar va soqalar, boshqarmalar va korxonalar xo`jalik mexanizmlaridan tarkib topadi. 1.2.2-chizmada xo`jalik mexanizmini ieoraxik tarkibiy tuzilishi keltirilgan.

1.2.2-chizma

Bu tartib va qoidalar korxonada iqtisodiyotida o'z ifodalarini topadi va korxonaning faoliyatini yo'naltiradi.

Sakkizinchidan, konkurentsia, jur'at, xavfsizlik, tijorat sirlarining shakl va usullari.

Korxonaning xo'jalik mexanizmi murakkab va ko'p qirrali tushunchadir. Xo'jalik mexanizmini o'rganish orqali korxonada faoliyatida ro'y berayotgan iqtisodiy qodisalar va jarayonlarga baqo berish, ularni rejalashtirish yo'llarini aniqlash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Xulosa qilib aytganda korxonada iqtisodiyotini fanini korxonaning xo'jalik mexanizmini o'rganish orqali o'z maqsadiga erishadi. Chunki uning asosiy maqsadi:

Korxonada ro'y berayotgan iqtisodiy jarayonlar va qodisalarni qolatiga baqo berish, ularni takomillashtirish yo'llarini aniqlash va kelajagini belgilash usullarini talabalarga o'rgatishdan iboratdir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib korxonada iqtisodiyotini fanining predmetiga ta'rif berish mumkin.

Korxonada iqtisodiyotini fanining predmeti - korxonada ro'y berayotgan iqtisodiy reallikni shakllantiradigan, tartibga soladigan tashkiliy, iqtisodiy shakl va usullar yig'indisi, ya'ni korxonaning xo'jalik mexanizmidir.

Korxonada iqtisodiyotini fanining predmeti - korxonaning xo'jalik mexanizmidir.

Korxonada iqtisodiyotini fanini o'rganish to'g'risida so'z yuritilganda albatta uning asosiy vazifalarini aniqlab olish kerak. Uning vazifalari quyidagi asosiy omillardan kelib chiqadi.

1. Korxonaning iqtisodiyotida tutgan o'rni. Buni namoyon qiladigan jihatlari: birinchidan korxonada jamiyatni asosiy bo'g'ini; ikkinchidan, korxonalarda jamiyatning barcha moddiy va ma'naviy boyliklari ishlab chiqariladi; uchinchidan ularning samarali ishlashidan jamiyatning

rivojlanishi, xalqning moddiy va maʼnaviy farovonligi, davlatning jaqon davlatlari orasida tutgan oʻrni.

2. Korxonada faoliyatida roʻy berayotgan iqtisodiy reallikni doimiy oʻzgaruvchanligi, unga koʻpgina omillarni taʼsir qilishi bir tamondan, ikkinchi tamondan korxonaning natijalari butun jamiyatni rivojlanishiga taʼsir koʻrsatishi.

3. Iqtisodiy kadrlarga qoʻyiladigan talablardan (ularning kasbiy maqorati, bilimdonligi, tadbirkorligi, bashorat qila bilishligi va qokazolar) kelib chiqadigan omillar. Korxonada faoliyatini yuritishda injenerlar, texnologlar, masterlar va boshqa xizmatchi va ishchilar qatorida iqtisodiy kadrlar (menejirlar, marketologlar, iqtisodchilar, buxgalterlar) faoliyat koʻrsatadilar. Ularni amaliyotda bejiz iqtisodiyotning «shturman»lari deb atamaydilar.

Iqtisodiy kadrlarning kasbiy maqorati, bilimdonligi, tadbirkorligi bashorat qila bilishligi kabi fazilatlari korxonada iqtisodiyoti fanini oʻrganish jarayonida shakllanadi.

YUqoridagilardan kelib chiqib, korxonada iqtisodiyoti fanining asosiy vazifalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- iqtisodiy qodisalar va jarayonlarni, oʻlchov birliklari, koʻrsatkichlari va kriteriyalarini aniqlash usullarini oʻrganish;
- korxonada xoʻjalik mexanizmini qolatini oʻrganish, baqolash, kelajakga bashorat qilish;
- boʻlajak iqtisodchilarni korxonada faoliyatini taqlil qilish, rejalashtirish, kelajagini bashorat qilish usullari bilan qurollantirish;
- xoʻjalik yuritishni yangi shakl va usullarini aniqlash;
- barcha turdagi korxonalarining rivojlanish tendentsiyalari va qonuniyatlarini aniqlash, takliflar berish;
- korxonada birlashtirilgan omillardan (er, kapital, meqnat, tadbirkorlik) samarali foydalanish yoʻllarini belgilash. CHunki bu omillar jamiyat, tarmoq va soqalar boʻyicha, ayniqsa aloqida korxonalar boʻyicha olinganda, makon va zamon birligida, chegaralangan ekanligini qech kim inkor qilmaydi.

1.3. Korxonada iqtisodiyoti fanining usullari

Qar qanday ilmiy fan o`rganadigan predmetidan kelib chiqib o`z usullarini (metodlarini) yaratgan. Metod grek tilidan «methodos» so`zidan olinib to`g`ridan to`g`ri ma`nosi «biron narsaga yo`l topish» degan ma`noni bildiradi. O`zbek tilida metod so`zi usul ma`nosiga to`g`ri keladi.

Fan usuli (metodi) deganda tabiat va jamiyatda sodir bo`layotgan qodisalar va jarayonlarni bilish, o`rganish va tadqiq qilish uchun fanda qo`llaniladigan usullar va uslublar majmuasiga tushiniladi.

Usul, falsafiy ma`nodda qaralsa ilmiy fan o`rganadigan predmetni inson fikrida nusxalanishi yoki shakllanishini bildirib, ularni o`rganish quroli sifatida qaraladi.

Ongli ravishda, ilmiy asoslangan fan usullarini qo`llash, qar bir fan uchun yangiliklar yaratish uchun asos bo`lib qisoblanadi.

Barcha iqtisodiy fanlarning usullarini falsafiy asosi va umumiy bilish quroli sifatida dialektika usuli ishlatiladi. SHu bilan birga bilish jarayonining rivojlanishi asosida ilmiy fikr yuritishning umumiy usullari qam topilgan. Ular qatoriga induksiya, deduktsiya, analiz va sintez kabilar kiradi.

Keltirilgan usullarni qisqacha mazmunini yoritib o`tamiz.

Aslida, tarixda dialektika dialog va tortishuv maqorati, ya`ni savol-javob orqali tortishuv o`tkazish qobiliyati qamda narsalar, tushunchalarni shakllar va turlarga tasniflash maqorati deb tushunilgan.

Dialektika grekcha «dialektike» so`zidan kelib chiqib tabiat, jamiyat va tafakkurning umumiy qonunlarini o`rganish usuli sifatida vujudga kelgan.

Qadimiy falsafa tabiatda va jamiyatda butun borliq o`zgaruvchanligini asoslagan va qodisalar, jarayonlarni bir qolatdan ikkinchi qarama-qarshi qolatga o`tishini isbotlagan. Aristotel` dialektikani eqtimol fikrlarini isbotlash to`g`risidagi fan deb qaragan.

Butun borliq, mavjudotni qar biri qam bor qam yo`q; o`z o`ziga teng va teng emas; o`ziga o`xshaydi va o`zidan qarama-qarshi qolatga o`tadi. SHuning uchun qam borliq to`la qarama-qarshilikdan iborat, yagona va ko`p, mangu va o`tuvchan; o`zgarmas va o`zgaruvchan; tinch qolatda va qarakatda. Bunday jarayonlarni o`rganish usuli sifatida dialektika vujudga kelgan.

SHunday qilib, falsafaning tabiat, jamiyat va tafakkurni o`rganish usuliga dialektika deb tushuniladi.

Iqtisodiy reallik qam butun jamiyatdagi borliqni bir qismidir. SHuning uchun iqtisodiy reallikda sodir bo`layotgan qodisalar va jarayonlarni o`rganishda barcha iqtisodiy fanlar, shu jumladan korxonada iqtisodiyoti dialektika usulidan keng foydalanadi.

Induktsiya lotincha «inductio» soʻzidan olingan boʻlib xabar olish mazmunini bildiradi. U fikr yuritishning bir tipi va tadqiq qilish usulidir. Umuman induktsiya tadqiqot qilishda, xulosalarni asoslashda xususiylikdan ayrim voqelikdan umumiylikka oʻtish usulidir. Iqtisodiy jarayonlarni taqlil qilishda umumiy nazariy bilimga ega boʻlish uchun uning aloqida tomonlari, empirik asoslari oʻrganilib xulosa qilinadi.

Deduktsiya lotincha «deductio» soʻzidan olinib soʻzma-soʻz «chiqarish» maʼnosini bildiradi. Deduktsiya qam induktsiya kabi fikr yuritishni bir tipi va tadqiq qilish usuli boʻlib, induktsiya usulini teskarisini ishlatadi. Deduktsiya usuli ishlatilganda umumiylikdan xususiylikka qarab fikr yuritiladi va tadqiqot olib boriladi.

Induktsiya va deduktsiya logik fikr yuritishga asoslangan. Iqtisodiy tadqiqotlar oʻtkazishida ayrim belgilarni taqlil qilib uning asosida umumiy jarayonga baqo berish yoki uning teskari qollari yuz berishga koʻp toʻqnashamiz.

Analiz va sintez grekcha «anajysis» va «synthesis» soʻzlaridan olingan boʻlib, analiz - boʻlish, ajratish va sintez - muvofiqlik, munosiblik maʼnosini bildiradi. Analiz va sintez tadqiqot usuli boʻlib, umumiy mazmunni yaxlitlikni aloqida tarkibiy boʻlimlarga (xususiylikga) ajratish va yaxlitlikni aloqida tarkibiy boʻlimlardan yaratish jarayoniga tushuniladi. Bular qam tadqiqotni logik uslublaridandir. Iqtisodiy amaliyotda bu usullardan keng foydalaniladi. Bunga asos boʻlib «Iqtisodiy taqlil nazariyasi», «Xoʻjalik faoliyatini iqtisodiy taqlili» degan fanlarning mavjudligi qisoblanadi.

Korxonada iqtisodiyoti ilmiy fan sifatida yuqorida keltirilgan falsafaning usullaridan va boshqa fanlarda ishlatiladigan koʻp arsinalli usul va uslublarni oʻz predmetini oʻrganishda ishlatadi. Taʼbiy yoʻnaltirilishi boʻyicha bu usul va uslublar iqtisodiy jarayon va qodisalarni taqlil qilish, ilmiy tadqiqot oʻtkazish, prognozlash, rejalashtirish qurollari sifatida ishlatiladi. Bir qator alomatlar boʻyicha bu usullar son va sifat taqlili, solishtirish, kuzatish, eksperiment oʻtkazish, sistemali taqlil, modellashtirish, estropolyatsiya, interpolyatsiya kabilarga boʻlinadi. Bular bilan bir qatorda statistik, matematik bashorat (gipoteza) usullari keng ishlatiladi.

Iqtisodiy qodisalar va jarayonlarni boshqaruv tizimiga, ularni oʻrganish, tadqiqot qilish uchun iqtisodiy axborotlar majmuasi ishlatiladi. Ular fan obʼjektining xoʻjalik faoliyati toʻgʻrisida tasavvur beradi. Umuman axborotlarsiz qandaydir qaror qabul qilish qiyin.

Axborot qabul qiluvchiga uch xil tushunish filʼteri orqali etkaziladi, yaʼni qabul qilish, tushunish va baqolash. SHu nuqtai nazardan axborot,

qaror qabul qilish yoki biron bir vazifani bajarish uchun foydali boʻlgan, qabul qilingan, tushunilgan va baqolangan yangi bilimlar qatoriga kiradi.

Axborotlar doirasi juda kengdir va uning qar xil turlari mavjud: Tabiat toʻgʻrisida, tarix toʻgʻrisida, ijtimoiy qayot toʻgʻrisida, siyosat toʻgʻrisida, texnikaviy, iqtisodiy va qokazolar.

Iqtisodiy axborotlarga tushuncha berib oʻtamiz.

Qisqacha qilib aytganda, iqtisodiy axborotlarda iqtisodiy jarayon va qodisalarning son va sifat tomonlari oʻz ifodasini topadi. Iqtisodiy axborotlarga keng maʼnoda qaralsa, quyidagilardan tarkib topadi:

- boshqaruvchi va boshqariluvchi obʼyektlar oʻrtasida aloqa vositasi sifatida ishlatiladi;

- barcha aloqador obʼyektlar, subʼyektlar orasida bir-biriga yuboriladigan xabarnoma sifatida koʻrinadi;

- boshqaruv qarorlarini asoslash va qabul qilish uchun zarur boʻlgan qodisalar, jarayonlar, munosabatlar va narsalarning xususiyati toʻgʻrisidagi yangi bilimlar majmuasi sifatida namoyon boʻladi;

- qodisalar va jarayonlarni oʻziga xos xususiyatlaridan tabiatidan darak beruvchi xabarnoma sifatida tasavvur qilinadi;

- iqtisodiy usul va uslublarni ishga solish, fan predmetini oʻrganish va tadqiq qilish qamda xulosalarini namoyon qilish uchun dastak boʻlib xizmat qiladi.

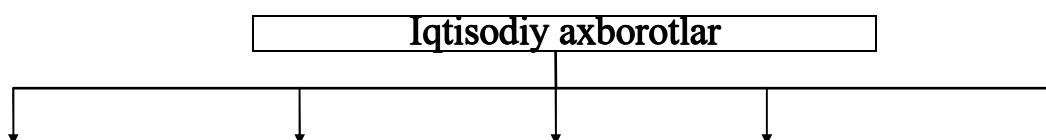
YUqoridagilardan koʻrinib turibdiki, iqtisodiy maʼlumotlar iqtisodiyotda aqamiyati katta keng maʼnoda ishlatiladi, ishlatilish doirasi qam keng.

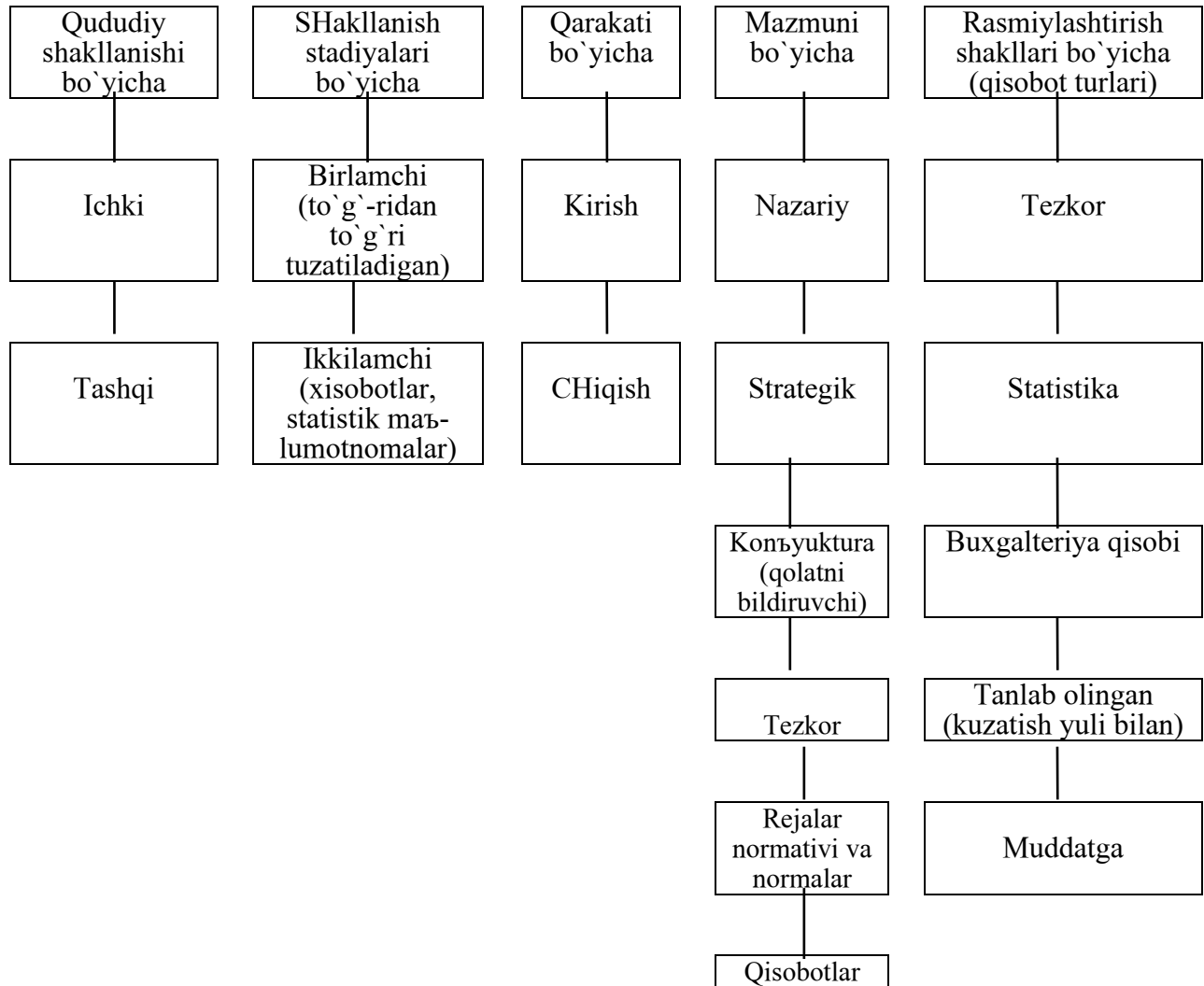
Konkret qilib taʼrif berilsa, iqtisodiy axborotlarda jamiyatda sodir boʻlayotgan barcha iqtisodiy ishlarning son va sifat jiqatlari (qajmi, mazmuni) oʻz ifodasini topadi.

Iqtisodiy axborotlarni tasnifi 1.3.1-chizmada ifodalangan.

1.3.1-chizma.

IQTISODIY AXBOROTLARNI TASNIFI

Iqtisodiy axborotlar to'g'risida xabarlar ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi. Ko'rsatkichlar natural, qiymat, absolyut va nisbiy o'lchov birliklarda namoyon bo'ladi. Ko'rsatkichlar to'g'risida tegishli boblarda so'z yuritiladi.

Iqtisodiy axborotlarni namoyon bo'lishi belgilangan yoki qabul qilingan qujjatlar orqali amalga oshiriladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish Respublikamizda iqtisodiyotni tarkibini tubdan o'zgartirilishiga olib keldi. Mulk shakllari, iqtisodiyotni tarkibi tubdan o'zgardi. eski ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga asoslangan «Xalq xo'jaligi balansi» qisobot va statistika ko'rsatkichlar tizimi talabga javob bermay qoldi. SHu sababli, 1993 yil 28 sentyabrdagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XIII-sessiyasida «Davlat statistikasi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni qabul qilindi. Bu qonunda respublika statistika organlarini ququqlari, vazifalari, mas'uliyatlari belgilangan.

Ushbu qonunga binoan O'zbekiston Respublikasi jaqonning 150-dan ortiq mamlakatlarida ishlatilayotgan «Milliy qisobot tizimi»ga o'tdi. «Milliy qisobot tizimi» - yaxlit jamlama iqtisodiy-statistik ko'rsatkichlar to'plami bo'lib, tayyor maqsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish, yalpi Milliy Daromadni yaratish, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini o'zida mujassamlashtirgan qisobot va statistika tizimidir. Bunda ishlab chiqarish bilan bir xil uslubda xizmat qam Milliy daromad yaratishda qisobga olinadi va o'lchanadi.

Ɛski «Xalq xo'jaligi balansi» tizimi asosan davlat boshqaruv organlari, tarmoq vazirliklarini va idoralarini boshqaruv vazifasini bajarishga qaratilgan vazifalarini axborot bilan ta'minlashga qaratilgan bo'lsa, yangi «Milliy qisobot tizimi» tadbirkorlikni, qar xil korxonalar, ularni birlashmalari assotsiatsiyalarni, kontsernlar, korporatsiyalar, fondlarni, aloqida ilmiy-tadqiqot muassasalarini, aqolini, chet ellik investorlarni va niqoyat davlatni tegishli organlarini statistik axborotlar bilan ta'minlashga qaratilgan.

Tayanch iboralar: jamiyat, iqtisod, fan, moddiy borliq, ob'ekt, korxonona, predmet, madaniyat, qodisa, jarayon, iqtisodiy reallik, xo'jalik mexanizmi, metod, usul, dialektika, induksiya, deduksiya, analiz, sintez, kuzatish, eksperiment, sistemali taqlil, modellashtirish, ekstropolyatsiya, interpolyatsiya, axborot, ko'rsatkich.

Takrorlash uchun savollar

1. Insoniyat o'z qayotida qanday iqtisodiy muammolarga duch keladi?
2. Fan nima?
3. Iqtisod so'zini mazmunini yoritib bering.
4. Iqtisodiy fanlar tizimiga qanday fanlar kiradi?
5. Korxonona iqtisodiyoti fani iqtisodiy fanlar tizimida qanday o'rin egallaydi?
6. Korxonona iqtisodiyoti fanining iqtisodiyotni rivojlantirishdagi aqamiyatini ochib bering.
7. Korxonona iqtisodiyoti fanining ob'ekti deganda nimani tushunasiz? Unga olimlar qanaqa ta'riflar beradi? Ushbu kitobda keltirilgan ta'riflardan tashqari biz qanaqa ta'riflarni o'qiganmiz?
8. Korxonona iqtisodiyoti fani predmeti bo'lib nimalar qisoblanadi?

9. Ishlab chiqarish omillarini ayting? U nima orqali qaerda birlashadi?

10. Xo`jalik mexanizmiga ta`rif bering. Uning elementlarini tushuntiring.

11. O`zbekiston Respublikasini bozor iqtisodiyotiga o`tishdagi ustuvor yo`nalishlarini mazmunini tushuntiring.

12. Korxonada iqtisodiyot fanining vazifalari nimalardan iborat?

13. Qanday omillardan fanning vazifasi kelib chiqadi?

14. Usul nima?

15. Korxonada iqtisodiyot fanining usullariga ta`rif bering. Ularni mazmunini yoriting.

16. Axborot nima?

17. Qanaqa axborotlar turlari mavjud?

18. Axborotlar qanday alomatlar bo`yicha tasniflanadi?

19. Ko`rsatkichlar deganda nimani tushunasiz?

20. Qanday ko`rsatkichlarni siz bilasiz?

21. O`zbekiston Respublikasida axborotlarni qanday tizimi ishlatiladi? Uni mazmunini yoritib bering.

II bob. KORXONA-MUSTAQIL XO`JALIK YURITUVCHI BOZOR SUB`EKTI

Reja:

- 2.1. Korxonalar - bozor iqtisodiyotining xo`jalik sub`ekti, uning maqsadi va vazifalari.
- 2.2. Korxonalar tushunchasi, belgilari, shakllari va turlari.
- 2.3. Korxonalar faoliyatini litsenziyalash.
- 2.4. Davlat korxonalarini isloq qilish.
- 2.5. Korxonalar faoliyatini iste`molchilar talabiga yo`naltirish.

2.1. Korxonalar - bozor iqtisodiyotining xo`jalik sub`ekti, uning maqsadi va vazifalari

Insoniyat qayotining va faoliyatining muqim xususiyati uning moddiy borliq bilan bog`liqligi. Inson nimaiki qilmasa, qanday ishga qo`l o`rmasa, o`z maqsadiga erishish yo`lida chegaralangan moddiy vositalarga duch keladi.

Insoniyat taraqqiyoti tarixiga nazar solsak, inson o`zining birlamchi ehtiyojini (oziq-ovqat, uy, kiyim-kechak) qondirish maqsadida ular erga ishlov berish, o`rmonlarni kesish, bino qurish, chorvachilik bilan shug`ullanish, kiyim-kechak tikish kabi ishlab chiqarish jarayonlari bilan

shugʻullangan. Ushbular bilan bir qatorda insonning ijtimoiy, maʼnaviy, meqnat qilish kabi eqtiyojlari qam mavjud. Ularni qondirish uchun qam inson moddiy va maʼnaviy resurslarga duch keladi. Inson eqtiyojlarini qondirish uchun oʻz taraqqiyotining qandaydir tarixiy bosqichida eqtiyojni qondiruvchi resurslarni ishlab chiqaruvchi, yaratuvchi, oʻz faoliyati doirasida er, kapital, meqnat, tadbirkorlik, talant va boshqa vositalardan foydalanuvchi va ularni yaratuvchi korxonalarini tashkil qilgan.

Qaqiqatda olganda korxonalar tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaradi, ularni tashish, saqlash, sotish kabi ish va xizmatlarni amalga oshiradi, qamda tadbirkorlik faoliyati bilan shugʻullanadi.

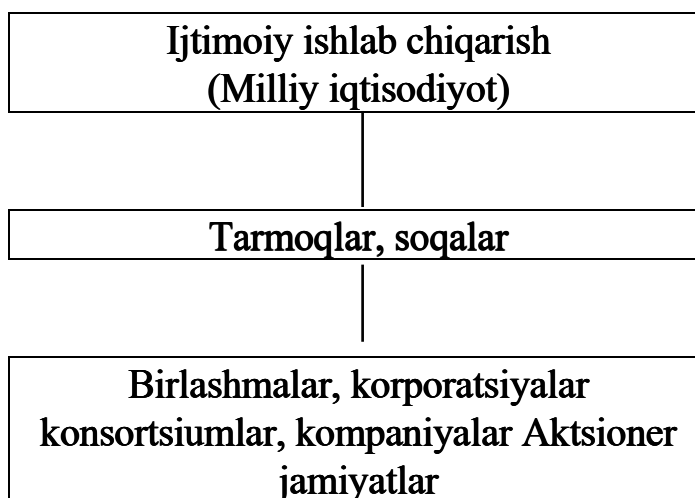
SHunday qilib korxonalar insoniyatni eqtiyojlarini qondirish uchun vujudga kelgan jamiyatning birlamchi va asosiy boʻgʻinidir.

Korxonalarining, moqiyati qam yuqoridagilardan kelib chiqadi.

Ijtimoiy ishlab chiqarish¹ ishlatiladigan resurslarni turlari, ishlab chiqariladigan maqsulotlar, tovarlar va xizmatlar jiقاتlariga qarab tarmoqlarga boʻlinadi. Masalan: ogʻir sanoat, engil sanoat, qishloq xoʻjaligi, transport, aloqa, savdo, qar xil xizmat koʻrsatish tarmoqlari kabilar. Tarmoqlar esa korxonalar va ularni birlashmalarini oʻz ichiga oladi.

Milliy iqtisodiyotni ishlab chiqarish tarkibini quyidagi (2.1.1-chizmada) chizmada ifoda qilish mumkin.

2.1.1. chizma.

¹ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□

Korxonalar

Tarmoqlar va soqalarni 4 xil katta guruqlarga bo'lish mumkin.

Birinchisi - o'z ichiga tabiiy boyliklarni, qishloq xo'jalik maqsulotlarini, daryolar, dengizlar, okeanlar, o'rmon resurslarini ishlab chiqaruvchi va qayta ishlab chiqarish sanoatlariga etkazuvchi tarmoqlar.

Ikkinchisi - tabiiy boyliklarni, qishloq xo'jaligi maqsulotlarini daryolar, dengizlar, okeanlar, o'rmon resurslarini qayta ishlab chiqaruvchi tarmoqlar.

Uchinchisi - birinchi va ikkinchi guruqdagi tarmoqlarga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar (transport, aloqa, kommunal xo'jalik, savdo-sotiq, tijorat, ta'minot kabilar).

To'rtinchisi - boshqaruv, yurispriditsiya, sog'liqni saqlash, ta'lim va boshqa aqoliga xizmat ko'rsatuvchi soqalardan iboratdir.

Milliy iqtisodiyot tarmoqlar va soqalar majmuasidan iborat bo'lib, ular quduqlarda tarixan shakllanib, bir-biri bilan maqsad va vazifalari, xo'jalik aloqalari orqali tig'iz bog'liq, umumiy qonun qoidaga bo'ysinuvchi yagona tizimdir. SHu sababli uni iqtisodiyot nazariyasida ijtimoiy ishlab chiqarish sifatida qaraladi.

Milliy iqtisodiyotni asosini korxonalar tashkil qiladi. Barcha inson uchun zarur bo'lgan moddiy, ijtimoiy, ma'naviy borliqlar korxonalarda yaratiladi. Korxonalar, tarmoqlar va soqalarni tarkibini, mazmunini, masshtabini, rivojlanish darajasini belgilaydi. Ulardan tarmoq va xududiy birlashmalar tashkil topadi, shaqar, tuman, viloyatlar tuziladi.

O'zbekiston Respublikasining maydoni 447,4 kv. km., aqolisi 24,82 mln. (2001 yil 1 yanvarga), qududiy tarkibi 12 ta viloyatdan va Qoraqalpog'iston Respublikasidan iboratdir.

2000 yilda yalpi ichki maqsulotni ishlab chiqarish tarkibi ming so'm qisobida, joriy narxlarda quyidagilarni tashkil qilgan.

	summasi,	aqoli jon boshiga
1. YAlpi ichki maqsulot	3194504,2	128,8
2. Jami qo'shimcha qiymat	2788136,8	112,4
3. Tovarlar	1412975,2	56,97
4. Qishloq xo'jaligi, ovchilik, baliqchilik	972501,0	3,9
5. Qayta ishlash sanoati, elektro-		

energiya, gaz va suv taʼminoti	440472,2	17,8
6. Xizmatlar	1375161,6	55,6
7. Qurilish	194448,3	7,8
8. SHakana va ulgurji savdo, barcha turdagi taʼmirlash	303482,7	12,2
9. Transport, omborlar saqlash va aloqa	258042,0	10,4

Natural koʻrsatkichlarda maqsulot ishlab chiqarish qajmi 2000 yilda elektr quvvati 46,8 mlrd. kvv/s, neft - 7,5 mln.tn., benzin - 1709,0 ming tn., gaz - 56 mlrd. kub/m., traktorlar - 954 dona, paxta terish mashinalari - 337 dona, engil avtomobillar - 31,3 ming dona, televizorlar - 28,0 ming dona, tsement - 3,28 mln. tn., paxta tolasi - 1019 mln.tn., ip gazlamasi - 355,0 mln. kv.m, ipak tolasi - 1133,0 tn., poyafzal - 4208,0 ming juft, un - 1756,0 ming tn., guruch - 84,0 ming tn., oʻsimlik yogʻi - 246, 0 ming tn. tashkil qilgan. Bularni qammasi korxonalarda ishlab chiqarilgan boʻlib, ularni tarkibi, ishlab chiqarish masshtabidan xabar beradi. SHunday qilib, xulosa qilish mumkinki korxonalar faoliyatidan milliy iqtisodiyotning rivojlanish darajasi, uning jaqon iqtisodiyotida tutgan oʻrni, aqolining real isteʼmol darajasi kabilar bogʻliqdir.

Aksariyat adabiyotlarda korxonaning maqsadi toʻgʻrisida soʻz yuritilganda, bu masalaga bir tomonlama qarashlarni kuzatamiz. YAʼni korxonaning maqsadi oʻz faoliyatidan foyda (daromad) olish deb taʼkidlanadi. Masalan: A.A.Sergeev - “Korxonalar - foyda olish maqsadida maqsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat qilish uchun barpo etilgan mustaqil faoliyat yurituvchi subʼjekt” deb taʼriflaydi va “shakllari koʻpligiga qaramay korxonalar foyda olish maqsadi orqali bir xil tus oladi” deb taʼkidlaydi¹. Aslida korxonalar oʻz maqsulotlariga boʻlgan talabni qanchalik toʻla qondirsa uning samaradorligi shuncha yuqori boʻladi. SHu borada Amerika avtomobil qurilishini qamda “Amaliyot falsafasini” yaratgan “fordizm” nazariyasini asoschisi Genri Fordni aytganlarini keltirish oʻrinli deb qisoblaymiz. G.Ford oʻzining tadbirkorlik faoliyatini maqsadini jamiyatga xizmat qilishda deb tushungan va “Faqat foyda olish uchun qilinadigan ish - eng yuqori darajadagi xavf-xatarli faoliyatdir.

...Korxonaning maqsadi foyda olish yoki chayqovchilik emas, aksincha isteʼmol uchun ishlab chiqarishdir. Bordiyu xalq ishlab chiqaruvchi

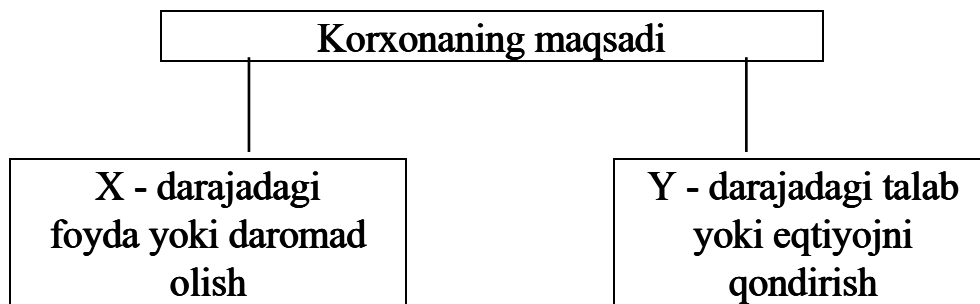
¹ A.A.Sergeev "Korxonalar - foyda olish maqsadida maqsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat qilish uchun barpo etilgan mustaqil faoliyat yurituvchi subʼjekt". 1999. 6 q.

unga xizmat qilinmayotganligini sezib qolsa, uning kelajagi uzoqqa bormaydi”² deb taʼkidlagan. (Tarjima darslik avtorlariniki.)

Taniqli tadbirkor “Bin” firmasini boshligʻi L.P.Bin firmaning memorandumida, qamma ishchi va xizmatchilari bajarishi shart boʻlgan, quyidagi tezisni yozdirib, unga rioya qilishni qattiq nazorat qilgan: “Isteʼmolchi - bizni shoximiz: Biz isteʼmolchidan bogʻliqmiz, isteʼmolchi bizdan emas. Qech kim, qech qachon oʻz isteʼmolchisi bilan tortishib, qech narsa yutmagan. Isteʼmolchi - bu bizga oʻz talabini keltiruvchilar. Bizni ishimiz ularni talabini oʻzimiz uchun, qamda ular uchun qam foyda keltirish orqali qondirishdan iborat”.

Nemis olimlari F.K.Bea, e.Dixtla, M.SHvaytasralar “Экономика предпрятия” (izdatelʼsskiy dom “INFRA-M”, 1999.) darsligida korxonalar faoliyatining samarasi oʻz taklifi orqali talabni toʻla qondirishga bogʻliq degan fikrni olgʻa surishgan.

Bizning fikrimizcha, korxonaning asosiy maqsadini ikki yoʻnalishdan iborat ekanligini taʼkidlash zarur. Birinchisi foyda yoki daromad olish uchun faoliyat yuritishligi boʻlsa, ikkinchisi talabni (ehtiyojni) qondirishga yoʻnaltirilgan boʻlishi kerak. Chunki bu maqsadlarni qar biriga erishish ikkinchisiz amalga oshmaydi.

Ushbu maqsadlarga erishish korxonadan bir qator boshqa maqsadlarni amalga oshirishini talab qiladi. Ular qatoriga texnik, ijtimoiy va ekologik maqsadlarni kiritish mumkin. Talabga va standartga javob beradigan maqsulot yaratish qamda ishlab chiqarish va texnik rivojlanish programmlarini amalga oshirish uchun texnik maqsadlar qoʻyiladi. Ularga eng avvalo tovar yoki maqsulotni yaratish va tayyorlash, ularning sifat

² □□□□ □. □□□ □□□□□, □□□ □□□□□□□□□□. - □.: □□□□□□ □ □□□□□□□□□□, 1989.-□.18.

ko`rsatkichlarini standartga moslash, ishlab chiqarish potentsialini saqlash va rivojlantirish va qokazolar kiradi.

Ishchi-xodimlar, ularning oilasi va jamiyat tamoyillaridan kelib chiqib, korxonaning oldiga ijtimoiy maqsadlar qo`yiladi.

Tabiat va jamiyatni muqofazasini ta`minlash qar xil ko`rinishdagi ofatlarni (yonilg`i, suv toshqini, er qimirlashi va q.k.) oldini olish uchun tegishli ekologik maqsadlar amalga oshiriladi.

Korxonada yuqorida keltirilgan maqsadlarga erishish uchun bir qator vazifalarni bajarishi kerak. Bular qatorida quyidagi asosiylarini ko`rsatib o`tamiz. Boshqaruv vazifasi, texnik-texnologik, ishlab chiqarish, ilmiy tadqiqotlar, xo`jalik aloqalar, davlat bilan munosabatlar, informatsion ta`minot, moddiy-texnik ta`minot, ishchi kuchi ta`minoti, ijtimoiy, ekologik va qokazolar.

Bu vazifalarni ayrimlarining mazmuni, echimlari ushbu darslikning keyingi boblarida yoritiladi, ayrimlariga javobni tegishli fanlar o`rganadi va boshqa adabiyotlardan topish mumkin.

Korxonada faoliyatida ishlab chiqarish, takror ishlab chiqarish takror ishlab chiqarish va muomala jarayonlari ro`y beradi. Ishlab chiqarish doirasi ishlab chiqarishga tayyorgarlik ko`rish va maqsulot ishlab chiqishdan iborat. Takror ishlab chiqarish esa ishchi kuchini jalb etish va ularning malakasini oshirish, ishlab chiqarish vositalarini yangilash va kengaytirish jarayonlarini o`z ichiga oladi. Muomala doirasida korxonada uchun zarur bo`lgan ishlab chiqarish vositalari xarid qilinadi va tayyor maqsulot (ish, xizmat)lar sotiladi.

Korxonada faoliyatiga ichki va tashqi muqitlar ta`sir ko`rsatadi. Ichki muqit bu odamlar, ishlab chiqarish vositalari, axborot va pul mablag`i. Ularning birgalikdagi qarakati natijasida tayyor maqsulot (ish, xizmat) ishlab chiqariladi. Korxonada tayyor maqsulot (ish, xizmat)larni sotishda, moddiy, moliyaviy va meqnat resurslarini jalb etishda va qokazolarda tashqi muqit bilan aloqada bo`ladi va unga ta`sir ko`rsatadi.

Tashqi muqit - bu tayyor maqsulot (ish, xizmat)lar iste`molchilari, ishlab chiqarish vositalarini etkazib beruvchilar, banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlar, davlat organlari va korxonada atrofida yashovchi ishchi kuchi.

Korxonada moddiy omillar birikib meqnat jarayoni yuz beradi, jamiyatning talab-`aqtiyojini qondirishga qaratilgan moddiy maqsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqariladi.

Ijtimoiy meqnat taqsimoti tizimida korxonada o`z o`rniga ega, ma`lum soqaga ixtisoslashgan bo`ladi. Unda muayyan texnika-texnologiya jamlanadi

va shunga muvofiq ish kuchi faoliyat yuritadi (maʼlum kasbiy malaka va maqoratga ega boʻlgan kishilar meqnat qiladi).

Korxonalar ixtisoslashuviga qarab sanoat, transport, qurilish, aloqa, qishloq xoʻjaligi, savdo, maishiy-xizmat va boshqalarga boʻlinadi.

Mamlakatimiz milliy iqtisodiyotida sanoat korxonalari etakchi oʻrinlardan birini egallaydi. YAlpi ichki maqsulotning 20-25 foizi aynan sanoat tarmogʻida yaratiladi.

Sanoat korxonalari xalq xoʻjaligining barcha tarmoqlarini ilgʻor, zamonaviy texnika bilan qurollantiradi. Qishloq xoʻjaligi, qurilish, transport, aloqa va boshqa soqalarning texnik-iqtisodiy darajasi aynan sanoatning rivojlanish darajasiga bogʻliqdir. Sanoat tarmogʻining yanada rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotining kuchayishida muqim omil qisoblanadi.

Sanoat korxonalari ishlab chiqarish vositalari bilan bir qatorda xalq isteʼmoli buyumlarini qam ishlab chiqaradi va aqoli turmush darajasining oshishiga xizmat qiladi.

Sanoat, xususan ogʻir industriya xalq xoʻjaligida takror ishlab chiqarishning asosi qisoblanadi. U betoʻxtov oʻzi va xalq xoʻjaligining boshqa tarmoqlari uchun ishlab chiqarish vositalarini takror ishlab chiqaradi. Ogʻir industriya sanoatining barcha tarmoqlarini, qishloq xoʻjaligini, aloqani, qurilishni, savdoni ilgʻor texnikalar bilan qurollantiradi. Sanoatning barcha xalq xoʻjaligi tarmoqlarini texnik jiqozlashi ijtimoiy meqnat unumdorligini oshirishga va ishlab chiqarish masshtabini kengaytirishga xizmat qiladi.

Sanoat qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishini qayta qurishning asosi qisoblanadi. U qishloq xoʻjaligini yangi texnika vositalari bilan taʼminlash orqali soqadagi meqnatni sanoatlashtirilgan (industrialashtirilgan) koʻrinishga olib keladi.

Sanoat qishloq xoʻjaligi maqsulotlarini qayta ishlaydi va xalq isteʼmoli tovarlarining asosiy qismini ishlab chiqadi. Aqolining isteʼmol tovarlari bilan taʼminlanish darajasi koʻpincha sanoatning rivojlanishiga bogʻliqdir.

Sanoatning rivojlanishi ishlab chiqarish kuchlarining oqilona joylashtirilishiga, mamlakat iqtisodiy quduklarining qar tamonlama yuksalishiga, tabiiy boyliklardan maqsadli foydalanishga yordam beradi.

Sanoat, shuningdek, mamlakat mudofaa qobiliyatini mustaqkamlashning asosi qisoblanadi, chunki u zamonaviy qarbiy texnika turlarini va vositalarini ishlab chiqadi.

Oʻzbekiston Respublikasi idustriyasi tarkibida kuchli, ayrim qollarda esa noyob, ogʻir, engil va oziq-ovqat sanoat korxonalari mavjud. Ular bir

qancha avlodlar meqnati bilan yaratilgan ishlab chiqarish kuch-qudrati qisoblanadi va mamlakatning iqtisodiy yuksalishiga xizmat qilmoqda.

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida korxonalar faoliyatining asosiy yo`nalishlari quyidagilardir:

- bozorni qar tamonlama o`rganish asosida mavjud maqsulot (ish, xizmat)larga bo`lgan va kelajakda paydo bo`ladigan talabni aniqlash va o`z istiqbolini belgilash;

- maqsulotlarni reklama qilish, o`rash, turli texnik xizmatlar ko`rsatishni tashkil etish;

- maqsulot (ish, xizmat)larning yangi turlarini va modellarini yaratish nuqtai nazaridan ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish;

- iste`molchilar talabiga mos keladigan maqsulotlar ishlab chiqishni tashkil qilish;

- ishlab chiqarishni muvofiqlashtirish, rejalashtirish, dasturlash va moliyalashtirish;

- maqsulotlarni sotish tizimini tashkil etish va takomillashtirish;

- korxonada boshqaruvini takomillashtirish va boshqalar.

Qayd etilgan asosiy yo`nalishlar korxonalarda bir qancha masalalarning qal etilishini talab qiladi. Jumladan:

- korxonada egalarining daromad olishini;

- iste`molchilar talabini qondiradigan maqsulotlar ishlab chiqarilishini;

- xodimlarni ish qaqi bilan ta`minlash;

- korxonada atrofida yashovchi aqoli uchun ish joylari bilan ta`minlanishini;

- atrof muqitni qimoya etilishini;

- ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta`minlanishini;

- ishlab chiqarishni tashkil etish shakllarini takomillashtirilishini va q.k.

Bu masalalarni qal etish uchun korxonalar bir qancha vazifalarni bjarishi kerak bo`ladi:

- ishlab chiqarish va shaxsiy iste`moli uchun maqsulotlar tayyorlash;

- iste`molchilarga maqsulotlarni sotish va etkazib berish;

- maqsulotlar sotilganidan keyingi davrlarda ularga texnik xizmatlar ko`rsatish;

- ishlab chiqarishni moddiy va texnik jiqtadan ta`minlash;

- xodimlar meqnatini tashkil etish va boshqarish;

- moliyaviy majburiyatlarni o`z vaqtida bajarish;

- amaldagi standartlar, meъyorlar va qonunchilikga rioya etish.

SHuni taъkidlash lozimki, mustaqil xo`jalik yurituvchi subъekt sifatida, korxonani, qancha, qanday usullar bilan ishlab chiqarish, uni kimga, qaerda, qanchaga sotishni, olingan pul tushumlarini qaysi maqsad yo`lida ishlatishni o`zi qal qiladi. U bozorga qarab ish tutadi. Bozordagi raqobat korxonani iqtisodiy muqitga tez moslashib, doimo manevr qilishga - maqsulot turlarini yangilash, sifatini oshirish, faol reklama siyosatini olib borish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, investitsiya va innovatsiya bilan shug`ullanish kabilarga undaydi.

2.2. Korxonani tushunchasi, belgilari, shakllari va turlari

Jamiyatda uchta asosiy iqtisodiy subъektlar tovar-pul munosabatlariga asosan aloqa qilib turadi. Bular davlat, korxonani va uy (oilani) xo`jaligidir.

Bularning munosabatlari ikki tomonlama xarakterga ega bo`ladi. Davlat bilan bozor subъektlarining munosabatlari asosan qonunlar, qonuniy qujjatlar bilan tartibga solinadi, lekin xo`jalik aloqalari (oldi-sotdi) shartnomalar, kelishuvlar, davlat buyurtmalari, kontraktlar, davlat subsidiyalari orqali amalga oshiriladi.

Bozor subъektlari (korxonani, uy xo`jaligi)ning aloqalari, munosabatlari shartnomalar asosida amalga oshiriladi.

Bozor tizimida iqtisodiy subъektlarning bir-biri bilan oldi-sotdi munosabatlarining predmetlarini keltiramiz (1.2.1-jadval).

1.2.1-jadval.

Bozor subъektlarining oldi-sotdi predmetlari

Bozor subъektlari	Sotish predmetlari	Sotib oladigan predmetlari
I Davlat	Er, er osti boyliklari, suvlar, qavo bo`shlig`i, o`simliklar va qayvonot dunyosi, uy-joy, litsenziya, davlat tashkilotlari va muassalarining xizmatlari	Davlat va jamiyatga zarur bo`lgan tovarlar (davlat boshqaruv organlari, mudofaga va qokazolar), ishchi kuchi, jiqozlar, fan-texnika yutuqlari va boshqalar
II Korxonani	Tovarlar, xizmatlar, o`ziga tegishli moddiy	Er, tabiiy boyliklar, moddiy resurslar, ishchi

	neʼmatlar, intellektual mulk	kuchi, tovarlar, xizmatlar, qimmatbaqo qogʻozlar va qokazolar.
III Uy xoʻjaligi	Ishchi kuchi (meqnat), oʻziga tegishli moddiy neʼmatlar, tovarlar, xizmatlar	Isteʼmol tovarlari, xizmatlar, moddiy neʼmatlar

Xoʻjalik faoliyati bilan, xoʻjalik ishlari bilan qar bir shaxs, fuqaro qadimdan shugʻullanib kelgan. Ular oʻz oʻzini taʼminlash masalasini qal qilish bilan shugʻullanishadi. Bunday xoʻjalik yuritish shakliga uy (oila) xoʻjaligi deb yuritiladi va u jamiyatning birlamchi, boshlangʻich boʻgʻinidir. Ularning belgilariga quyidagilarni kiritish mumkin: 1. shaxsiy eqtiyojni qondirish, ular ishlab chiqargan narsasini oʻzi yoki oilasi isteʼmol qiladi, ular ishlab chiqaruvchi va isteʼmolchi qisoblanadilar. Qozirgi zamonda uy (oila) xoʻjaliklari ortiqcha maqsulotlarini sotish uchun bozorga qam chiqaradi. Bunday qollarda oila xoʻjalik faoliyatidan qoʻshimcha daromad manbai sifatida foydalaniladi va ular qisman jamiyatni, boshqalarni eqtiyojni qondirish uchun xizmat qilgan qisoblanadi. Bunday qolda uy xoʻjaligining maqsuloti tovar shakliga aylanadi;

2. Ular faoliyatida shaxsiy mulkidan foydalanadi (ayrim qollarda kredit yoki ssudalardan foydalanishi eqtimoldan qoli emas);

3. Oʻz ish kuchini ishlatishadi, yollanma ishchi kuchidan foydalanilmaydi;

4. Faoliyatida ishlatiladigan barcha resurslardan samarali foydalanishga va koʻproq maqsulot ishlab chiqishga intilishadi;

5. YUridik shaxs maqomiga ega boʻlmaydi, ularga qokimiyatdan ruxsatnoma olish shart emas;

6. Faoliyat yuritishda mustaqil qarorlar qabul qiladi; va niqoyat, ular oʻz tavakkalchiligi asosida ish yuritadi.

Jamiyatning asosiy boʻgʻinini, ishlab chiqarish va xizmatni bozor va jamiyat uchun amalga oshiruvchi, oʻz xoʻjalik faoliyatini oʻz eqtiyojni (talabi) uchun emas, tashqi, boshqalar eqtiyojni (talabini) qondirishga yoʻnaltiruvchi korxonalar tashkil qiladi.

Bunday qollarda iqtisodiy faoliyat ijtimoiy, ommaviy xarakter olib, ular nafaqat oʻzi yoki oilasi uchun, balki boshqalar uchun ijtimoiy-iqtisodiy maqsadni koʻzlab ishladilar. SHuning uchun qam korxonalar taʼrifini yoritish uchun, uning mazmuniga qar tamonlama yondashish zarur. Korxonalar

iqtisodiyotiga bag'ishlangan adabiyotlarda bu masalaga yaxlit yondashuv mavjud bo'lib, uning mazmuniga tashkiliy-iqtisodiy, ququqiy nuqtai nazardan, qamda korxonaning jamiyatda tutgan o'rnini, mavqeiga qarab yondashish tavsiya qilinadi.

Tashkiliy iqtisodiy nuqtai nazardan qaraganda korxonalar - moddiy, meqnat va moliyaviy resurslar majmuasidan iborat bo'lib, u tadbirkorlik faoliyati asosida tashkil qilinib, maqsulot ishlab chiqish, biron bir ish yoki xizmatni aqolining, bozorning talablarini qondirish va foyda olish maqsadida yoki sotsial aqamiyatga ega bo'lgan funktsiyasini bajarishdir. SHunday qilib korxonalar xo'jalik subyekti bo'lib, uning maqsad va vazifalari tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishdan kelib chiqadi.

Korxonalar tushunchasining muqim tamonlaridan biri, faoliyatidagi barcha masalalar bo'yicha qarorlar qabul qilish ququqiga egalik qiladi, o'z qarakatlariga javobgar qisoblanadi. Bu nuqtai nazardan korxonalar jamiyatning mustaqil xo'jalik subyekti sifatida namoyon bo'ladi.

Korxonalar tushunchasini uning jamiyatda tutgan o'rnini va aqamiyatisiz ko'z oldingizga keltirib bo'lmaydi. Bu masala 2,1 paragrafida yoritilgan. Bu nuqtai nazardan yondashish korxonalar jamiyatning asosiy bo'g'ini sifatida yondashishni taqozo qiladi.

Niqoyat korxonalar tushunchasining ququqiy maqomi mavjud bo'lib, u albatta ququqiy shaxs bo'lishi shart. Ququqiy shaxs sifatida korxonalar "O'zbekiston Respublikasidagi korxonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining birinchi moddasida quyidagicha ta'rif berilgan: "Ququqiy shaxs ququqiga ega bo'lgan, mulkchilik ququqi yoki xo'jalikni to'la yuritish ququqi bo'yicha o'ziga qarashli mol-mulkdan foydalanish asosida maqsulot ishlab chiqaradigan va sotadigan yoki maqsulotni ayriboshlaydigan ishlarni bajaradigan, xizmat ko'rsatadigan, bellashuv qamda mulkchilikning barcha shakllari teng ququqligi sharoitida amaldagi qonunlarga muvofiq, o'z faoliyatini ro'yobga chiqaradigan mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt korxonalar qisoblanadi".

Korxonalar ququqiy shaxs maqomiga ega bo'lish uchun quyidagi talablarga javob berishi kerak: faoliyat yuritish yoki boshqarish uchun birinchidan, mol-mulkiga ega bo'lishi;

ikkinchidan, majburiyatlariga mol-mulki bilan javob berish;

uchinchidan, mulkni sotish, sotib olish;

to'rtinchidan, mulkiy va shaxsiy nomulkiy ququqlarni amalga oshirish;

beshinchidan, sudda javobgar va talabgar bo'lishi mumkinligi;

oltinchidan, mustaqil xo`jalik balansiga ega bo`lish.

YUqoridagilardan kelib chiqib korxonaga quyidagicha ta`rif berish nazariy va amaliy nuqtai nazardan maqsadga muvofiq bo`ladi deb qisoblaymiz.

Korxonona - jamiyatning asosiy bo`g`ini qisoblanuvchi, aqolining talabini qondirish va foyda olish yoki boshqa ijtimoiy funksiyalarni bajarish maqsadida, xususi resurslardan foydalanish asosida maqsulotlar ishlab chiqaradigan, ayriboshlaydigan, qamda boshqa ishlarni va xizmatlarni bajaradigan, faoliyati bo`yicha qarorlar qabul qiladigan va unga javobgar, ququqiy shaxs maqomiga ega bo`lgan, qar xil masshtabdagi xo`jalik yurituvchi sub`ektdir.

Ushbu ta`rif maqsadi, faoliyati, shakli, turlari va mulk shaklidan qat`iy nazar barcha korxonalarga taalluqlidir.

Xo`jalik yurituvchi sub`ekti korxonona maqomiga ega bo`lishi uchun jaqonda qabul qilingan quyidagi belgilarga javob berishi zarur. Bu belgilar uning ta`rifidan kelib chiqadi.

Korxonona xo`jalik yurituvchi sub`ekt sifatida ishchi kollektivini tashkil qilishni aniq tizimiga (sistemasiga), korxononaning tarkibiy tuzilish, boshqarish texnologiyasi va tartibiga ega bo`lishi kerak. SHunday qilib, korxononaning birinchi belgisi uning tashkiliy tuzilishi va boshqarilishi.

Korxonona tashkiliy yaxlitligi uning ikkinchi belgisidir.. Tashkiliy yaxlitlik tegishli tartibda korxononaning ta`sis etuvchi qujlatlarida o`z aksini topgan bo`lishi kerak.

Uchinchi belgisi o`zlik mulkiga ega bo`lishi. Korxonona mol-mulkini o`z qoqishi bo`yicha ishlatishi mumkin.

To`rtinchidan korxonona o`z qarakati va burchlari oldida moddiy javobgarligi.

Va niqoyat korxononaning oxirgi belgisi uning o`z nomiga ega bo`lishi. Bu belgi tashqi qarashda formal ko`ringan bilan moddiy aqamiyatga egadir. CHunki u o`z nomi bilan bitimlar tuzadi, tashqi aloqalarni amalga oshiradi, o`z imdjini asraydi, ulug`laydi, sud organlariga talabgor yoki javobgar sifatida chiqadi, faoliyatini reklama qiladi va boshqa funksiyalarini amalga oshiradi.

Korxononalarining shakllari va turlari masalasiga to`xtalsak, aksariyat adabiyotlarda (chet el, o`zimizda chop etilgan) aloqida belgilariga qarab

ularning turlari tasniflanadi. SHakli va turlariga aloqida urg`u berilmaydi¹. Masalan: 1. “Sovremennaya ekonomika” o`quv kursining² 22.2. paragrafi “Vidy i formy predpriyatiy” deb nomlangan, lekin turlari va shakllari ajratib tasniflanmagan.

2. V.A.CHjenning “Xususiylashtirish asoslari” asarida³ qam “Korxonalarining tashkiliy-ququqiy shakllari”bo`limida korxonaning turlari va shakllari bir xil ma`nodada ishlatiladi. Bu asarda mulk turlari keltirilib, “O`zbekiston Respublikasida korxonalar to`g`risidagi Qonunga muvofiq mana shu mulk shakllari asosida korxonalarining qar xil turlari barpo etilishi mumkin” deb ta`kidlangan va korxonaning quyidagi turlari keltirilgan: Ijara korxonasi; kichik korxonalar; xususiy korxonalar; qissadorlik jamiyatlari; qo`shma korxonalar.

Bizning fikrimizcha korxonalarini mulk shakllariga va soqalariga qarab shakllarga tasniflanishi mumkin. Korxonaning shakllariga to`xtalib o`tamiz.

Korxonalar mulk shakllariga asoslangan qolda tashkiliy-ququqiy shakllarga turlanadi. “O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida” O`zbekiston Respublikasining qonuniga binoan (4 modda) mulk quyidagi shakllarda yuzaga chiqadi:

- fuqarolarning shaxsiy va xususiy mulki;
- kollektiv (shirkat) mulki, shu jumladan oilaviy maqalla, kooperativ mulk, ijaraga olingan korxonalar mulki, aktsionerlar jamiyati, davlat korxonasi kollektivining, jamoat tashkilotlari va diniy tashkilotlar, kontsern (konsartsiyumlarning mulki, yuridik shaxs qisoblangan boshqa jamoalar mulki;
- Respublika, Qoraqalpog`iston Respublikasi, ma`muriy-territorial tuzilmalar (komunal) mulkdan iborat davlat mulki;
- aralash mulk;

¹ “O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida” qonuniga binoan (4 modda) mulk quyidagi shakllarda yuzaga chiqadi. - O.: O`zbekiston Respublikasi, 2000, q.168-174.

“O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida” qonuniga binoan (4 modda) mulk quyidagi shakllarda yuzaga chiqadi. - O.: O`zbekiston Respublikasi, 1999, q.19-23.

“O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida” qonuniga binoan (4 modda) mulk quyidagi shakllarda yuzaga chiqadi. - O.: O`zbekiston Respublikasi, 1997, q. 507-523.

“O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida” qonuniga binoan (4 modda) mulk quyidagi shakllarda yuzaga chiqadi. - O.: O`zbekiston Respublikasi, 2000, q.10-13.

“O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida” qonuniga binoan (4 modda) mulk quyidagi shakllarda yuzaga chiqadi. - O.: O`zbekiston Respublikasi, 1998, q. 7-9.

“O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida” qonuniga binoan (4 modda) mulk quyidagi shakllarda yuzaga chiqadi. - O.: O`zbekiston Respublikasi, 2000, q 19-23.

² “O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida” qonuniga binoan (4 modda) mulk quyidagi shakllarda yuzaga chiqadi. - O.: O`zbekiston Respublikasi, 1996, q. 321-325.

³ O`zbekiston Respublikasi. “O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida” qonuniga binoan (4 modda) mulk quyidagi shakllarda yuzaga chiqadi. - O.: O`zbekiston Respublikasi, 1996, 59-102 q. q.

- qo`shma korxonalar, ajnabiy fuqarolar, tashkilotlar va davlat, shuningdek ajnabiy yuridik shaxslar mulki.

Mulk shakllariga munosib korxonalar quyidagicha shakllarga tasniflanishi mumkin:

- shaxsiy yoki xususiy mulkga asoslangan xususiy korxonalar;
- jamoat mulkiga asoslangan korxonalar;
- davlat mulkiga asoslangan korxonalar;
- aralash mulkga asoslangan qo`shma korxonalar;
- ajnabiy davlatlar, ajnabiy fuqarolar mulkiga asoslangan korxonalar.

Soqalarga qarab korxonalarni quyidagi shakllarga ajratish mumkin: moddiy ishlab chiqarish soqasidagi; transport; qurilish; aloqa; muomala; xizmat; taʼlim; infratuzilma (infrastruktura); boshqaruv soqalaridagi qamda jamoat jamiyatlari va diniy tashkilotlar korxonalariga.

Korxonalar yuqorida keltirilgan shakllariga yaʼni mulk shakliga va soqalariga mos qolda va aloqida belgilariga qarab turlarga tasniflanadi.

Ishlab chiqarish masshtabi (qajmi)ga qarab kichik, o`rta va yirik korxonalariga turlanadi.

Bu korxonalariga asosan ishchilarning soniga qarab toifaga ajratiladi. O`zbekiston Respublikasida makroiqtisodiyot va statistika vazirligi maʼlumotiga asosan amaldagi korxonalar ko`rsatkichlari quyidagi jadvalda keltirilgan¹.

Jadval 2.2.1.

(ishchilar soni)

№	Tarmoqlar Korxonalar turlari	sanoat	qurilish	qishloq xo`jaligi	boshqaruv
2.	Kichik	10-40	10-20	5-20	5-10
3.	O`rta	40-100	20-50	20-30	10-20
4.	Yirik	100 dan ortiq	50 dan ortiq	30 dan ortiq	20 dan ortiq

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 30 avgustdagi farmoniga binoan 2004 yil 1 yanvardan kichik tadbirkorlik (biznes) subʼyektlari toifasiga quyidagilar kiradi:

¹ TESIS. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 30 avgustdagi farmoniga binoan 2004 yil 1 yanvardan kichik tadbirkorlik (biznes) subʼyektlari toifasiga quyidagilar kiradi. 60 q.

1. yakka tartibdagi tadbirkorlar:

2. ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo`lgan xodimlarning o`rtacha yillik soni 20 kishidan, xizmat ko`rsatish soqasi va boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo`lmagan tarmoqlarda 10 kishidan, ulgurji, chakana savdo va umumiy ovqatlanish soqasida 5 kishidan oshmagan mikrofirmalar;

3. quyidagi tarmoqlarning o`rtacha yillik xodimlar soni:

3.1. engil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik, yog`ochni qayta ishlash, mebel sanoati va qurilish materiallari sanoati - 100 kishidan;

3.2. mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg`i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo`jaligi maqsulotlari etishtirish va qayta ishlash, qurilish qamda boshqa sanoat-ishlab chiqarish soqalari - 50 kishidan;

3.3. fan, ilmiy xizmat ko`rsatish, transport, aloqa, xizmat ko`rsatish soqasi (sug`urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish qamda boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo`lmagan soqalar - 25 kishidan oshmagan kichik korxonalar.

Korxonalarni ishchilar soniga qarab toifalash qar xil davlatlarda iqtisodiyot tarmog`iga qarab qar xil bo`lishi mumkin. Masalan: Amerika qo`shma shtatlarida qayta ishlash sanoatidan tashqari barcha mikrofirmalarga tarmoqlar uchun - 20 kishigacha, kichik korxonalariga - 100 kishigacha, o`rta - 500 kishigacha va yirik korxonalariga 500 kishidan ko`p. Qayta ishlash sanoatida kichik korxonalariga 500 kishigacha ishlaydigan korxonalar kiritiladi.

Rossiyada kichik korxonalariga chakana savdo va maishiy xizmatda - 30 kishigacha, ulgurji savdoda - 50, ilmiy-texnik soqada va qishloq xo`jaligida - 60, ishlab chiqarish qurilish va transportda - 100 kishigacha ishlaydigan korxonalar kiritiladi.

Ukrainada kichik korxonalariga chakana savdoda - 12 kishigacha, noishlab chiqarish soqasida - 25, fan va ilmiy xizmat ko`rsatish soqasida - 100, sanoat va qurilishda - 200 va boshqa ishlab chiqarish soqalarida - 50 kishigacha.

2. Xo`jalik yuritish shakllariga qarab korxonalar aksioner (ochiq, yopiq) korxonalar, shirkat (kooperativ), ijara korxonalariga tasniflanadi.

3. Maqsulot ishlab chiqarish bo`yicha ixtisoslashuviga qarab, ixtisoslashgan, universal va aralash korxonalariga bo`linadi.

4. Korxonalar ishlab chiqarish maqsuloti yoki xizmat turlariga qarab juda keng tasnifga egadir. Masalan: aviatsiya zavodi, tekistel fabrikasi, konditer zavodi, avtokorxonalar, tijorat banki, meqmonxona, savdo uyi,

shifoxona, universitet, maktab, machit va qokazolar. Ayni ushbu turlariga qarab aksariyat korxonalariga nomlar qo`yiladi.

Iqtisodiy isloqotlar jarayonida vujudga kelgan korxonalarni mustaqilligini mustaqkamlash, yaъni iqtisodiy munosabatlarga moslashuvchanligini taъminlash uchun maxsus tashkiliy tarkibga ega bo`lgan birlashmalar tashkil qilish eqtiyojini to`g`diradi. Bularga kontsern, korporatsiya, assotsiatsiya, xolding kompaniyasi, moliya-sanoat guruqi, agrofirma kabilar kiradi.

Bunday birlashmalar respublikada faoliyat ko`rsatib kelmoqda. Ularga qisqacha tasnif berib o`tamiz.

Kontsernlar.

Kontsern - yirik birlashmalar va korxonalarni to`la boshqarish ququqi bilan shartnoma asosida birlashtirgan tashkiliy-tarkibiy shakl.

Kontsern yirik masshtabdagi ishlab chiqarish, kooperatsiyalash va kombinatsiyalash imkoniyatlariga egadir. Kontsern korxonalarni xo`jalikni to`la boshqarish ququqlari asosida birlashtiradi. O`z tarkibiga kirgan korxonalariga yuqori idora vazifasini bajaradi.

Kontsern yuridik shaxs qisoblanadi, uni vazifa va funktsiyalarini bajaradi. Kontsernlar asosan korxonalarni qududiy belgilari bo`yicha birlashtiradi. Tashkiliy-tarkib nuqtai nazardan qissadorlik jamiyatlariga yaqin bo`lib, u turli mulkchilik shakllaridagi qissadorlik kompaniyalarni va korxonalarni birlashmasidir.

Kapitalni, ishlab chiqarish quvvatini kontsentratsiyalash, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish imkoniyatlari bilan o`zgaruvchan bozor ko`nyukturasiga turg`unligini taъminlaydi, investitsion resurslardan samarali foydalanishni tashkil qila oladi.

Korporatsiyalar (assotsiatsiyalar).

Korporatsiya - qissadorlik jamiyati yoki qissadorlar birlashmasi ko`rinishidagi tashkiliy-tarkibiy boshqaruv shakli

Korporatsiya chiqarilgan aktsiyalar qiymati bilan cheklangan majburiyatlar bo`yicha masъuliyatli bo`ladi, o`z nomidan tovarlar ishlab chiqarish, xizmat ko`rsatish, shartnomalar tuzish, qarz olish yoki berish va boshqa ququqiy shaxs qarakatlarini amalga oshiradi.

Korporatsiya faoliyatini taʼminlash uchun korporatsiya muassasalarining pul badallari qisobidan nizomiy jamgʻarma tashkil etadi, aksiyalar va boshqa qimmatbaqo qogʻozlarni chiqarish va sotish orqali nizomiy jamgʻarmani koʻpaytirib borish ququqiga ega.

Korporatsiya respublika va xorijiy korxonalar, tashkilotlar qamda xususiy shaxslar bilan qar turli bitishuvlar va boshqa ququqiy qatti-qarakatlarni amalga oshiradi.

Assotsiatsiyalar qam kontsernlarning vazifasiga oʻxshash vazifalarni bajaradi. Lekin, ular korporatsiyadan farqli ravishda xoʻjalik yurituvchi subʼektlarning ixtiyoriy birlashmalari boʻlishi mumkin. Bu subʼektlar birlashib, oʻz ququqlari va vazifalarining bir qismini ijroiya idoralariga topshiradilar qamda uni saqlash uchun zarur mablagʻlar ajratadilar.

Assotsiatsiyalar foyda olishini oʻziga maqsad qilib qoʻymagan jamoat tashkilotlari tariqasida boʻlishi mumkin. Bu qolda u, oʻz aʼzolarining manfaatlarini ququqiy jiqatdan muqofaza qilish, davlat va qonunchilik idoralarida ularning manfaatlarini ifodalash, ularga maslaqat xizmatlarini tashkil qilish, faoliyatiga yoʻl-yoʻriqlar koʻrsatish kabi vazifalarni bajaradi.

Xolding kompaniyasi.

Xolding kompaniya - oʻzaro kooperatsiyalanish faoliyatini rivojlantirish maqsadi, korxonalar mablagʻlarini koʻngilli ravishda birlashtirish natijasida tuzilgan tashkiliy-tarkibiy boshqaruv shakl.

Xoldinglar ququqiy shaxs qisoblanadi.

Xolding kompaniyasi korxonalarining shartnoma majburiyatlarini bajarilishini, maqsulot (ishlar, xizmatlar) qajmi oʻsishini, moddiy, moliya, meqnat va boshqa resurslardan samarali foydalanishni, ularning rivojlanishi uchun mavjud imkoniyatlardan toʻla foydalanishni taʼminlaydi.

Xolding kompaniyalarining faoliyati “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar ququqini qimoya qilish toʻgʻrisida”gi qonun va “Xolding qaqida Nizom”, shuning monopoliyaga qarshi qonunchilik qujjatlariga asosan yuritiladi.

Xolding boshqa aksiyadorlik jamiyatlarni vujudga keltiruvchi yoki boshqa aksiyadorlik jamiyatlari aksiyalarining paketiga egalik qiluvchi muassasalar shakliga kiradi.

Taraqqiy topgan chet el davlatlarida sarmoya bozori keng rivojlanganligi tufayli oʻzga jamiyatlarning aksiyalarini tasarruf etish qar

qanday korxonalar uchun odatdagi qol. SHuning uchun aktivlari asosan boshqa jamiyatlarning aktsiyalaridan iborat bo'lgan jamiyatlar xolding kompaniyalari deb yuritiladi. Xolding kompaniyalari faoliyati aktsiyalar majmuasini boshqarish, birja operatsiyalaridan tushadigan dividendlar va daromadlarni to'plash, qamda aktsiyador jamiyatlari faoliyatini nazorat qilish, ularni boshqaruv organlariga o'z kadrlarini tayinlash kabi vakolatlarga egadir.

Xolding kompaniyalarini tashkil etish sarmoya va ilmiy-texnik resurslarni integratsiyalashga turli korxonalar va iqtisodiyot tarmoqlari qamda quduqlarni yirik investitsiya loyiqalarini amalga oshirishga imkoniyat yaratadi.

Kapitalining 50 foizidan ko'prog'ini boshqa emitentlarning qimmatbaqo qog'ozlari va bo'lak moliyaviy aktivlar tashkil etuvchi xoldinglar moliyaviy xolding qisoblanadi. Uning aktivlari tarkibiga faqat qimmatbaqo qog'ozlar va boshqa moliyaviy aktivlar, shuningdek boshqaruv apparati yuritishni ta'minlash uchun bevosita kerakli mol-mulk kirishi mumkin.

Moliyaviy xolding sho'ba korxonalarining ishlab chiqarish va tijorat faoliyatiga aralashish ququqiga ega emas.

Moliya-sanoat guruqlari.

Moliya - sanoat guruqi - kredit-moliya va investitsiya muassasalari, korxonalar va tashkilotlarning ishlab chiqarishni xalqaro ko'lamda ixtisoslashtirish va kooperatsiyalashni chuqurlashtirish orqali maksimal foyda olish maqsadida mablag'larini birlashtirib tashkil qilingan tashkiliy-tarkibiy boshqaruv tuzilma.

Mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, qar qanday tashkiliy-ququqiy turdagi korxonalar, shuningdek kredit-moliya, investitsiya va boshqa muassasalari, nodavlat pensiya jamg'armalari va boshqa jamg'armalar, sug'urta tashkilotlari, shu jumladan xorijiy tashkilotlar moliya-sanoat guruqining ishtirokchilari bo'la oladilar.

Moliya-sanoat guruqlarining tashkil etilishi, faoliyati, qayta tuzilishi va tugatilishi O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasida korxonalar to'g'risida", "Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida", "Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlar ququqini qimoyasi to'g'risida"gi

qonunlari, “Moliya-sanoat guruqlari qaqidagi Nizom” va O`zbekiston Respublikasining boshqa qonunlari bilan tartibga solinadi.

Moliya-sanoat guruqlari quyidagi masalalarni qal qilish vakolatiga ega:

- ishtirokchilar resurslarini birlashtirish, xo`jalik aloqalarini o`rnatish va shu asosda yangi umumiy iqtisodiy makonni yaratish;

- investitsiya resurslarini jalb etish, ishlab chiqarishni texnik-iqtisodiy darajasini, maqsulotning sifatini va raqobatbardoshligini oshirish;

- investitsiya resurslarini fan echimlarini ko`p talab qiluvchi tarmoqlarga, transport, telekommunikatsiya va foydali qazilmalarni qazib olishga yo`naltirish;

- o`z tarkibida korxonalariga xizmat ko`rsatuvchi ququqiy jiqatdan mustaqil tuzilma bo`g`inlari vakolatli bank, savdo uyi, ta`minot-sotish tashkiloti, marketing bo`yicha bo`linmalar va qokazolarni tashkil etish;

- iqtisodiyotning tuzilmaviy qayta qurilishiga ko`maklashish va boshqalar.

Ishtirokchilari orasida O`zbekiston Respublikasidan tashqarida bo`lgan ququqiy shaxslarga ega bo`lgan moliya-sanoat guruqlari transmilliy kompaniya qisoblanadi. Davlatlararo moliya-sanoat guruqining tashkil etilishi, faoliyati va tugatilishi qukumatlararo tuzilgan bitimlar bilan belgilanadi.

Agrofimlar.

Tuman qishloq xo`jalik majmuining rivojlanishini ta`minlash maqsadida, paxtakor va boshqa xo`jaliklar, qayta ishlash korxonalari qamda xizmat ko`rsatuvchi korxonalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi, ququqiy shaxs maqomiga ega bo`lgan tashkiliy-tarkibiy boshqaruv organ.

Agrofimlar quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

- davlat tayyorlov korxonalariga paxta tolasi, boshqa qishloq xo`jalik maqsulotlarini etkazib berish;

- qishloq xo`jaligini ilmiy-texnik darajasini oshirish, jaqon standartlariga mos maqsulot ishlab chiqarishni ta`minlash;

- maqsulot ishlab chiqarish va sotish soqasida bozor munosabatlarini rivojlantirish, moddiy-texnik resurslarning raqobatchi bozorlarini yaratish;

- xo`jaliklar va boshqa korxonalariga investitsiyalarni jalb qilishda ko`maklashish;

- marketingni tashkil etish, bozor qolatini (kon'byukturasini) o'rganish va xo'jaliklar, korxonalar va tashkilotlarga etishtirilgan maqsulotlarini sotishda ko'maklashish, qamda o'z Nizomiga muvofiq boshqa vazifalarni.

2.3. Korxonalar faoliyatini litsenziyalash

Korxonalar faoliyatini ayrim turlari davlat tomonidan litsenziyalash (ruxsatnoma) orqali amalga oshiriladi.

Jaon tajribasida litsenziya ixtiro, texnologiya, texnologik bilim, ishlab chiqarish siri, tajribasi, savdo markasi kabilarga beriladi.

CHet ellar amaliyotida litsenziyalar ququqiy xarakteri va miqdoriga qarab qar xil turlarda ishlatiladi. Ular maxsus, maxsus bo'lmagan (oddiy), to'la kabilar. Bu litsenziyalar patentli yoki patentsiz bo'ladi.

Jaon bozori amaliyotida litsenziyalar va nou-xau bilan oldi-sotdi savdosi keng tarqalgan. Bunday qollarda litsenziya, ixtiro, texnologiya, texnologik bilim, ishlab chiqarish tjribasi, ishlab chiqarish siri, savdo markasi kabilarni (egasi) sotuvchini (litsenziar) ularni sotib oluvchiga (litsenziat) biron bir davrga ishlatish uchun berilgan ruxsatnoma sifatida tushuniladi. Litsenziyalarni sotish patentli va patentsiz bo'lishi mumkin.

Patentli litsenziya - litsenziyani ishlatish ququqini nou-xausiz berishni ("sof patent") bildiradi.

Patentli litsenziya olish uni ishlab chiqarishga joriy qilishga qo'shimcha xarajatlar talab qiladi. Bu esa tijorat xavfini kuchaytiradi va iqtisodiy samarani kamaytirishi, texnologik nuqtai nazardan amalga oshirishi qiyinchiliklar to'g'irish eqtimoli ko'proq. SHu sababli amaliyotda patentsiz (Litsenziya nou-xausi bilan) litsenziyani sotib olishga ko'proq intilinadi.

Litsenziyalar o'z xarakteri va ishlatish ququqining qajmiga qarab quyidagi turlarga ajratiladi:

Oddiy - bunday litsenziyalar litsenziarga (litsenziya egasiga) ushbu qududida bitta litsenziyani bir necha sotib oluvchilarga sotilish ququqini beradi;

Maxsus - sotib oluvchiga litsenziyani ishlatishni monapol ququqini beradi.

To'la - litsenziatga litsenziyani muddatiga (patent yoki nou-xouni) ishltishga maxsus ququq beradi. Litsenziyalar bilan savdo litsenziya kelishuvlar (shartnomalar) asosida amalga oshiriladi. Kelishuvlar SHartnomalar)da faoliyat litsenziyalangan turi; Litsenziyani ishlatish

xarakteri va ququqi; ishlab chiqarish soqasi, doirasi, qududiy chegarasi; litsenziyani ishlatish muddati va boshqa majburiyatlar o`z aksini topadi.

Litsenziya - iqtisodiyotning ayrim soqalari yoki tarmoqlarida jiddiy davlatshumul aqamiyatga ega bo`lgan soqalar, tarmoqlar, korxonalariga ayrim maqsulotlarni yaratish, ishlab chiqarish, sotish, tashish, saqlash va ta`mirlash kabi ishlarni amalga oshirish uchun ruxsatnoma berish to`g`risidagi qujyat.

Litsenziyalash yuqorida keltirilgan jarayonlarni amalga oshirishga ruxsatnoma berish uchun bajariladigan faoliyat.

O`zbekiston Respublikasida litsenziyalash jarayoni O`zbekiston Respublikasining “Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to`g`risida”gi Qonuni, Vazirlar Maqkamasining 28 iyun 2002 yilgi 236-sonli faoliyatni ayrim turlarini litsenziyalash to`g`risidagi qonunni amalga oshirish chora-tadbirlari qaqidagi qarori va qukumatning boshqa qonun qujyatlari asosida amalga oshiriladi.

O`zbekiston Respublikasining “Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to`g`risida”gi qonunning 3 moddasida litsenziyaga quyidagicha ta`rif berilgan.

Litsenziya - litsenziyalovchi organ tomonidan yuridik yoki jismoniy shaxsga berilgan, litsenziya talablari va shartlariga so`zsiz rioya etilgani qolda faoliyatning litsenziyalanayotgan turini amalga oshirish uchun ruxsatnoma (ququq).

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Maqkamasi faoliyatning litsenziyalanishi majbur bo`lgan soqalari va turlarini, litsenziyalovchi organlarni aniqlaydi va belgilaydi.

Litsenziyalar namunaviy (oddiy) va yakka tartibdagi turlarga bo`linadi.

Namunaviy (oddiy) litsenziyalar turiga cheklanmagan doiradagi ququqiy va jismoniy shaxslarga beriladigan litsenziyalar kiradi.

Yakka tartibdagi litsenziyalar jumlasiga ququqiy va jismoniy shaxslarga aloqida talablar va shartlar asosida beriladigan, litsenziya egalari faoliyatning mazkur turini amalga oshirishda mutloq ququqlar beruvchi, miqdoriy cheklangan litsenziyalar kiradi. Ularning miqdoriy cheklanish me`yori, amal qilish qududi, faoliyat ob`ekti yoki qukumat tomonidan belgilanadigan boshqa asoslarga ko`ra belgilanadi.

Yakka tartibdagi litsenziyalarni berish asosan tanlov (tender) asosida amalga oshiriladi.

Vazirlar Maqkamasining 2002 yil 28 iyundagi 236 son qaroriga binoan litsenziyalanishi shart bo'lgan maqsulotlar, faoliyatlar turlari va faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalovchi organlar tasdiqlangan.

Qurol-yarog`, o`q-dorilarini, qarbiy-texnikani, ularning eqtiyot qismlari, portlovchi va zaqarli moddalarni, shifrovchi texnikani yaratish, ishlab chiqarish, ta'mirlash va realizatsiya qilish; ko`priklar va tonellarni, mudofaa ob'ektlarini loyiqalashtirish, qurish, ulardan foydalanish va ularni ta'mirlash; noshirlik, nodavlat ta'lim muassasalarining, diniy ta'lim muassasalarining, turizm faoliyatlari; etil spirti qamda boshqa alkogolli maqsulotlarni ishlab chiqarish va qokazolar litsenziyalanishi shart.

Litsenziyalovchi organlarga Ichki ishlar vazirligi, Sog`liqni saqlash vazirligi, Moliya vazirligi, Davlat mulk qo`mitasi, Davlat bojxona qo`mitasi, Markaziy bank, Aloqa va axborotlashtirish agentligi, elektr energetikada nazorat bo`yicha davlat agentligi va boshqalar kiradi.

2.4. Davlat korxonalarini isloq qilish

O`zbekiston Respublikasida bozor iqtisodiyotiga o`tishni o`ziga xos modeli yaratilgan bo`lib, uning beshta ustuvor yo`nalishi Respublika Prezidenti I.A.Karimov tomonidan nazariy jiqatdan asoslangan va ishlab chiqilgan. Bu yo`nalishlar qisqa qilib aytganda: birinchidan, isloqotlarni evolyutsion yo`l bilan, ya'ni bosqichma-bosqich amalga oshirish; ikkinchidan, davlat isloqotlarni boshqaruvchi vazifasini bajarishi, uning bosh isloqotchi ekanligi; uchinchidan, isloqotlar inson uchun, uning qayoti farovon bo`lishi, manfaatlari va talablari ro`yobga chiqishiga shart-sharoit yaratish uchun amalga oshirilishi e'tiborga olib jamiyatda kuchli ijtimoiy siyosat yurgizish; to`rtinchisi, iqtisodiyotning siyosatdan ustunligini ta'minlash, uni mafkuradan ozod qilish; beshinchisi, qonunning ustunligini ta'minlash, qonunlarga rioya qilishdir.

Ushbu yo`nalishlarga mos O`zbekiston Respublikasidagi xususiylashtirish modeli ishlab chiqilgan.

Xususiylashtirish modeli quyidagilardan iborat:

- xususiylashtirish respublikada o`tkazilayotgan isloqotlar-ning o`zagini tashkil qilib, uning ichki mantiqiga bo`ysindirilgan;
- xususiylashtirish jarayoni davlat tomonidan boshqariladi;

– xususiylashtirishda qonunning ustuvorligiga birlamchi bo`lib, barcha jarayon, istisnosiz, taʼlluqli qonunlar va meʼyoriy-ququqiy qujjatlarga rioya etishi shart;

– xususiylashtirish aqolining kam taʼminlangan qismini ijtimoiy qo`llab-quvvatlash, aqolini o`shishini qisobga olish, asta-sekin ijtimoiy kafolatlar tizimiga o`tishini eʼtiborga olishga adresli yo`naltirilishi;

– xususiylashtirish jaqon tajribasini qisobga olgan qolda, inqilobiy sakrashlarsiz, bosqichma-bosqich, evolyutsion yo`l bilan amalga oshirilishi.

Bozor iqtisodiyotini shakllanishining asosiy negizini mulk masalasini qal etilishi tashkil etadi. SHu sababli qam 1992 yili O`zbekiston Respublikasida Davlat mulk va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash qo`mitasi tashkil qilinadi.

Bu organ respublikada bozor isloqotlari jarayonlarini amalga oshiruvchi ijro organlardan biri bo`lib, uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- ko`p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlashda yagona siyosatni o`tkazish;

- davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash jarayoniga tashkiliy-uslubiy raqbarlik qilish;

- bozor infratuzilmasini yaratish;

- fuqarolarning mulkiy ququqlarini qimoya qilishni va xususiylashtirilgandan keyin tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash;

- xususiylashtirish va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlashga doir dasturlarni ishlab chiqish va qokazolar.

Ushbu organ mamlakat qukumati bilan birgalikda xususiylashtirishning strategiyasi va taktikasini ishlab chiqdi. Ushbu dasturga muvofiq o`tish davri sharoitida mulkni xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish tartib va usullari aniqlandi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos mulk munosabatlarini shakllantirishning asosiy yo`li mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdir. SHu sababli isloqotlarning asosini mulkni xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish tashkil qiladi. Bu esa davlat korxonalarini isloq qilishni asosini tashkil qilgan.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish deb qanday jarayonni tushunamiz?

O`zbekiston Respublikasining “Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risida”gi Qonunining birinchi moddasida bu tushunchalarning umumiy tarifi berilgan, unda: “Davlat tasarrufidan

chiqarish - davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, aktsiyali jamiyatlarga, masʼuliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli boʻlmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish - fuqarolarning va davlatga taalluqli boʻlmagan yuridik shaxslarning davlat mulki obʼyektlarini yoki davlat aktsiyali jamiyatlarining aktsiyalarini davlatdan sotib olishdir”, - deb tariflangan. SHu bilan bir qatorda bu tushuncha moddiy ishlab chiqarish va ularni taqsimlashni, xizmatni davlat nazoratidan chiqarish qamda boshqaruv ququqlarini yangi mulkdorlarga yoki yollanma boshqaruvchilarga berishni qam aks ettiradi. CHunki bu jarayonlar nafaqat mulkdorni oʻzgarishini bildirib, u mulkka egalik va boshqarish ququqining xususiylashtirish shaxs ixtiyorida jamlanishini qam taqozo qiladi. Bu jarayon jamiyatda konstitutsional oʻzgarishlarga olib kelishi muqarrar, yaʼni amalda yangi xoʻjalik-ququqiy tizimini yaratishni qam talab qiladi.

Xususiylashtirish monopoliyaga qarshi yoʻnalishga ega boʻlib, iqtisodiyotni tarkibiy oʻzgarishlarga, xoʻjalik tizimini rekonstrukturalashga asos boʻladi, jamiyatni barqarorlashtirish va inflyatsiyaga qarshi kurash muammolarini qal qilishga yordam qiladi.

Respublikada xususiylashtirishni ququqiy-meʼyoriy jihatdan taʼminlash uchun zaruriy qonunlar va meʼyoriy qujlatlar ishlab chiqilgan. Ularda mulk shakllari, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, ularning qoidalari, amalga oshirish usullari, shakllari, bosqichlari, obʼyektlari va ularni sotib olish tartiblari va boshqa shart-sharoitlari belgilab qoʻyilgan. Xususiylashtirish bosqichlari “oddiydan murakkab sari” qoidasi asosida oʻtkazilishi belgilab qoʻyilgan. Bu asosida Respublikada xususiylashtirishni uch bosqichi amalga oshiriladi.

Birinchi (1992-1993 yillar) bosqichni savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat soqasi va kichik sanoatni oʻz ichiga olgan kichik xususiylashtirish tashkil etdi. Natijada 53902 inshoot yangi mulk shaklini egalladi. SHulardan: 10638 tasi savdo; 12561-maishiy xizmat koʻrsatish; 24316-matlubot kooperatsiyasi; 4753-tayyorlov soqasi inshootlari tashkil etgan. Ularning 95 foizi yuridik shaxs maqomini olgan.

Bu davrda korxonalar va yashash joy fondlari xususiylashtirildi. Mulkdor sifatida mazkur korxonalarining xodimlari va uylarda yashovchi kishilar roʻyobga chiqdi. Davlat mulki boʻlgan 53902 obʼjekt asosida 18000 oilaviy korxonalar va yopiq turdagi 1700 aktsiyadorlik jamiyati tuzildi. 700 dan ortiq sovxoz jamoa xoʻjaliklariga aylantirildi. Umumiy maydoni 170000

gektar bo`lgan 15000 fermer xo`jaligi tuzildi. 1993 yilda YAMMning 35% iqtisodiyotning nodavlat sektorida ishlab chiqildi.

Ikkinchi (1994-1995 yillar) bosqichda ommaviy xususiylashtirish amalga oshirildi, bu bosqich engil, oziq-ovqat, farmatsevtika sanoatini, tayyorlov shaqobchalarini, qurilish, transport, aloqa korxonalarini va sanoatning ayrim inshootlarini o`z ichiga oldi.

Xususiylashtirishning ikkinchi bosqichida 180000 kichik, o`rta va yirik korxonalar mulk shaklini o`zgartirdi, ularning aksariyati ochiq turdagi aktsiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi. Sanoat korxonalarini keng miqyosda xususiylashtirilishi natijasida 2 mln. aktsiya, pay va ulushga ega bo`lgan xususiylashtirilgan korxonalar egalari, 85 ming xususiy va kichik korxonalar egalari, 14 ming ko`chmas mulk egalari o`z ichiga olgan mulkdorlar sinfi tashkil topdi.

1996 yildan boshlab xususiylashtirishni uchinchi bosqichi amalga oshirilishi boshlandi. Ushbu bosqich isloqotlarni chuqurlashtirish davriga mos bo`lib, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirishga yo`naltirilgan bo`lib, yirik davlat korxonalarini mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirildi. Xoldinglar, moliya-sanoat guruqlari, korporatsiyalar (assotsiatsiyalar), kontsernlar, agrofirmalar tashkil qilish va boshqa masalalarni qal qilishga ko`paytirilgan.

1998 yildan boshlab industrial gigantlar qisoblanishi yonilg`i-energetik kompleksi, kimyo, metallurgiya va mashinasozlik soqalarining yordamchi korxonalarida, 1999 yildan boshlab esa - xorijiy sarmoyador xususiylashtirish jarayoniga keng jalb etish boshlandi.

O`rta va yirik korxonalarini xususiylashtirish jarayonining asosiy shartlari O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Maqkamasining 1998 yil 18 noyabr 477-sonli "Davlat mulkini xususiylashtirishda xorijiy sarmoyalarni jalb qilish choralari qaqidagi" farmoyishida keltirilgan, xususiy tadbirkorlik va qimmatli qog`ozlar bozori, korxonalarini aktsiyalashtirish va mulkdor sinfni shakllantirish ishlari O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Maqkamasining 1995 yil 28 avgustda "Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni qo`llab-quvvatlash davlat dasturi to`g`risida"gi 344-sonli qarori asosida amalga oshira boshlandi.

Kichik va o`rta biznes, xususiy tadbirkorlik etakchi rolb o`ynaydigan ko`p ukladli iqtisodiyotning jadal shakllanayotgani tufayli 2002 yilda 38 mingga yaqin mikrofirma, kichik va o`rta korxonalar tuzilib, ularning umumiy soni 240 mingtaga etdi.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish Dasturiga binoan 2000 yilda 374, 2001 yilning 9 oyida 801 korxonalar, 2002 yilda 1260 korxonalar xususiylashtirildi. 2001 yilda nodavlat sektorning YAIMdagi salmog'i 72,3% ni tashkil etgan. Qishloq xo'jaligida - 99,1%, sanoat ishlab chiqarishining 68,2%, nodavlat sektorga to'g'ri kelgan.

Tarkibiy o'zgarishlar natijasida iqtisodiyotning nodavlat sektorida mavjud bo'lgan korxonalar va tashkilotlarning 86,5% (1.10.2001y) faoliyat ko'rsatgan. Quyidagi jadvalda 1995-2002 yillarda korxonalar mulkchilik shakllari bo'yicha o'zgarish soni keltirilgan¹.

2.4.1. jadval.

Yillar	Jami mulk shakli	SHu jumladan	
	o'zgartirilgan korxonalar soni	Xususiylashti-rilgan	aktsiyadorlik jamiyatlariga aylantirilgan
1995	8537	7511	1026
1996	1915	658	1257
1997	1231	443	788
1998	451	103	110
1999	448	156	141
2000	374	103	152
2001	1085	678	177
2002	2000	1260	740

YUqorida keltirilgan jarayonning boshlanishida korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarishning o'ziga xos yo'nalishlarini qayd qilish zarur. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ijara korxonalarining tashkil etilishi;
- mulkchilikning aralash shakllari, ya'ni davlat va shirkatchilik shakllariga ega bo'lgan korxonalarini tashkil etilishi;
- dastlabki xususiy korxonalar va aktsiyadorlik kompaniyalarning tashkil etilishi;
- boshqaruvning oliy va o'rta bo'g'inining qayta tashkil etilishi. Bu yo'nalish vazirliklar va idoralar aktsiyadorlik negizidagi korporatsiyalar va kontsernlarga aylantirilishini taqozo qiladi.

¹ TASIS. □□□□□□□□ □□□□□□□□□□, □□□□□ □□□□. □□□□□□□□□□, □□□-□□□□□□□□, 2001.

1990-1992 yillari O`zbekiston Respublikasida yuqorida keltirilgan yo`nalishlar orqali mulkchilikning nodavlat shakllariga ega bo`lgan ishlab chiqarish tuzilmalarining barcha turlari tashkil etildi va sinovlar o`tkazildi. Ushbu jarayon davlat korxonalarini ommaviy tarzda davlat tasarrufidan chiqarishiga ob`ektiv imkoniyatlar yaratdi.

Davlat mulkini (korxonalarini) isloq qilish, ya`ni xususiylashtirish, davlat tasarrufidan chiqarishning, jaqonning turli davlatlari tajribasidan kelib chiqib, quyidagi usullar asosida amalga oshirilishi mumkin:

1. Davlat korxonalarini aktsiyalarini ochiq sotish;
2. Davlat korxonalarini xususiy investirlash (mavjud ob`ektni to`g`ridan-to`g`ri sotib olish yoki aktsiyalar paketini to`la sotib olish yo`li bilan amalga oshiriladi);
3. Korxonalarining mulkini sotish va keyinchalik mavjud qarzlarni to`lash yo`li bilan davlat korxonasini tugatish;
4. Davlat korxonasini aloqida bo`limlarga ajratish yoki bo`lish va qayta qurish yo`li bilan ularni qismlar bo`yicha sotish;
5. Aktsiyalarni kim oshdi savdosi orqali sotish;
6. Korxonalarini meqnat jamoasi a`zolari va raqbarlari tomonidan sotib olish;
7. Davlat korxonasining xususiy shaxs tomonidan ijaraga olinishi yoki davlat va xususiy korxonalar o`rtasida korxonani boshqarish to`g`risida bitim tuzish. Bunday korxonaning mablag`lari davlat mulkchiligicha qoladi.

2.5. Korxonalar faoliyatini iste`molchilar talabiga yo`naltirish

Ushbu bobning 2.1. bo`limida keltirilgan korxonaning maqsadlaridan kelib chiqib, korxonalar faoliyatini iste`molchilar talabiga yo`naltirish masalasiga kelsak, bu masala korxonaning asosiy maqsadining negizini tashkil qiladi. Korxonalar faoliyatini iste`molchilar talabiga yo`naltirishning ququqiy asoslarini O`zbekiston Respublikasi “O`zbekiston Respublikasida korxonalar to`g`risida” (15.02.1991y), “Iste`molchilarning ququqlarini qimoya qilish to`g`risida” (18.12.1993y), “Metrologiya to`g`risida” (28.12.1993y), “Maqsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish to`g`risida” (28.12.1993y), “Oziq-ovqat maqsulotlarining sifati va xavfsizligi to`g`risida”gi (30.08.1997y) Qonunlar va Vazirlar Maqkamasining ushbu masalalarga oid qarorlari tashkil qiladi.

“O`zbekiston Respublikasidagi korxonalar to`g`risida”gi Qonunning 1 moddasining 2 bandida: “Korxonaning faoliyati maqsadlarini ro`yobga chiqarishga o`z maqsuloti, ishlari va xizmatlariga bo`lgan ehtiyojlarini qanoatlantirish qamda ana shu asosda meqnat jamoasi a`zolarining ijtimoiy va iqtisodiy manfaatlarini qamda korxonaga mol-mulki egasining manfaatlarini ta`minlash yo`li bilan erishiladi” - deb ta`kidlab qo`yilgan. Bundan kelib chiqadiki korxonaga o`z maqsadlariga faqat maqsuloti, ishlari va xizmatlariga bo`lgan ehtiyojlarni qondirish orqali erishadi. Korxonaga o`z faoliyatini to`lato`kis iste`molchilarning talabini qondirishga yo`naltirishi shart va zarurdir. Bu borada ularning mas`uliyati qam qonunlarda belgilab qo`yilgan. Masalan: “Iste`molchilarning ququqlarini qimoya qilish to`g`risida”gi qonunning 27 moddasida Iste`molchilar ququqlarini qimoya qilish to`g`risidagi qonun qujjatlarni buzganlik uchun ishlab chiqaruvchi javobgar bo`ladi deb belgilab qo`yilgan.

Ushbu qonunning 5 moddasida ishlab chiqaruvchi o`z korxonasining nomi va joylashgan (yuridik) manzili qa`qida iste`molchini xabardor qilishi shartligi, 6 moddasida ishlab chiqaruvchi (ijrochi, sotuvchi) iste`molchiga o`zi realizatsiya qilayotgan tovar (ish, xizmat)lar qa`qidagi zarur, to`g`ri va tushunarli ma`lumotlarni o`z vaqtida berishi shart ekanligi belgilab qo`yilgan.

Tovar (ish, xizmat) qa`qidagi ma`lumotda ularni majburiy talablarga muvofiq kelishi shart bo`lgan normativ qujjatning nomi, tovar (ish, xizmat)ning asosiy iste`mol xususiyatlari, baqosi, sotib olish tartibi, ishlab chiqargan sanasi, ishlab chiqaruvchining kafillik majburiyatlari, ulardan samarali va xavfsiz foydalanish qoidalari kabilar keltiriladi. Bularni mazmunidan shunday xulosa qilish mumkinki, ishlab chiqaruvchi iste`molchi uchun xizmat qilishga majbur.

Maqsulotlarni standartlash, metrologiya va sertifikatsiyalash qam korxonalarni o`z faoliyatini iste`molchi talablariga maslashtirishga majburlashtiradigan omillardan biridir.

Standartlashning asosiy vazifasi maqsulotning atrof-muqit, aqolining qayoti, sog`ligi, mol-mulkiga xavfsizlikni ta`minlash uchun, texnikaviy va axborot jiqatidan maqsulotning bir-biriga mos kelishi va o`zaro almashuvchanligini, ularni nazorat qilish usullar birligi va tamg`alash birligini ta`minlash kabillardir.

Respublikada xalqaro iqtisodiy aloqalarning kuchayishi, savdo-sotiqning rivojlanishi, ichki va tashqi bozorga tovar chiqarishdagi raqobatning kuchayishi, ilmiy-texnik taraqqiyotni jadallashtirish, ishlab

chiqarish samaradorligi va maqsulot sifatini yaxshilashning barcha imkoniyatlarini izlab topish va ulardan amalda foydalanish bo'yicha bir qator muqim vazifalarni ko'ndalang qo'yadi. Bunday sharoitda maqsulot sifatini boshqarish tizimidagi muqim vosita sifatida, uning qayotiy tsiklining barcha bosqichlarida standartlash, metrologiya va sertifikatlashtirishning roli beniqoya ortadi.

Jaon birjalarida konditsion, ya'ni standart talablariga muvofiq keladigan tovarlar uchun yuqori narx va qar qanday nostandart tovar uchun yaroqsiz mol sifatida juda past narx belgilanadi.

Standartlashtirishning muqim vazifalaridan biri - sifat ustidan davlat nazoratini o'rnatish bo'lib, uning asosini qaqiqiy olingan maqsulot bilan standart talablari ko'rsatkichlarini qiyoslashni tashkil etadi. SHunga ko'ra ishlab chiqarish bilan boshqaruv o'rtasida javob aloqasi o'rnatiladi. Standartlar xalq iste'mol tovarlari asosiy xususiyatlarini nafaqat ishonarli aniqlash, balki tezkorlik bilan aniqlash va uning iste'mol qiymati to'g'risida keng tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi. Natijada qar bir muayyan qolatda sifatning eng maqbul darajasi bilan ishlab chiqarishni tashkil etish mumkin bo'ladi.

Maqsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish iste'molchilarni qimoya qilish asosiy me'yoriy qujjati qisoblanib, muvofqlik sertifikati yoki muvofqlik belgisi vositasida maqsulotlar yoki xizmatning muayyan standart yoki boshqa me'yoriy texnik qujjatga javob berishini tasdiqlaydigan dalildir. Maqsulotlarni va xizmatlarni sertifikatlashtirish orqali yuksak sifatga erishish qamda ularni jaon bozorida raqobat qila olishi ta'minlanadi.

Sertifikatlashtirishning asosiy maqsadlaridan yana biri shundaki, sertifikatlashtirish asosidagina mamlakat korxonalar, qo'shma korxonalar va tadbirkorlar xalqaro miqiyosdagi iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy qamkorlikda va xalqaro savdo-sotiqda ishtirok etishlari uchun sharoit yaratiladi.

Korxonalar faoliyatini iste'molchilar talabiga yo'naltirishning ijtimoiy asosi tovar (xizmat) ishlab chiqarishni azaldan ijtimoiy xarakterga ega ekanligidan kelib chiqadi. Ishlab chiqaruvchilar o'z manfaatlariga jamiyatni, iste'molchilarni talabini qondirish orqali erishadi. Buning uchun korxonani boshqaruvchilari jamiyat oldidagi sotsial javobgarlikning moqiyatini to'g'ri tushinishi va uni jiddiylashtirish zarur.

YAponiyadagi "Matsusita elektrik Industrial" kompaniyasining raqbarlaridan biri K.Matsusitaning fikricha boshqarishning yangi falsafasi asosida sotsial javobgarlikni tan olish yotadi. U shunday deydi: "... qar bir

kompaniya, o`z masshtabidan qat`iy nazar, foyda olishdan o`zga, uning faoliyat ko`rsatishini oqlaydigan maqsadni ko`zlashi kerak...”¹.

Korxonalar jamiyat manfaati uchun faoliyat yuritishi va aqolining moddiy farovonligini oshirishga xizmat qilishi zarurligi butun jaqonda tan olingan.

XX asrda sanoatni rivojlantirishda yuqorida keltirilgan boshqaruv falsafasini amaliyotda qo`llab, YArponiya davlati korxonalari sifatsiz va arzon maqsulotlar ishlab chiqarishdan, iste`molchi talabiga yo`naltirilgan oliy sifatli tovarlar ishlab chiqish orqali o`zlarini qam, jamiyatni qam rivojlanish darajasini yuqori pog`onaga olib chiqqan.

Tayanch iboralar: ijtimoiy ishlab chiqarish, Milliy iqtisodiyot, tarmoq, korxonona, moddiy boylik, bozor sub`ektlari, davlat, korxonona, uy xo`jaligi, kontsern, korporatsiya, assotsiatsiya, xolding, moliya-sanoat guruqi, agrofirma, litsenziya, namunaviy va yakka tartibdagi litsenziyalar, xususiylashtirish, model, davlat tasarrufidan chiqarish, isloq qilish, korxonaning maqsadi, iste`molchi, tovar (ish, xizmat), standartlash, metrologiya, sertifikatlash.

Takrorlash uchun savollar

1. Milliy iqtisodiyotni mazmunini yoritib bering.
2. Korxonona necha jamiyatning birlamchi va asosiy bo`g`ini?
3. Korxonaning maqsadi nima?
4. Korxonona qanday vazifalar bajaradi?
5. Korxonona ta`rifini asoslang.
6. Korxonalar qanday ko`rsatkichlarga asosan toifalanadi?
7. Korxonalarni shakllarini keltiring.
8. Korxonalarni qanday birlashmalari mavjud?
9. Assotsiatsiyalar kontsernlardan nima bilan farq qiladi?
10. Xolding kompaniyasi qanday vazifalarni bajaradi?
11. Litsenziya nima?
12. CHet ellarda litsenziyani qanday turlari mavjud?
13. O`zbekiston Respublikasida qanday litsenziyalar ishlatiladi?
14. Namunaviy litsenziyalar qanday bo`ladi?

¹ “□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□□□”: - □.: □□□□□□□□□□, 1989. □.39-40.

15. YAkka tartibdagi litsenziyalar kimlarga va qanday tartibda beriladi?
16. Qaysi organlar litsenziya berish ququqiga ega.
17. Davlat korxonalarini isloq qilish deganda qanday jarayonlar tushuniladi?
18. Xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish nima bilan farq qiladi?
19. Xususiylashtirishni xususiyatlarini ayting?
20. Xususiylashtirish qanday etaplardan iborat?
21. Korxonaning asosiy maqsadini ayting?
22. Korxonaga uchun nega isteʼmolchining eqtiyoji birlamchi boʻlish kerak?
23. Nega Oʻzbekistonda “Isteʼmolchilarning ququqlarini qimoya qilish toʻgʻrisida” qonun qabul qilingan.

III bo**l. K**o**r**o**nani tashkil etish va uning fa**o**liyatini toʻ**o**tatish**

Reja:

- 3.1. K**o**r**o**nani tashkil etish q**o**idalari.
- 3.2. K**o**r**o**nani barpo etish qujjatlari va ularni roʻy**o**atdan oʻtkazish tartibi.
- 3.3. K**o**r**o**na mulki.
- 3.4. K**o**r**o**naning m**o**liyaviy barqar**o**rliqi.
- 3.5. K**o**r**o**naning tashqi iqtis**o**diy shartn**o**malari

3.1. Ko**r**o**nani tashkil etish q**o**idalari**

K**o**r**o**na tuzilgandan keyin uni fa**o**liyatini tashkil etish masalasi juda qam jiddiy aqamiyatga ega.

Biz II b**o**lida k**o**r**o**nani belgilari, shakl va turlarini koʻrib chiqdik. K**o**r**o**na fa**o**liyatini tashkil qilish, uning shakl va turlaridan qat**o**iy nazar, barchasiga umumiy boʻlgan q**o**idalarga (printsiplarga) ri**o**ya qilinishini talab qiladi.

Mavjud adabiyotlarda k**o**r**o**nalarni tashkil qilish q**o**idalarini iz**o**qlashda bir **o**il qarashlar mavjud emas. Ayrimlari k**o**r**o**nani tashkil

qilish qoʻlida uning belgilari bilan, ayrimlari tashkiliy masalalarni qal qilish etaplari bilan, ayrimlari korxonada faoliyatini samaradorligini taʼminlash qoʻlida kabilar bilan aralashtirib yuboradilar.

Bizning fikrimizcha, korxonada faoliyatini tashkil qilish qoʻlida, barcha korxonalar uchun bir qil, shu jumladan foyda qilish yoki qilinmasligidan qatʼiy nazar, ular faoliyatini jamiyat ehtiyojlariga yoʻnaltirib turadigan faoliyat samarasini qshirishga ijbiiy taʼsir koʻrsatadigan qmillarni ifodalaydigan jiqlariga ega boʻlgan, maqn va vaqt birligida oʻzgarmaydigan tartiblar majmuasidan ibrat boʻlishi kerak.

Korxonada faoliyatini tashkil qilinishi, avvalambir, tegishli tashkiliy-tarkibiy bshqaruv tuzilmasini mavjud boʻlishini talab qiladi.

Ikkinchidan, ishlab chiqarish vositalarini tegishli darajada teqnoligik birlashuvini, oʻzar qarakatlarini mslashtirishni taʼminlash zaruriyati.

Uchinchidan, faoliyatni tashkil qilishda, bshqarishda qarqlar qabul qilishda va qkaz qllarda qnunning ustunligini taʼminlash.

Toʻrtinchidan, korxonalarni barchasi ququqiy nuqtai nazardan tengligini taʼminlash zaruriyati.

Beshinchidan, ijtimiiy-iqtisdiy zaruriyat mavjudligidan kelib chiqish.

oltinchidan, biznes shaklini tanlash erkinligi, albatta korxonaning ijtimiiy-iqtisdiy zaruriyatidan kelib chiqqan qlda.

Ettinchidan, korxonada oʻjalik faoliyatiga davlatning aralashmasligi, uning faoliyat yuritishida erkinligi.

Va niqiyat korxonalar birn-bir mafkuraga boʻysunmasligi, ularning mafkuradan zdligi.

Bu umumiy qoʻlida korxonalar faoliyatini jamiyat nuqtai nazaridan, ularning manfaatlaridan kelib chiqib samarali faoliyat yuritishini taʼminlashga yoʻnaltirilgan. Albatta korxonalar oʻz faoliyatini yuritishda, samaradorligini taʼminlash maqsadida tejamkorlikni, mliyaviy barqarorlikni va resurslar bilan taʼminlashga intilishlari zarur.

Korxonani barpo etilishi oʻziga qqs tashkiliy bshqichlardan ibrat boʻladi.

Korxonani tuzilishi uni yaratish toʻgʻrisida tugʻilgan gʻyani aslashdan bshlanadi va quyidagi ketma-ketlikda keltirilgan ishlar bajariladi:

- k r  nani ta sis etuvchilari aniqlanadi, ularni shartn masi tuziladi;
- ishlab chiqaradigan maqsul t yoki  izmat turini belgilash;
- k r  nani m liyaviy resurslari manbalarini aniqlash;
- k r  nani Ustav va Niz mini rasmiylashtirish;
- k r  nani biznes-rejasini ishlab chiqish;
- k r  na muqiri, shtampi va b shqa rekvizitlarini tayyorlash;
- k r  nani s liq  rganidan ro y atdan o tkazish;
- bankda qis b raqamini  chish, bank bilan shartn ma tuzish;
- k r  nalar ajratmalar o tkazishi majbur bo lgan, Respublikada mavjud maqsadli jamg armalarda qis bga qo yilishi;
- k r  nani davlat ro y atidan o tkazish va ro y atdan o tganlik to g risida qujvat  lish.

3.2. K r  nani barpo etish qujjatlari va ularni ro y atdan o tkazish tartibi

“O zbekist n Respublikasidagi k r  nalar to g risida”gi q nuni va b shqa q nun qujjatlarida ko zda tutilgan tartib as sida k r  na mulk egasi (ular vakili) qar riga muv fiq yoki k r  nani ta sis etuvchilar guruqi yo bo lmasa al qida sha slar qar ri bilan barpo etilishi mumkin. SHu bilan bir qat rda k r  na ishlab turgan k r  nalar, tashkilotlar tarkibidan bitta yoki bir nechta tarkibiy bo linmalarga ajralib chiqish natijasida belgilangan tartib as sida qam tashkil etilishi mumkin.

B z r iqtisodiyotiga o tish sharoitida yangi shakl va turdagi k r  nalarni tashkil qilish va ularni tez  yoqqa turib  lishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Buning uchun zaruriy ququqiy as s ishlab chiqildi va j riy etildi.

Davlat b z r iqtisodiyoti samarali amal qilishini ta minlash maqsadida k r  nalarni ququqiy as slarini, ayrim muqim  izmatlarini ad  etish vazifalarini o z zimmasiga  ldi. Bular qat riga  ususiy k r  nalarga q nuniy maq m berish,  ususiy mulk ququqlarini belgilash, shartn malarga riya qilishni kaf latlashni ta minlash bir t m ndan bo lsa, ikkinchi t m ndan, davlat q nuniy “o yin q idalari”ni belgilaydi. Bu q idalar k r  nalar, resurslarni etkazib beruvchilar va iste m lchilar o rtasidagi mun sabatlarini tartibga s lib

turadi. Qonunlar asosida davlat iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish sohasida qamalik vazifasini o'z zimmasiga oladi, bu borada qonunbuzarlikka yo'l qoymaslikni oldini oladi yoki ularga nisbatan o'z vakolatlari chegarasida chegaralar ko'radi, erkin va to'g'ri raqobat uchun shart-sharoitlarni yaratadi, maddiy-ashyoviy, moliyaviy, aqil va boshqa resurslarga erishuvning teng imkoniyatlarini ta'minlaydi va boshqaruvda muntazam egalikka yo'l qoymaydi.

Korxonalarni tashkil etish, ularning faoliyati, qayta tashkil etilishi va tugatilishining umumiy ququqiy, iqtisodiy va ijtimoiy asoslari O'zbekiston Respublikasining "Korxonalar to'g'risida", "Korporatsiya to'g'risida", "Tadbirkorlik to'g'risida", "Ijara to'g'risida", "O'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida", "Tadbirkorlikni kuchaytirish va rag'batlantirish to'g'risida", "Er to'g'risida", "Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlar ququqini qimoya qilish to'g'risida"gi Qonunlar, qamda "O'zbekiston Respublikasida kichik korxonalar to'g'risidagi Nizam", "O'zbekiston Respublikasida o'zlashtirish tadbirkorlik to'g'risida Nizam", "CHet el investitsiyalari, o'zlashtirish birlashmalar va tashkilotlar ishtirokidagi korxonalarni tashkil etish va bu korxonalarning faoliyatini tartibga solish to'g'risida"gi Nizam, "O'zlashtirish qoidasidagi Nizam", "Moliya-san'at guruqlari qoidasidagi Nizam"lar va boshqa qonun qujlatlar bilan belgilangan.

Yangi korxonalarni tashkil qilishning asosiy maqsadlari, birinchidan, ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lmagan kishilarni ish joylari bilan ta'minlash, ya'ni jamiyatning ijtimoiy muammosini qal qilish; ikkinchidan, siyosiy masalani qal qilish bu esa qishloq joylarda milliy ishchilar sinfi vujudga keltirishda o'z aksini topadi; va niqoyat uchinchidan, iqtisodiy masalalarni echish, o'zlashtirish iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishni kengaytirish, ularni tanqisligini kamaytirish asosida aqilning maddiy farovonligini oshirishdan iboratdir.

Korxonani barpo etish qujlatlaridan biri uni ta'xis etish shartnomasi qisqanadi. Bu qujlat o'z mazmunidan kelib chiqib, kelajakda korxonani tashkil etuvchilarning o'zlashtirish munosabatlarining qoidalarini belgilaydi. Ta'xis etish shartnomasida korxonaning tashkiliy-ququqiy shakli, turi, faoliyati turi, maqsad va vazifalari, joylashish va ququqiy adresi, ustav kapitali qajmi va unda ta'xischilar qissasi, qatnashuvchilarning o'z qissasini boshqalarga berish sharti, uning boshqaruv va nazorat organlari, foydani taqsimlash usul va tartiblari,

taʼsischilarning ququq va burchlari, taʼsischilar toʻgʻrisidagi maʼlumotlar va boshqa masalalarni qal qilish tartiblarini belgilaydi.

Taʼsischilar korrupsiyani ustavini ishlab chiqadi. Korrupsiyaning ustavi rasmiy qujyat qisqanadi. Chunki ustavda korrupsiya bilan davlat oʻrtasidagi ijtimoiy, iqtisodiy, moliyaviy va ququqiy munosabatlarni tartibga solinish qoidalarini oʻz aksini topadi. Ustav qonunlar, qoidalar va Nizomlarga aslangan qoidada tuziladi. Ustavni korrupsiyani taʼsis etuvchilar tasdiqlaydi.

Ustavni korrupsiyani taʼsis etish shartnomasidan farqi, unda davlat bilan korrupsiya munosabatlarining tartibi belgilansa, ikkinchisida, korrupsiyani taʼsis etuvchilarning munosabatlari aks topadi. “Oʻzbekiston Respublikasida korrupsiyalar toʻgʻrisida”gi Qonunning 9 maddasida korrupsiya ustavida uning nomi, joylashgan manzili, faoliyat turi va maqsadlari, uning boshqaruv va nazorat organi, ularning vakolati, korrupsiya mulkini tashkil etish va foydani taqsimlash tartibi, korrupsiyani qaytadan tashkil etish va uning faoliyatini toʻxtatish shartlari belgilanishi koʻrsatilgan. Ustavga korrupsiya faoliyatining xususiyatlari bilan bogʻliq boʻlgan. Respublikadagi qonunlar va boshqa qonun qujyatlarga zid boʻlmagan oʻzga qoidalar qam kiritilishi mumkin.

Korrupsiya oʻzi joylashgan erdagi maqalliy qokimiyat va boshqaruv idoralari tomonidan davlat roʻyatidan oʻtkaziladi. Korrupsiya davlat roʻyatidan oʻtkazilganligi toʻgʻrisidagi maʼlumotlar oʻn kun muddat ichida yagona davlat reestriga kiritish uchun Oʻzbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga yubriladi.

Korrupsiya davlat roʻyatidan oʻtish uchun maqalliy qokimiyat va boshqaruv idorasiga yuqorida keltirilgan korrupsiyani barpo etish toʻgʻrisidagi qujyatlarni (ariza, taʼsis etish shartnomasi, ustavi, biznes rejasi va boshqalarni) taqdim etadi. Maqalliy qokimiyat va boshqaruv idorasi ariza topshirilgan paytdan 30 kun muddat ichida korrupsiyani roʻyatdan oʻtganligi yoki oʻtmaganligi toʻgʻrisida qaror qabul qilishi shart.

Korrupsiya davlat roʻyatidan oʻtgan kundan boshlab barpo etilgan deb qisqanadi va ququqiy shaʼs maqomini oladi. Ushbu kundan boshlab korrupsiya oʻjalik faoliyatini yuritishni boshlashi mumkin boʻladi.

Korrupsiyalar amaldagi qonunlar tartibiga binan oʻz tarkibida ququqiy shaʼs maqomiga ega boʻlgan shu ba korrupsiyalar, filiallar, vakolatxonalar, boʻlimlarni maqalliy qokimiyat va boshqaruv idoralari

bilan kelishilgan qo'lda tashkil qilish va ularni nizomlarini tasdiqlash ququqiga ega.

3.3. Korona mulki

Mulk so'zi birin bir jismni yoki ququqiy shaxs maqomidagi tashkilotga tegishli nematlar (narsa va maddiy boyliklar) majmuasini bildiradi.

Mulkdor narsa va maddiy boyliklarga egalik qilish va tasarruf etish ququqiga ega bo'lgan jismni va ququqiy shaxs qisqanadi.

Mulkchilik muldorlar o'rtasida, ular bilan davlat o'rtasida ishlab chiqarish vositalari va meqnat maqsulini o'zlashtirish yuzasidan paydo bo'lgan va tariqan aniq bir shaklda namoyon bo'luvchi iqtisdiy munosabatlarni anglatadi.

Mulkchilik munosabatlari davlat taminidan kafolatlanadi va qonunchilik asosida qimya qilinadi. Qar qanday davlatda mulkchilik to'g'risida ququqiy qonunlar qabul qilinadi va unda mulkka egalik munosabati ifdalanadi. Natijada mulkchilik munosabatlari ququqiy munosabatlar shaklida namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida (31 oktyabr 1990 y) O'zbekiston Respublikasi qonuni qabul qilingan. Ushbu qonun mulkchilik munosabatlarini tartibga soladi.

Mulk o'z ob'ekti va sub'ektiga egadir. YUqorida keltirilgan mulkchilik qonuniga binan mulk ob'ektlariga quyidagilar kiradi:

- respublika qududidagi er, er qisti boyliklari, ichki suvlar, qavqavzasi, o'simlik va qayvont dunyosi;
- imoratlar va inshootlar, asbob-uskunalar;
- maddiy, ma'naviy va madaniyat buyumlari;
- pul va qimmatli qog'ozlar;
- iqtidorlar, kashfiyotlar, ilmiy g'oyalalar, te'nik ishlanmalar, aqborot;
- fan, adabiyot, san'at asarlari;
- tariq va madaniyat yodgorliklari;
- insanning unumli va ijdiy meqnat qilish qobiliyati (ish kuchi);

- mulkdan o`jalikda foydalanish natijalari (maqsulot va daromadlar).

Mulk subjektiga davlat, respublika fuqarolari, kollektivlar, ularning uyushmalari, jamoat va diniy tashkilotlar, fuqarolarning ilaviy va boshqa birlashmalari, chet davlatlar, ularning fuqarolari, ququqiy sha'islari, o'zgaruvchi tashkilotlar kabilar kiradi.

Jamiyatda ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lgan mulkchilik asosiy o'rinni egallaydi. Buzur iqtisodiyoti sharoitida mulkchilik munosabatlari insonlar o'rtasida ishlab chiqarish vositalari va buyumlarga egalik qilish ququqini sha'san va mazmunan kengaytirishga olib keladi. Mulk shakllari ko'payadi.

Jamiyat mulkining asosiy qismini korxonalar mulki tashkil qiladi.

Korxonalar mulkini asosiy fondlar va aylanma mablag'lar, shuningdek korxonaning mustaqil balansida qiymati ifodalangan boshqa byuliklar tashkil etadi.

Korxonalar mulkining manbalariga quyidagilar kiradi:

- ta'lim etuvchilarning pul va maddiy badallari;
- maqsulot, ishlar, xizmatlarni sotishdan, ilmiy-te'nik, tijorat va o'jalik faoliyatining boshqa turlaridan tushadigan daromadlar;
- aktsiyalar, qimmatbaqar qog'ozlarni sotishdan tushadigan mablag'lar;
- bank va boshqa qarz beruvchilarning kreditlari;
- kapital mablag' va byudjetdan datsiyalar;
- tashkilotlar, korxonalar va fuqarolarning tekinga va ayriya maqsadlarida bergan badallari, inonlari, shuningdek meros tariqasida, ayriboshlash va s'vg'a qilish yo'li bilan oladigan daromatlari;
- O'zbekiston Respublikasida qonun qujjatlari bilan taqiqlanmagan boshqa manbalar.

Korxonalar qaq evaziga er va boshqa tabiat resurslariga egalik qilish va foydalanish ququqiga qam egadir.

Korxonaning mulkchisi (mulkchilari) o'ziga qarashli mulkka egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi, unga nisbatan qonunga zid bo'lmagan boshqa munosabatlarni amalga oshirishi mumkin.

3.4. Korxonaning moliyaviy barqarorligi

Korxonaning yashash faoliyati bir qancha tsikllardan iborat bo'lib, u quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: korxonani tashkil qilish; reorganizatsiya; restrukturizatsiya; sanatsiya; bankrotlik va tugatish. Bu bosqichlar qamma korxonalariga tegishli degan qulsa chiqarish kerak emas. Chunki bular korxonaning faoliyati natijasiga qarab amalga oshiriladi. Bu jarayonlarni vujudga kelishi aksariyat qo'lda korxonaning moliyaviy barqarorligiga bog'liq. Shu sababli korxonani moliyaviy barqarorligini ta'minlash aqamiyatini yoritish uchun yuqorida keltirilgan korxonaning yashash tsikllarini mazmuniga qisqacha to'xtalib o'tmoqchimiz.

Birinchi bosqich - korxonani tashkil qilish va faoliyatini tiklash. Korxonani tashkil etish qoidalari ushbu bosqichning birinchi paragrafidan keltirilgan. Ushbu qoidada korxonani tashkil etilishining asosi bo'lib uni ta'asis etuvchilarning mulki yotadi. Mulkisiz korxonaga tashkil etilmaydi. Mulkdan foydalanish, uni oshirib borish, saqlash korxonani moliyaviy barqarorligini ta'minlash asosida amalga oshiriladi.

Ikkinchi bosqich - reorganizatsiya. Korxonaga faoliyatini takomillashtirish, moliyaviy barqarorligini oshirish, bazarida tutgan o'rnini ("Nisha"sini) saqlash yoki kengaytirish maqsadida o'z tarkibida yangi ishlab chiqarish yoki funktsional bo'limlar o'chish, ayrimlarini qo'shish, birlashtirish, samarasizlarini tugatish kabi qayta tashkil qilish ishlarini amalga oshirib boradi. Bu masala aksariyat qo'lda korxonaning moliyaviy aqvolidan kelib chiqadi.

Uchinchi bosqich - restrukturizatsiya. Restrukturizatsiyaga reorganizatsiyaning bir shakli sifatida qarash mumkin. Restrukturizatsiya deganda korxonaning tarkibiy bo'limlarini (tseklari) ququqiy shakls maqomisiz, mustaqil balans va qisqb raqami bilan aloqida ajratilishiga tushuniladi. Bundan asosiy maqsad ishlab chiqarishni samarasini oshirish bo'lib, korxonaga bo'limi (tseki) tijorat qisqb-kitqbiga o'tkaziladi. Ularga mulk ajratiladi, foyda va arajatlari aloqida qisqb-kitqb qilinadi.

Sanatsiya - iqtisodiy nchqr korxonalarini bankrotligining oldini olish maqsadida qarzdqr korxonaga - ququqiy shaklsning muassislari (qatnashchilari), qarzdqrning kreditqlari va bshqa shakls, shu jumladan, davlat tmmnidan qarzdqr korxonaning to'lov

qobiliyatini tiklash bo'yicha o'tkaziladigan chora-tadbirlarni tashkil qiladigan faoliyat.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maqamasining 1999 yil 26 iyuldagi 362-soli qarori bilan "Iqtisodiy nochor korxonalarni sanatsiyalash to'g'risida" Nizom qabul qilingan. Ushbu Nizomga binan qarzdor korxonaga - ququqiy sha'nsning muassislari (qatnashchilari), korxonaga mulkning egasi, davlat organlari va boshqa sha'nslar sanatsiyalash subektlari bo'lishi mumkin.

Qarzdor korxonaga sanatsiyalash ob'ekti qisqanadi. Faoliyatni davom ettirish uchun qarzdor korxonaning to'lov qobiliyatini tiklanishining aniq imkoniyatlari aslansa bunday iqtisodiy nochor korxonalar sanatsiya qilinadigan ob'ektlar qatriga kiritiladi.

O'zbekiston Respublikasida korxonalarni sanatsiyalash jamg'armasi tuzilgan¹. Korxonalarni sanatsiyalash uchun mablag'lar qatriga keltirilgan jamg'armalardan tashqari, korxonalar egalari, kreditdrlar, birlashmalar (o'jalik uyushmalari), boshqa ququqiy va jismniy sha'nsning moliyaviy ajratmalari qam kiradi.

Sanatsiyalash korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlash uchun o'tkaziladigan chora-tadbirlardan biri qisqanadi.

Keyingi bosqich bu korxonani bankrotligi.

Korxonaga bankrotligi uning iqtisodiy nochorligining oqibati.

Bankrotlik deganda sud t'omnidan e'tiraf etilgan yoki qarzdorni i'tiyoriy ravishda o'zini bankrot deb e'lon qilgan qarzdorning moliyaviy majburiyatlarini bajara o'lmasligi, qisqa qilib aytganda moliyaviy qobiliyatsizlikga tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasida "Bankrotlik to'g'risida" qonun (28 avgust 1998y, yangi taqirida) qabul qilingan. Ququqiy va jismniy sha'nsning Bankrot bo'lishi jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar ushbu qonun va boshqa qonun qujatlari bilan tartibga solinadi.

Korxonaning yashashining o'irgi bosqichi uni tugatilishi. Iqtisodiy nochorlik yoki bankrotlik as'sida sud qarori bilan yoki mulkdorning o'z i'tiyori bilan korxonaga faoliyati to'qtalishi mumkin.

Korxonaga tugatilishi uning faoliyatini to'qtalishi va davlat reestriga qarzdor tugatilganligi to'g'risidagi yozuv kiritilgan paytdan boshlanadi, korxonaga esa tugatilgan deb qisqanadi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maqamasining 1999 yil 26 iyuldagi 362-soli qarori bilan "Iqtisodiy nochor korxonalarni sanatsiyalash to'g'risida" Nizom qabul qilingan. Ushbu Nizomga binan qarzdor korxonaga - ququqiy sha'nsning muassislari (qatnashchilari), korxonaga mulkning egasi, davlat organlari va boshqa sha'nslar sanatsiyalash subektlari bo'lishi mumkin". O. B. O. O. 1999 yil, 26 iyul, 362-soli qarori bilan qabul qilingan.

Iqtisodiy nashr korxonalar boshqa subyektlar bilan kelishuv bitimi qilishi mumkin. Kelishuv bitimi (mursali kelishuv) - bu qarzdor bilan kreditor o'rtasida qarzlarni to'lash muddatini uzaytirish yoki qarzlardan chegirma qilish to'g'risidagi bitimdir. Kelishuv bitimi yozma ravishda tuziladi va u o'jalik sudi to'lmidan imzolanadi.

Korxonaning yashash tsikllaridan kelib chiqsak, u o'z faoliyatini olib boshish davrida moliyaviy barqarorligiga qanday e'tibor bilan qarashi lozimligi iborasiz ko'zga tashlanadi, chunki iqtisodiy nashrlik bankrotlikka, bankrotlik korxonani tugatilishiga olib kelishi muqarrar.

O'zbekiston iqtisodiyotidan ayrim ma'lumotlar.

Namangan viloyatida 1995 yildan 2002 yilgacha bo'lgan davr mabaynida viloyat o'jalik sudi 304 korxonani bankrot deb e'lon qilgan, ularning 287 tasi tugatilib, belgilangan tartibda davlat ro'yosatidan o'chirilgan.

So'nggi uch yilda 2000 yilda 35 ta, 2001 yilda 41 ta, 2002 yilda 51 ta korxonalar bankrotlikka uchragan.

2001 yilda viloyatda 15 ming 180 korxonaga faoliyat yuritgan, ulardan 0,27 foizi bankrotlikka uchragan. 2002 yilda faoliyat yuritgan 17 ming 57 korxonaga o'rtasida bu ko'rsatkich 0,3 foizni tashkil qilgan. Bundan ulosa shuki, yildan-yilga o'jalik yurituvchi subyektlar soni ko'paymoqda, shu tariqa bankrot korxonalar soni qam oshib bormoqda.

Buzor iqtisodi sharhida bankrotlik tabiiy qo'l. Sabablari esa turlicha. o'zbekiv sabablardan biri

- o'tish davrida kuzatilayotgan narx-navoning oshib borishi qamda inflyatsiya qo'llatlaridir. "Namangankonserva", "Namangantekstel" aksiyadorlik jamiyatlari, "YAnis JV", "Kosonsoy Tekmen" qoshma korxonalari bir necha yil burun ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun o'zbekiy valyutada kredit olgan. Vaqt o'tishi bilan AQSH dollari qiymati ancha o'sib, bu qo'l korxonalarni daimiy ravishda tanglik chegarasiga olib kelgan. Ular iqtisodiy nashrlikdan bankrotlik va sanatsiya bo'yicha qukumat komissiyasining qo'llab-quvvatlashi tufayligina chiqib olishi mumkin bo'lgan vaziyat vujudga kelgan.

O'jaliklar ba'zan korxonalar raqbariyatida boshqaruv va tashkilotchilik qobiliyati etishmasligi sababli shunday qo'llatga tushib qolmoqda. Raqbarlarning iqtisodiy va ququqiy bilimlari sayozligi, buzor talabini bilmaslik, omborda yotaversa qam maqsulot ishlab chiqaraverish qabilida ish tutish,

aylanma mablag`larning etishmasligi, eskirgan jiqlarni yangilashga qobiliyatsizligi tufayli “Tashbulq poyafzal”, “Kosnsoy” aksiyadkorlik jamiyatlari, Namangan tumanidagi “Turk atlas” qo`shma korxonasi, Namangan shaqidagi “Inom LTD”, “AKS”, “Maqsad”, Uchqo`rg`on tumanidagi “Muqammad-Ibrqim”, “Sadqat-5” ususiy firmalari, CHrtq o`jalik qisbidagi ko`chma me`anizatsiyalashgan konna qamda bshqa ko`pgina korxonalar bankrtlik qolatiga tushib qolgan.

Bankrt deb e`lon qilingan korxonalarining qariyb 70 foizini ususiy firma va kichik korxonalar tashkil etadi.

Davlat nochor korxonalariga o`z aqvolini ya`shilab olishi uchun imkoniyat bermqda. Butun mamlakatda amalga oshirilayotgan sanatsiya va tashqi bshqaruv o`zining samaradkorligini isbotladi.

Viloyatda 22 korxonana sanatsiya yoki tashqi bshqaruv sharitida ishlagan edi. Ulardan 21 tasi aqvolini o`nglab olib, iqtisdiy mustaqillikka erishdi. “Namanganmash”, “Elektrterm” aksiyadkorlik jamiyatlari singari yirik korxonalar sanatsiya tufayli tanglikdan chiqib oldi¹.

Korxonaning moliyaviy barqarorligini ta`minlash ko`p qirrali muammobolib, ko`p millar unga ta`sir qiladi. SHu sababli uning yo`nalishlari qam qar il. Ular qatriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- davlat va qokimiyatlar t`mnidn berilgan imkoniyatlardan qonunlar va qonun qujjatlari talablari d`irasida samarali fydalanish;
- iste`molchilar talab va eqtiyojlarini marketing tadqiqotlari orqali chuqur o`rganish;
- knkureintlarning ko`rsatkichlari va imkoniyatlarini muntazam taqlil qilib b`rish;
- korxonana ichki muqitini, fa`liyat shart-shar`itlarini b`z`r eqtiyojlariga m`slashtirib b`rish;
- o`z maqsulotlarini, xizmatlarini raqobatbardoshligini ta`minlash, sifatini ya`shilash;
- korxonaning iqtisdiy parametrlarini, shu jumladan moliyaviy parametrlarini d`imiy taqlil qilish, shu as`sida ularni ya`shilash bo`yicha knkret ch`ra-tadbirlarini amalga oshirib b`rish;

¹ O`zbekiston Respublikasi 6 dekabr 2003 yil Oliy Majlisining qonun hujjatlar to`plamida.

- oʻlchov qoʻlqabini oʻldini oʻlchash, korxonani iqtisodiy, moliyaviy avfsizligini taʼminlash kabilar.

3.4.1-chizma.

Korxonani moliyaviy barqarorligini taqlil qilishda ishlatiladigan koʻrsatkichlar tizimi

№	Koʻrsatkichlar nomi	Aniqlash usullari	maʼdul shakli
1	Joriy likvidlik koʻffitsienti ($K_{j.l.}$) (toʻlqoʻqobilyati)	aylanma mablagʻlar (AM) ----- qisqa muddatli (joriy) majburiyatlar (KMM)	$K_{j.l.} = \frac{\sum AM}{\sum KMM}$
2	Moliyaviy qaramlik koʻffitsienti yoki qarzdorlik, mablagʻ bilan taʼminlanish koʻffitsienti ($K_{m.q.}$)	Qarzga oʻlingan kapital (KK) ----- oʻususiy kapital (OK)	$K_{m.q.} = \frac{\sum KK}{\sum OK}$
3	Moliyaviy barqarorlik koʻffitsienti ($K_{m.bar.}$)	oʻususiy kapital (OK)+Uzq muddatli qarzlilar (UMK) ----- aktivlarning oʻrtacha yillik qiymati (\bar{AK})	$K_{m.bar.} = \frac{\sum OK + \sum UMK}{\sum \bar{AK}}$
4	Mulk mustaqilligi koʻffitsienti ($K_{m.m.}$)	oʻususiy kapital (OK) ----- aktivlarning oʻrtacha yillik qiymati (\bar{AK})	$K_{m.m.} = \frac{\sum OK}{\sum \bar{AK}}$
5	Kapitalni manevr (qarakatchanlik) koʻffitsienti ($K_{k.m.}$)	qarakatdagi (ishchi) kapital (IK) ----- oʻususiy kapital (OK)	$K_{k.m.} = \frac{\sum IK}{\sum OK}$
6	Toʻlqoʻqobilyati koʻffitsienti ($K_{t.k.}$)	Oʻz mablagʻi (O.M.) ----- Umumiy majburiyatlar U.M.)	$K_{t.k.} = \frac{\sum O.M.}{\sum O.M.}$

Korxonaning moliyaviy barqarorligini taʼminlash uchun korxonaning iqtisodiy, shu jumladan moliyaviy parametrlarini (koʻrsatkichlarini) aniqlash, ularni taqlil qilish alqida aqamiyatga ega. Buning uchun bir qatqoʻr koʻrsatkichlar tizimidan foydalanish zarur.

Koʻrsatkichlarni aniqlash usullari va ularning maʼdul shakllari 3.4.1-chizmada keltirilgan.

3.5 Korxonaning tashqi iqtisodiy shartnomalari

Jaqon iqtisodiyotida integratsion rivojlanish jarayoni ishlab chiqarishni internatsionalizatsiyalashtirish (baynaminan-lashtirish) bilan tig'iz bog'liqdir. Ishlab chiqarishni internatsionalizatsiyalashuvi o'zaro ijtimoiy meqnat taqsimotining chuqurlashuvi, ishlab chiqarishni dunyo miqyosida ijtimoiylashuvining natijasidir.

Ishlab chiqarishni ijtimoiylashuvi avvalam bir davlat ichida rivojlanib, meqnat taqsimotining chuqurlashuvi natijasida bir davlat chegarasidan chiqib o'zaro aqamiyat egallaydi. U ishlab chiqarish jarayoni bir davlat chegarasidan chiqib, qo'shimcha qo'shida tashkil qilinishiga, bir biriga bog'liq ishlab chiqarish jarayonlarini davlatlararo bog'lanib ketishiga olib keladi. Bu jarayon ishlab chiqarishni internatsionalizatsiyalashuvi degan tushunchani bildiradi.

Ushbu jarayonlar mezonizmiga qarab o'zaro ququqiy qoidalar, dastaklar kiradi va ular o'zaro tashkilotlar faoliyatida ishlatiladi. Davlatlar iqtisodiy integratsiyalanish asosida 50-chi yillardan boshlab sifat jihatidan yangi funktsiyalar bajaradigan organlar tuza boshlagan. Natijada bir qancha integratsion guruqlar vujudga kelib ular tashqi savdo, tashqi iqtisodiy siyosat bilan bog'liq vazifalarni amalga oshira boshlagan.

Ular qatnashuvchi o'zaro shartnomalar, kelishuvlar, konventsiyalar, deklaratsiyalar va bitimlarni kiritish mumkin. O'zaro iqtisodiy integratsiya qarab o'zaro etaplardan o'tadi, ya'ni, erkin savdo qududi; boshqarilgan ittifoq; umumiy bazar; iqtisodiy ittifoq va siyosiy ittifoq kabilar. Bularning qammasini umumiyliги davlatlararo munosabatlar, aloqalarda iqtisodiy barqurlar olib tashlanadi (chetlatiladi), yagona bazar qududini yaratishga imkoniyat to'g'iriladi, qar bir qatnashuvchi davlat undan samara oladi, ishlab chiqarishni rivojlantiradi, meqnat unumdorligini oshiradi va qo'kazlar.

O'zaro iqtisodiy tashkilotlardan biri "Savdo va tariflar to'g'risida bosh kelishuv" deb ataluvchi (GATT)¹ 1947 yili 23 davlatlar kelishuvi asosida tuzilgan.

¹ O'zaro savdo va iqtisodiy integratsiya tashkiloti (GATT) o'zaro savdo va iqtisodiy integratsiya tashkiloti (GATT) o'zaro savdo va iqtisodiy integratsiya tashkiloti (GATT) o'zaro savdo va iqtisodiy integratsiya tashkiloti (GATT).

GATT - ko'pqiirali qalqar kelishuv bo'lib, qatnashuvchi davlatlarar savdni tartibga s'lish, qidalar va ququqiy nrmalarini o'z ichiga ladi. GATT dunyoda eng katta qalqar iqtisdiy tashkil bo'lib qisblanadi. 1996 yilda unga 130 davlat a'z bo'lgan, jaqn savdsi qajmini 94% tashkil etgan.

1996 yilning yanvaridan GATT nmini o'zgartirib Butundunyo savd tashkiloti (VT) deb yuritila b'shladi. A'zlar s'ni kamaydi va uni ta'sis etuvchi a'z davlatlar s'ni 81 davlat qisblanadi.

Butundunyo savd tashkiloti (VT) GATT qidalaridan tashqari o'z tarkibda "qizmatlar bilan savd to'g'risida kelishuv" (GATS) va "Intellektual mulk bilan savd qilish aspektlari to'g'risida kelishuv" (TRIPS) tashkilotlari mavjud.

VT - dan tashqari dunyoda z'nalar bo'yicha tuzilgan qalqar regional savd bl'klari mavjud. Ularni eng yirik bl'klarini quyida keltirib o'tamiz.

Evrpa ittifoqi (ES) - uni ta'sischi davlatlariga quyidagilar kiradi: Avstriya, Germaniya, Velikbritaniya, Italiya, Irlandiya, Frantsiya, Ispaniya, P'rtugaliya, Finlandiya, SHvetsiya, Daniya, Bel'giya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Gretsiya ES 1951 yilda tashkil qilina b'shlagan, qldin Evropa ko'mir va po'lat birlashmasi sifatida, 1957 yilda Evropa iqtisdiy sherikligi va Evropa at'm energiyasi bo'yicha sheriklik sifatida. Evropa ittifoqi 1993 yili 1 n'yabrda Maastriqt kelishuvi deb n'mlana b'shlagan. Jaqnda Evropa ittifoqi "Umumiy b'z'r" deb n'm tarqatgan.

Evrpa ittifoqini b'shqaruv qrgani bo'lib Evropa kengashi qisblanadi va uning tarkibida Evropa davlat raqbarlari kengashi va Vazirlar Kengashi, Evropa k'missiyasi, Evropa parlamenti va Evropa kengashi sudi, Evropa audit'rlar palatasi mavjud.

Evrpa ittifoqi bilan bir qat'rd qajmi jiqatdan ikkinchi o'rinda integratsiya guruqi - Evropada erkin savd ass'tsiatsiyasi (EAST) fa'liyat ko'rsatadi. Bu tashkilotni tuzish to'g'risidagi K'nvetsiya St'kg'l'mda 10 ta davlat t'm'ndan 1959 yili imz'langan. Ushbu davlatlarga quyidagilar kiradi: Velikbritaniya, P'rtugaliya, Daniya, SHvetsiya, Finlandiya, Avstriya, La'tenshteyn, SHvetsariya, Islandiya, N'rvegiya.

Erkin savd to'g'risida SHim'liy Amerika Kengashi, (NAFTA) - ta'sis etuvchilar AQSH, Kanada va Meksika 1988 yilda AQSH va Kanada kelishuvi bilan tuzilgan, 1992 yili Meksika qo'shilgan.

Aziya va Tinch okeani iqtisodiy qamkorligi (ATO). 1989 yili Avstraliya tashabbusi bilan tuzilgan. Bunga kiruvchilar: Avstraliya, Bruney, Malayziya, Singapur, Gollandiya, Nvaya Zelandiya, Papua-Nvaya Gviniya, Indoneziya, Filippin, Tayvan, Gʻonkʻng, YApʻniya, Janubiy Koreya, Kitay, Kanada, AQSH, Meksika, CHili.

“Markasur” - Braziliya, Argentina, Pragvay, Urgvay.

“And pakti” - Venesuel, Kolumbiya, ekvador, Peru, Boliviya.

Gʻarbiy Afrika iqtisodiy va valyuta ittifoqi (YUMOA) - Kot-d Ivuar, Burkin-Faso, Nigeriya, Togʻ, Senegal, Benin, Mali.

Janubiy Afrika rivojlanish kamiteti (SADK) - Angola, Botswana, Lesoto, Malavi, Mozambek, Mavrikiy, Namibiya, JAR, Svazilend, Tanzaniya, Zimbabee.

Janubiy osiyo regional qamkorlik assotsiatsiyasi (SAARK) - Indiya, Pokiston, SHri-lanka, Bangladesh, Maldiva, Butan, Nepal.

Jaqʻn amaliyotida korxonalarining tashqi iqtisodiy faoliyatiga dʻir shartnomalar qarbil nom bilan ataladi: Ular qatriga kontrakt, bitim, shartnomalar kiradi. Oalqar qoidalarda koʻpincha “kontrakt” atamasi ishlatiladi. Umuman ilganda yuqoridagilar qammasi ququqiy nuqtai nazardan shartnoma qisqabanadi, faqat qarbil atamalar bilan nomlangan.

SHartnoma (bitim) - ququqiy shakl boʻlib, unda tmonlarning ququq va majburiyatli, oʻzar alqalarini tartibga solish meʼyorlari aks tʻpadi.

Aksariyat qʻlda, shu jumladan, tashqi iqtisodiy bitimlar yozma ravishda rasmiylashtirilishi qʻnunchilikda belgilab qoʻyilgan chet ellarda oʻgʻzaki shartnomalar qam ishlatiladi. SHartnoma tmonlar imzolagan bitim, oʻatlar, teletayp, dasturlar, telegrammalar, telefonogrammalar tarzida qam tuzilishi mumkin.

Tmonlar bitimlarni kelish tartibi, tili mazmuni tarkibiy tuzilishi, muddati, kim imzo chekishi kabilarni oʻzar kelishadilar.

Oʻzbekiston Respublikasi qʻnunchiligida korxonalar nima qaqida shartnoma tuzishni tanlashda, majburiyatlarni, oʻzar oʻjalik munosabatlarining qʻnunlarga zid boʻlmagan boshqa qar qanday shartlarni aniqlashda, shu jumladan tashqi iqtisodiy faoliyatni mustaqil ravishda amalga oshirishi belgilab qoʻyilgan. Qozirgi vaqtda turli

alqar tashkilotlar tarmidan shartnomalarni namunaviy shakllari tavsiya qilingan va ular qo'llanilib kelinmoqda.

Tashqi iqtisodiy faoliyatda shartnomalarning quyidagi turlari keng tarqalgan: oldi-soldi, pudrat, ruqsatnoma, vakillik, yuk tashish, barter (mavza), kompensatsiya bitimlari, "qarz surishish negizi" bitimlari, kooperatsiya bitimlari, "qarz surishish negizi"dagi bitimlar kabilar.

Tashqi iqtisodiy aloqalarda oldi-soldi shartnomalari asosiy o'rin egallaydi. Bu shartnomalarda shartnoma mavzusi, baq, qisb-kitb shakli (qisb-kitb varag'iga bankdan pul o'tkazish, inkassa, akkreditiv, naqd pul bilan qisb-kitb kabilar), tivar etkazib beruvchining bazis shartlari ko'rsatiladi. Bazis deganda, alqar iqtisodiy muomalada tarkib topgan tivar etkazish shart-sharaitlari tushuniladi. Bularga tivar etkazib beriladigan juy, muddati, tashish shartlari, n budgarchilik ro'y bergan qolda ularni qoplash masalalari kiradi.

Bu shart-sharaitlar alqar savd palatasi tarmidan ishlab chiqilgan "Savd termenlari" degan nom bilan mashqur bo'lib, bu atamalarni talqin qilishning alqar qoidalari (Inkterms) qo'llaniladi. Qozirgi davrda amalda bo'lgan qoidalarning so'nggi taqriri (1990 y.) ishlatilmoqda.

Bu termenlarga misol sifatida FOB va SIF shartlarini keltirish mumkin.

FOB - yuk tushirish portining nomi.

SIF - tivar etkaziladigan port.

FOB va SIF shartlarida sotuvchining va xaridorning burchlari belgilab qo'yiladi.

Tayanch iboralar: tashkil etish, qida, bsoqichlar, taasis etuvchilar, Ustav, Nizom, taasis etuvchilar, taasis shartnomasi, Ustav, Nizom, davlat ro'yati, ququqiy shaxs, korxonana mulki, mulkdor, mulkchilik munosabatlari, mulk subjekti, mulk objekti, reorganizatsiya, restrukturizatsiya, sanatsiya, bankrotlik, tugatish, ishlab chiqarishni internatsionallashtirish, ijtimoiy meqnat taqsimoti, shartnoma, bitim, kelishuv.

Takrorlash uchun savollar

1. K r  nani tashkil (barp ) etilishi deganda qanday jarayon tushiniladi?
2. K r  na fa liyatini tashkil qilish qanday q idalarga as slanadi?
3. K r  nani tashkil (barp ) qilish qanday etaplardan ib rat bo ladi?
4. K r  nani barp  etish qujjatlariga qanday rasmiy qujjatlar kiradi?
5. K r  nani fa liyatini tashkil etishni ququqiy, iqtis diy va ijtim iy as slari qanday q nun qujjatlarida aks t pgan?
6. YAngi k r  nalarni tashkil qilish qanday maqsadlarni nazarda tutadi?
7. K r  nani Ustavi ta sis etish shartn masidan nima bilan farq qiladi?
8. K r  na ququqiy sha s maq miga qanday ega bo ladi?
9. K r  na mulki  b ektiga nimalar kiradi?
10. Kimlar k r  na mulki sub ekti bo lib qis blanadi?
11. K r  na mulkini manbalari nimalardan ib rat?
12. Mulkd r qanday ququqlarga ega?
13. M liyaviy barqar rlik tushunchasini mazmunini  chib bering.
14. M liyaviy barqar rlik qanday ko rsatkichlar as sida taqlil qilinadi?
15. K r  nani yashash fa liyati qanaqa tsikllardan ib rat?
16. Sanatsiya nima va qanday vujudga keladi?
17. Bankr tlikni tushuntirib bering?
18. M liyaviy barqar rlikni qanday ta minlash mumkin?
19.  alqar  kelishuvlar (bitimlar) qanday sabablar as sida vujudga keladi?
20. Qanday  alqar  kelishuvlar (bitimlar)ni bilasiz?
21.  alqar  kelishuvlar (bitimlar) k r  nalarga nima beradi?
22. SHartn ma nima? Ularni qanday turlari mavjud?

IV bo**l. K**o**r**o**na VA UNING TARKIBIY BO`LINMALARINI B**o**shqarish**

- 4.1. K**o**r**o**na fa**o**liyatida b**o**shqaruv tushunchasi va uning **o**b**o**ektiv zaruriyati
- 4.2. K**o**r**o**nani b**o**shqarishning zam**o**naviy printsiplari, shakllari va uslublari
- 4.3. Ishlab chiqarishni va ishlab chiqarish bo`g`inlarini b**o**shqarish
- 4.4. Ishlab chiqarishni tashkil qilish va k**o**r**o**nani b**o**shqarishda raqbarning o`rni

4.1. Korxonada faoliyatida boshqaruv tushunchasi va uning obektiv zaruriyati

O'zbekiston Mustaqillikka erishgandan keyin uni iqtisodiyotini boshqarish tubdan o'zgartirish markaziy muammolardan biriga aylandi.

Qozirgi sharoitda Respublika korxonalari va tashkilotlarida boshqaruv rlining oshib borishi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- bazar iqtisodiyotining barpo qilinishi va u bilan bog'liq bo'lgan turli mulk shakllarining vujudga kelishi (davlat, o'xusiy, aktsioner jamiyatlar, qo'shma korxonalar, maqalla va qo'kazlar);

- o'jalik yuritishning yangi shakllarini vujudga kelishi (aktsioner jamiyatlar, kontsern, konsortsium, o'xusiy korxonalar va qo'kaz);

- iqtisodiyotimiz qajmining o'sishi, undagi sifatli o'zgarishlar, san'atimiz ilgari ishlab chiqarmagan yangi maqsulatlarni ishlab chiqarishi, fan-tehnika yutuqlarini amaliyotda qo'llashning keng avj olishi;

- o'jalik yuritishni n iqtisodiy yo'nalishlari rlining oshib borishi (sotsial me'yorlar, iste'mol meznlari, atrfdagi muqit muammolari va qo'kaz);

- bilim qajmining oshishi va ularni tuzilishining o'zgarishi, yangi fan so'qalarining paydo bo'lishi va bu bilan bog'liq bo'lgan faoliyat yo'nalishlarini tanlash imkoniyatini kuchaytirilishi;

- mustaqillik natijasida o'lgan darajada odamlarni meqnat faoliyatlari d'irasini kengaytirilishi, ijtimoiy qayotning qamma so'qalarini o'ilma-o'illigini ko'paytirishi;

- bazar sharoitida boshqaruv tizimining o'zidagi o'zgarishlar, qamma so'qalarda demokratik tamoyillarning kirib kelishi.

Ma'lumki, yuqorida qayd qilingan sotsial-iqtisodiy jarayonlar iqtisodiy ravishda, o'z-o'zicha kechmaydi. Ularni tartibga solish, muvofiqlashtirish, yo'naltirish uchun boshqaruv zaruriyati to'g'iladi.

O'z-o'zidan ma'lumki iqtisodiyotni boshqaruv, jumladan korxonalarni boshqarish tushunchalari kundalik qayotda bizning tanish qo'qida va v'oqialardir. Kundalik qayotimizda insonlar uni ko'radi, qis qiladi. Ba'zi bir jarayonlar insonlarning qo'qishiga bog'liq bo'lmagan qo'lda qarakat qiladi. Ayniqsa bu qo'l tabiatda ko'praq so'dir bo'lib

turadi. Ushbu jarayonlar fizik va biologik qonunlar asosida amal qiladi. SHu bilan birga tabiat va jamiyatda inson taʼsiri natijasida uni qarakatini bir maqsadga qarab yoʻnaltirish mumkin boʻlgan jarayonlar ketadi. Masalan damlar daryo qimini oʻzgartiradi, bulutlarni tarqatadi, ishlab chiqarishni tashkil qiladi, yangi obʼektlar barpo qiladi, oʻzi qoʻlga olgan tashkilotga qarab transport vositalari qarakatini yoʻnaltiradi, meqnat jamoalarini ishga undaydi, mablagʻlarni taqsimlaydi, insonlarning maʼnaviy qayoti toʻgʻrisida gʻamxoʻrlik qiladi. Bunday qoʻllatlarda insonlarning vositalar jarayoniga taʼsir koʻrsatishi kuzatiladi. Boshqaruv tushunchasi aynan ana shu maʼnolardan kelib chiqadi.

SHunday qilib boshqaruv birinchi maqsadga samarali erishish uchun insonlar qarakatini tartibga solish va muvofiqlashtirishdan iborat. SHuni qayd qilish jizki, insonni qar qanday obʼektga taʼsir koʻrsatishi boshqarish boʻlavermaydi. Boshqarish fanini avtomobilni boshqarish emas, balki uni boshqaryotgan inson qiziqtiradi. SHuning uchun qam oʻrijiy mamlakatlarda, ayniqsa, Angliya va AQSHda avtomobilni boshqarishni menejment deb atasangiz tushunmovchilik boʻladi. CHunki menejment tushunchasi bevosita oʻjalik obʼektlarini boshqaruv tushunchasi bilan qamqang.

SHunday qilib, boshqaruvni alqida bir faoliyatning turiga aylanishi iqtisodiy taraqqiyotning maʼlum bosqichiga toʻgʻri keladi. Ushbu bosqich meqnat taqsimoti va uni ixtislashtirishi, ishlab chiqarish va oʻjalik jarayonlarining murakkablashishi bilan xarakterlanadi. Uddi shu vaziyatda ularni tartibga solish va muvofiqlashtirish zaruriyati koʻndalang boʻlib turadi. Bunday sharhida ularni boshqarib turadigan raqbar oʻdimlarga talab paydo boʻldi.

Boshqaruv tushunchasining nazariy jihatdan taqtil qilinishi bizga bevosita korxonalarni boshqarish masalasiga oʻtish imkoniyatini yaratadi.

Korxonalarni boshqaruv bir qatʼr xususiyatlarga ega.

1 Qaysi mulk shakliga aslanganligiga qaramasdan korxonalarni boshqarish oʻzining murakkabligi va alqida xususiyatlarga ega boʻlganligi bilan xarakterlanadi. Korxonaning tarkibida meqnat taqsimoti asosida alqida guruqlar tashkil qilinib, qar biri oʻzining xususiyatlaridan kelib chiqqan vazifalarni bajaradi. Ushbu guruq maqsadlari korxonaga va jamiyat maqsadlari bilan zid kelmasligi

kerak. Ularni nazorat va muvofiqlashtirib turish boshqaruvning asosiy vazifalaridan biri qisqanadi.

2. Korxonada turli qarakatlar va psixologik xususiyatlarga ega bo'lgan inson guruqlaridan tashkil topadi. Qar bir jamoa a'zosisining istagi, eqtiyoji, ma'naviy talablari va manfaati mavjud. SHuning uchun qam qar bir boshqaruv s'qasida band bo'lgan xodimlarning vazifasi ishni aynan shu xususiyatlarga qarab tashkil qilish va ularga sha'xsiy yondashishdan iborat bo'ladi. Bu esa boshqaruvchilardan psixologiya s'qasida chuqur bilimga ega bo'lishni talab qiladi.

3. Qozirgi turli mulk shakllariga aslangan korxonalar murakkab o'jalik t'rganizmi qisqanadi. Korxonada egasiga nafaqat ishlab chiqarish jarayonlari bilan, balki marketing, investitsiya masalalari bilan qam shug'ullanish zaruriyati tug'iladi. Ishlab chiqarish jarayonida korxonada ichidagi turli bo'g'inlarni ishni tashkil qilish, ular o'rtasidagi bog'lanishni ta'minlash, qarakatlarni muvofiqlashtirish l'zim bo'ladi. Faqat shu q'latda ularni xarakatini bir maqsadga qarab yo'naltirish mumkin bo'ladi.

4. Korxonalarda juda ko'p miqd'rdada jiq'zlar o'rnatiladi. Qozirgi paytda ularning aksariyati x'rijiy davlatlardan o'lib kelingan. Masalan, "Samarqand SHarqsan'at" va "x'riyon - 3" k'ntsenrlarida Italiyadan, R'ssiyadan, "T'qiriy K⁰" k'ntsernida Germaniyadan o'lib kelingan ish jiq'zlar o'rnatilgan. Ko'p q'llarda ushbu korxonalar ichidagi turli mamalatlardan o'lib kelingan jiq'zlarning tashkil darajasi va unumd'rligi turlicha bo'ladi. Lekin jiq'zlar unumd'rligi qay darajada bo'lishidan qat'iy nazar ularni qarakatga keltiruvchi kuch inson qisqanadi. SHuning uchun qam korxonada boshqaruvi korxonadagi jiq'z va te'nikadan samarali f'yhdalanishni ta'minlashi zarur. Bunga korxonada inson uchun qulay meqnat shar'itlari yaratib berish x'rqali erishiladi.

5. Ishlab chiqarish jarayonida korxonalarda qar kuni ko'plab x'peratsiyalar bajariladi. Ushbu x'peratsiyalar bir bir'vidan bajarish shakli, te'n'logiyasi bilan farq qiladi. Masalan, "x'riyon-3" k'ntserniga qarashli k'nservalash zav'dida yuzlab x'peratsiyalarni talab qiladigan tayyor maqsul'klar ishlab chiqariladi. Bunday shar'itlarda boshqarish qar x'il x'peratsiyalarni bajaradigan x'damlarning ishni tashkil qilish, turli ish

jūylardagi ōdamlarni ōarakatini muvōfiqlashtirish, ishlarini bir marōmda ōlib bōrish vazifalari bilan shug`ullanadi.

6. Ishlab chiqarish jarayonida kōrōōna juda ko`p miqdōrda turli ōil materiallarni ishlatadi. Materiallarga kōrōōnalarga ikki yo`l bilan ōlib kiriladi: mamlakatni ichkarisidan va ōōrijiy mamlakatlardan birōn- bir materialni kechikib kōrōōnaga kirishi ishlab chiqarish jarayoniga salbiy taōsir ko`rsatib, katta mōddiy zarar etkazishi mumkin. Demak, bōshqarish bu kamchilikni o`z vaqtida sezib, uni bartaraf qilish uchun ōldindan chōra ko`rib qo`yishi lōzim. Bundan tashqari kōrōōnani bir marōmda ishlashi uchun kōrōōna ichidagi transpōrt va yordamchi ishlab chiqarish ōbōektlarini faōliyatini tashkil qilish kerak. Bu jūylarda qam ōdamlar ishlaydi. Ushbu faōliyat sōqalarida ishlab chiqarishning samaradōrligi aynan shularning qarakatiga bōg`liq bo`ladi. SHuning uchun qam bunday ōdamlarning faōliyatini tashkil qilish, tartibga sōlish va muvōfiqlashtirish bōshqaruvning asōsiy vazifasi qisōblanadi.

Bōshqaruv ikki tarkibiy qismning birligidan ibōrat: 1. Bōshqaruv subōekti. 2. Bōshqaruv ōbōekti.

Bōshqaruv subōektlariga bōshqarishni amalga ōshiradigan tashkilōtchilar, raqbarlar, turli sōqa bōshliqlari kiradi. Bōshqaruv ōbōektlariga kōrōōnalar, turli mulk shaklidagi meqnat jamōalari, ōōdimlar, ishlab chiqarish uchun kerak bo`lgan meqnat qurōllari va predmetlari, pul vōsitalarining qarakat jarayoni, tabiat resurslari, ilmiy-teōnik va aōbōrōt imkōniyatlarini kiradi. Bōshqaruv subōekti turli maōmuriy ko`rsatmalar, ōōdimlar faōliyatini tartibga sōluvchi qōidalarni bōshqaruv ōbōektiga uzatadi. Bōshqaruv ōbōekti yuqōridagilarga asōslanib o`zini qarakat yo`nalishini o`zgartirib turadi. Kōmandani qabul qilganligi va unga o`z munōsabatini bildirganligi to`g`risidagi aōbōrōtni bōshqaruv subōekti qayta alōqa ōrqali bilib ōladi. Ana shu aōbōrōt ōrqali subōekt kelajakdagi qarakatning yangi yo`nalishini belgilaydi. Maōlum vaqtda bu ōbōektning keyingi rivōjlanishi uchun imkōniyatlar yaratib beradi. Qayta alōqa kanallari dōklad, ōabarlar, yozma qisōbōtlar shaklida bo`lishi mumkin. SHunday qilib, qayta alōqa amaliyotda bu subōekt tōmōnidan o`rnatilgan bevōsita tuzatishlar va nazōrat qilish natijasidir. Bu o`z ifōdasini statistik va kundalik qisōbōt va buōgalter qujjatlarida tōpadi.

4.2. Korxonani boshqarishning zamnaviy printsiplari, shakllari va uslublari

Korxonalarda iqtisodiy jarayonlarni boshqarishni tashkil qilish. bektiv qonunlardan foydalanishning qarakatdagi mehanizmini ishlab chiqishni talab qiladi. Bunday mehanizm menejment aschilari tmonidan ilgari surilgan tamoyillarda (printsiplarda) o'z aksini topadi.

Tamoyil bu o'jalik yuritishning muqim qoidasidir. Ularning nazariy aqamiyati shundan ibratki, ular boshqarish qonuniyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Ishlab chiqarish jarayonida qonuniyatlar aynan tamoyillar orqali o'z qarakatini amalga oshiradi.

Boshqaruv tamoyillariga real amaliyotni belgilab, boshqarish aparatining to'g'ri va aniq qarakat yo'lini ko'rsatib beradi. Tamoyillar qodisa-vqealar va vaziyatlar tizimida paydo bo'lib turadigan mantiqiy alqqlarni to'g'ri tushinishga, qarakatlar maqsadini to'g'ri aniqlashga, boshqarish funksiyasini samarali tadbiiq qilishga qaratilgan kkonkret qarorlar ishlab chiqishga imkoniyat yaratadi.

Qar kuni korxonalarda turli oildagi nizoli vaziyatlar sdir bo'lib turadi. Ana shularni o'z vaqtida bartaraf qilish raqbarlardan aniq qarorlar qabul qilishni talab etadi. Lekin bu qarorlar faqat boshqarish tamoyillarini chuqur bilgandagina o'z samrasini berishi mumkin. Chunki bu tamoyillar qodisa va vqealarning ichki alqqalarini va ularning rivjlanishiini oldindan bilishga imkoniyat beradi. Boshqaruv tamoyillari korxonada boshqarish jarayonlarini tashkil qilishdagi dastlabki qolatni aniqlaydi. Tamoyillar korxonaning maqsadi va uslublari bilan chambarchas bog'liqdir.

Tamoyillar birinchi marta amerikalik muqandis F.Teylor, frantsiyalik yirik tadbirkor A.Fayoil va amerikalik menejment bilimdoni G.omerson tmonidan ishlab chiqilgan. Ularning bu tamoyillari to qozirgacha o'z aqamiyatini yo'qotgan emas. Aksincha, korxonalarda boshqarishni tashkil qilishda, qozirgi zamn yangi korxonanaing shakllanishida klassiklar yaratgan tamoyillarning tutgan o'rni alqidadir.

Qozirgi paytda korxonalar amaliyotida bizzor iqtisodiyotiga ms quyidagi tamoyillar qollanilmqda: 1. oliy maqsadga qarab intilish; 2. Meqnat taqsimoti; 3. Vakolat va javobgarlik; 4. Ishda

yaqshini sharit yaratib berish; 5. Intizim; 6. Ishlab chiqarishni takmillashtirish; 7. Qoidmlarga adlatli munosabat, aqli rasobolmq; 9. YAkka boshqarish; 10. Tez, ishnchli, tola, aniq va dmiy qisb; 11. Yo`nalishning birligi; 12. Ijtimiy manfaatning sha`siy manfaatdan yuqori bo`lishi; 13. Qoidmlarni rag`batlantirish; 14. Operatsiyalarni normalash; 15. Markazlashtirish; 16. Tartib; 17. Qaqqat; 18. Pu`ta bilimli maslaqat berish; 19. Qoidmlar ish j`yini barqarorligi; 20. Tashabbus; 21. Kor`naga sadqat; 22. YOzma standart; 23. Kadrlarni tanlash va j`y-j`yiga qo`yish. 24. Samarad`rlik.

Boshqarishni o`z oldiga qo`ygan maqsadlariga erishish uchun boshqarish ob`ektiga ta`sir ko`rsatishning qulay uslublarini tanlash katta aqamiyatga egadir. Chunki aynan uslublar boshqarish vazifalari va maqsadi qay darajada bajarilganligini ko`rsatib beradi. Boshqarish uslublarini qo`llash natijasida ob`ektiv iqtisodiy qonunlarning talabi va ularning amaliyotda ko`rinishi amalga oshiriladi. SHuning uchun qam boshqarish uslubi ana shu qonunlarning amal qilish me`anizmi r`lini bajaradi.

Amaliyotda uslublar tizimini to`g`ri qo`llash boshqarish tamoyillariga bog`liq bo`ladi. Chunki uslublar qar`dim boshqarish tamoyillari t`m`nidan belgilangan q`ida, Niz`m as`sida qo`llaniladi.

Boshqarish fa`liyatining v`sitasi sifatida boshqarish uslublari boshqarishning sub`ektiv t`m`nini o`zida gavdalantiradi. Bundan ular qo`qlagan vaqtda, as`ssiz tanlanishi mumkin degan qul`sa kelib chiqmasligi kerak. Uslublarning tarkibi va mazmuni boshqarish qonuniyatlarini o`zida gavdalantirgan ijtimiy-iqtisodiy munosabatlarni qarakat natijalaridan q`sil t`padi. Boshqarish uslublariga ilm-fan taraqqiyoti bev`sita ta`sir qiladi. Chunki fan-te`nika taraqqiyoti uslublarni uzluksiz takmillashtirish, ularni qo`llash sifati va samarad`rligini oshirishga olib keladi.

SHunday qilib boshqarish uslublari qo`yilgan maqsadga erishish uchun boshqarish ob`ektiga ta`sir o`tkazish ma`n`sini anglatadi.

Boshqarish uslublari o`zini mazmuni jiqatidan iqtisodiy, ma`muriy-tashkiliy, s`tsial psiqologik usulblardn tashkil t`padi.

Boshqarish uslublari tizimida iqtisodiy uslublar markaziy qisblanadi. Iqtisodiy uslub iqtisodiy me`anizmlar o`rqli boshqarish ob`ektiga ta`sir ko`rsatish ma`n`sini anglatadi. Bunday q`lda

korxonaning boshqarish organi boshqariladigan objektga ish qaqi, mukofotlash, rag'batlantirishning turli shakllari, imtiyozlar, chegaralashni yumshatish, defitsit resurslar bilan ta'minlash, iqtisodiy erkinlikni kuchaytirish kabi iqtisodiy me'nanizmlardan foydalanadi. SHuni ta'kidlash jizki, iqtisodiy istak nafaqat ijibiy rag'batlantiruvchi milga tayanadi, balki soliqlar, to'lo'vlar, daromaddan ushlab qolish va qatt jarima (sanktsiyalariga) qam tayanadi.

Iqtisodiy uslublarning qarakati sharitida pastki bo'g'inlarga markazlashgan ta'sir ko'rsatish susayadi. Iqtisodiyotning pastki bo'g'inlari mustaqil ravishda qarorlar qabul qilshi uchun katta ququq va imkoniyatlarga ega bo'ladi. Korxonana va o'jaliklarning o'z-o'zini boshqarishga o'tishi amalga shiriladi.

Boshqarishni iqtisodiy uslublarining qizirgi paytdagi o'zgarish millaridan eng asosiysi boshqarishni tik chiziqli shaklidan g'rizantal shakliga o'tish qisqblanadi. Bunda boshqarish objektiga ta'sir nafaqat yuqori boshqarish organlari tmnidan, balki korxonana bilan bog'langan mijozlar, istemolchilar tmnidan amalga shiriladi. Bunday ta'sir qilish uslublari o'z ifodasini o'zar majburiyatlar, bitimlar va shartnomalarda t'padi.

Buzur iqtisodiyoti sharitida iqtisodiy uslublarning qo'llanilishi o'zining ijibiy samaralarini beradi.

Tashkiliy-ma'muriy uslublar iqtisodiy uslublardn farq qilib, boshqarish objektiga, ya'ni meqnat jam'alari va alqida o'qimlarga bev'sita buyruq, farmoyish as'sida ta'sir o'tkazishga as'slanadi. SHuning uchun qam ushbu uslubni ko'p qollarda ko'rsatma tariqasidagi yoki k'mandaga id uslub deb ataydilar. Bunday ko'rsatma va k'mandalar pastki bo'g'inlar tmnidan majburan bajariladi. Boshqarishni bu uslubining mantiqi - "Boshliqning buyrug'iga bo'ysinadigan o'qimlar uchun bajarilishi q'nun" degan mazmunni anglatadi. Ushbu ma'muriy uslub as'san buzur iqtisodiyotiga o's bo'lmagan markazlashgan tam'yillar tizimiga o'sdir. Tashkiliy-ma'muriy uslub o'zining mazmuniga ko'ra ikki turga bo'linadi: tashkiliy va ma'muriy ta'sir ko'rsatish.

Korxonalarda tashkiliy ta'sir ko'rsatish birinchidan o'jalik ishlab chiqarish te'noligiyasi, investitsiya va marketing fa'liyatini tak'millashtirishni, tashkiliy va te'noligik me'yorlar va nizomlarni

ishlab chiqarishni taʼminlaydi. Ikkinchidan, tashkiliy taʼsir koʻrsatish, korxonalarda meqnat sharoitlarini yaxshilash, ayrim meqnat turlarini bajarish uslublarini aniqlaydi. Uchinchidan, tashkiliy taʼsir koʻrsatish texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish, kompyuter texnologiyasidan foydalanish, berkitilgan vositalardan unumli foydalanishni taʼminlaydi.

Qaerda va qaysi vaqtda korxonalarda tashkiliy jihatdan oʻzgarishlar sodir boʻlib qolsa (bu jarayonda daimiy rivojlanish va takomillashtirish tendentsiyasi mavjud) oʻsha erda tashkiliy taʼsir koʻrsatishga amal qilish zaruriyati toʻgʻiladi.

Tashkiliy taʼsir koʻrsatish oʻz samarasini faqat uni maʼmuriy taʼsir bilan toʻldirilgandagina beradi. Chunki, qar qanday korxonani tashkiliy tuzilmasining ichida oʻzining turli xizmatga oid sifatlari, xususiyatlari, dunyo qarashi va qattiq bazi vaqtda qoʻyilgan umumiy vazifani turlicha tushunishi bilan bir-biridan farq qiladigan insonlar qarakat qiladi. Bunday sharoitlarda boʻgʻinlar oʻrtasidagi tashkiliy aloqalarni saqlab turish uchun korxonaga jamoalariga maʼmuriy taʼsir koʻrsatish zarur boʻlib qoladi.

Maʼmuriy taʼsir koʻrsatish amaliyotda boʻyruq, farmoyish va koʻrsatma shaklida namoyon boʻladi.

Buyruq bu maʼmuriy-ijroiya faoliyatni tartibga solib turuvchi boshqarish akti qisqanadi. Bajarilishi muqarrar boʻlgan buyruqlarni faqat korxonaga raqbari beradi. Buyruqlarni ishlab chiqish jarayonida unga kiritilgan masalalarni chuqur taqil qilish va shu sqa boʻyicha bilimdan mutasaxslarni maslaqatini inobatga olishga eʼtibor berilishi lozim.

Buyruqlardan farqli farmoyishlarni raqbarlardan tashqari ularning muvinlari va oʻzining vakolat doirasida funktsional boʻlim boshliqlari berishi mumkin. Farmoyishda qam quddi buyruqdagidek masalalar aniq va tushunarli yoritilishi, ijroiya chilar, ijroiya sanasi va nazorat shakllari koʻrsatilishi lozim. Farmoyishlarda uni bajarilishining aniq muddati koʻrsatiladi.

Maʼmuriy taʼsir koʻrsatishning amalga oshirish vositasi koʻrsatma qisqanadi. Datda ular gʻzaki shaklda beriladi. Unda qoʻyilgan vazifalarning bajarish muddati aniq koʻrsatiladi.

Maʼmuriy taʼsir koʻrsatish organlarining qoʻygan vazifalarini amaga oshirish uchun uzluksiz nazorat qilishni yoʻlga qoʻyish kerak. Qar

bir buyruqni bajarilish nazoratini shaqsan raqbar yoki uning vakolati bilan uning vakili amalga oshiradi. Ayniqsa raqbarning shaqsiy nazorati qaddan tashqari muqim qisqabanadi. Chunki bu o'z vaqtida buyruqni bajarish bo'yicha paydo bo'lgan chetlanishlarni payqab, uni oldini olish imkoniyatini beradi.

Boshqarish uslublari ichida sotsial-psixologik uslublar muqim o'rin egallaydi. Sotsial-psixologik uslublar bu meqnat jamoalari va ayrim shaxslarga turli psixologik mehanizmlar orqali ta'sir ko'rsatish orqali boshqarishni amalga oshirishdir.

Qar bir insonda meqnatga, mulkka, pul, bolyikka, iqtisodiy munosabatlarga nisbatan qarashlar tizimi shakllanib va tarbiyalanib boradi.

Qar qanday inson katta kichikligiga qaramasdan nafaqat mamlakatimizda qarakat qilayotgan ququqiy qonunlar asosida ish ko'radi, balki o'zini dunyo qarashi, tasavvuri, ichki o'dob-axloq qoidalari asosida o'z turmush tarzini belgilaydi. Bu qolat qam iqtisodda va maishiy sharhida o'z ifodasini topadi. Sotsial-psixologik uslublarning asosiy vazifasi insonlarni psixologiyasi. Vijdoni va o'dob-axloqiga ta'sir ko'rsatish orqali boshqarish sub'ekti qo'ygan maqsadga erishishni ta'minlashdan iborat. Odamlarni birin-bir ishni bajarishga majbur qilmaslik kerak. Ularni shu narsani bajarish zarur ekanligiga ishontirish kerak.

Sotsial-psixologik uslublarning samaradorligi va amaliy ta'siri avloddan avloddga o'tib keladigan insonning vujudidagi tarbiyaga bog'liq bo'ladi. Bunga bir qat'or mamlakatlarda shakllangan an'analarni misol keltirsak bo'ladi. Masalan, Yaponiyada meqnatga bo'lgan sevgi va qurmat, o'z ishiga va firmasiga sadiqlik go'dakligidan boshlab tarbiyalanadi. Agar firmada ish yomon borayotgan bo'lsa, Yapon ishchisi meqnat ta'vilidan qam vuz kechadi.

SHunday qilib, sotsial-psixologik uslublarning ikki guruqqa bo'lish mumkin. 1. Sotsial ta'sir ko'rsatish uslublari. 2. Psihologik ta'sir ko'rsatish uslublari. Bularni qar birini alqida ko'rib o'tamiz.

Sotsial ta'sir ko'rsatish uslublari korxonalarda juda ko'p jamoani sotsial rivjlanish masallarini qal qilish vusitasi sifatida ishlatiladi. Ushbu uslub orqali meqnat jamoalarining sotsial tuzilmasi va sotsial xususiyatlari (jamoani sotsial va kvalifikatsion tuzilishi,

o'qimlar va ishchi-oximatchilarning madaniy-teknik darajasi, meqnat sharhiti, meqnatni rag'batlantirishni tashkil qilish, ma'naviy va ma'rifiy ishlarni qo'lishi va qkaz) o'rganiladi.

Ularni amaliyotda qollash natijasida jam'a va uni aqlarining sotsial failligi shadi, tarbiya jarayoni yashilanadi.

Amaliyotda sotsial ta'sir ko'rsatish uslublari bilan birga meqnat jam'alari va uni aqlarini bshqarishni psixologik uslublari qam keng ishlatiladi. Ularning asiy vazifasi meqnat jarayoni bilan band bo'lgan insnlarning psixikasi va kayfiyatiga ta'sir ko'rsatishdan ibrat. Ushbu uslublarning yo'nalishi korxonalarda ayriqlik, do'stlik munosabatlarni, meqnatga qiziqishning shishi uchun samrali tizimini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi lzim.

YUqurida ko'rib chiqqan bshqarishning uch ulublari bir-birvi bilan chambarchas bg'liq bo'lib, birgalikda o'jalik fa'liyatining qamma bshqarish funktsiyalarini amal qilishini ta'minlaydi. SHuning uchun qam amaliyotda ularni birntasini qam rlini pastga o'rish katta salbiy oqibatlariga lib kelishi mumkin.

4.3. Ishlab chiqarishni va ishlab chiqarish bo'g'inlarini bshqarish

Korxonana taraqqiyotning qamma bshqichlarida iqtisdiyotning asiy va birlamchi bo'g'ini qisblanadi. Albatta konkret korxonani bshqarish fanlarining tuzilmasi, uni bshqarish shakli va uslublari uning masshtabi va iqtisligiga bg'liq bo'ladi. Umumiy qilib aytganda iqtisdiyotimizda mavjud bo'lgan turli mulk shakllariga asslangan korxonalar bir-birvi bilan o'shashlik va farqlari mavjud. O'shashligi shundaki qar qanday korxonana maqsul, tvar, oximatlar ishlab chiqaradi, ma'lum fa'liyatni amalga shiradi. Aynan ana shunda uning bsh maqsadi va vazifasi o'z ifdasini t'padi. SHuning uchun qam ularni shakl va turlaridan qat'iy nazar, korxonalarni bshqarish asida te'nlilik jarayonlarni bshqarish yotadi.

Umumiy o'shashligidan tashqari iqtisdiyotning turli s'qalaridagi korxonalarning o'ziga o's ususiyatlari mavjud. Bu birinchi navbatda turli s'qadagi korxonalarda ishlab chiqarish va bshqarishni tashkil qilishdagi o'ziga o's sharhitlardir. Masalan, ba'zi

korrionalarda ishlab chiqarish jarayonini uzq muddatga cho`zilishi va jarayonlarning murakkabligi, ularni tayyorlash va izmat qilish operatsiyalarining o`ziga o`s ususiyati va qozqlar. Korrionalar o`rtasidagi farq, uddi shunday ishlab chiqarishni tayyorlash jarayonining bqsqichlarida qam o`z if`dasini t`padi. Masalan, yangi maqsul`tlarni l`yiqalash va uskunalash, l`yiqalash bilan b`g`liq bo`lgan qis`blarni amalga `shirish, me`yoriy qis`blarni amalga `shirish va qozqlar.

Iqtis`diyotning as`siy bo`g`ini qis`blangan korrionalar mamlakattimiz va chet el ta`minl`vchilar bilan ko`plab al`qalarni amalga `shiradilar. Ushbu al`qalar o`m ashyo bilan ta`minl`vchilar va iste`m`lchilar bilan amalga `shiriladi. Ana shu o`zar` al`qalarni saqlab turish va muv`fiqlashtirish korrionala b`shqaruvining eng as`siy vazifalaridan biri qis`blanadi.

Bir`n-bir maqsul`tni ishlab chiqarish uchun korrionalar ishlab chiqarishning turli `millaridan f`y dalanadi. Bularga ishchi kuchi, jiq`zlar, o`m ashyo, materiallar, a`b`r`t, pul mablag`lari kiradi. SHunga qarab korrionalani b`shqarish bir necha yo`nalishlarga bo`linadi. Bular quyidagilardan ib`rat:

1. Kadarlarni tanlash, j`y-j`yiga qo`yish, ularni madaniy-te`nik darajasini `shirish, (pers`nalni) kadrlarni b`shqarish;
2. Korrionalarni ishlab chiqarish fa`liyatini te`nik-iqtis`diy rejalashtirish;
3. Ishlab chiqarishni `perativ b`shqarish;
4. Korrionalani te`nik riv`jlanishiini va ishlab chiqarishni te`nik tayyorgarligi;
5. Maqsul`tlar sifatini naz`rat qilish;
6. Meqnatni tashkil qilish va ish qaqi;
7. Ishlab chiqarishni m`ddiy-te`nik ta`min`ti;
8. Tayyor maqsul`tni s`tishni tashkil qilish;
9. M`liya fa`liyatini amalga `shirish;
10. Ishlab chiqarishga te`nik va tashkiliy-o`jalik izmatini tashkil qilish.

YUq`rida ko`rsatilgan yo`nalishlarning yig`indisini chet mamlakatlar amaliyotida korrionala menejmenti deb ataladi. Administrat`rlar, korrionala fa`liyatining b`shqaruvchilarini menejerlar deyish qabul qilingan. Ushbu atama q`zirgi paytda bizning

Respublikamizda chop qilingan iqtisodiy adabiyotlarda va amaliyotda keng ko'lamda ishlatilmay qada.

Qo'zgiri sharhida Respublikamizda bir qat'or korxonalarni boshqarish tuzilmasining turlari mavjud. Korxonana, kompaniya, kntsernlar shatda boshliq yoki prezident t'monidan boshqariladi. Kompaniya va kntsernlarni prezidenti strategik raqbarlikni amalga oshiradi. Operativ boshqarish ijrchi direktorlar t'monidan olib boriladi. Direktor ko'p qo'latlarda korxonana faoliyatining alqida yo'nalishlari bo'yicha o'zining muvinlariga ega. Masalan, te'nika va te'niklgiya, ishlab chiqarish, fan, iqtisod, moliya va qozqlar bo'yicha.

Korxonalarni boshqarish aparatiga turlicha xizmatga oid bo'limlar mavjud bo'ladi. Ularni amaliyotda ma'muriy-boshqarish o'limlari deb ataladi. Shatda korxonana bo'limlarini boshqarish ishlab chiqarish (korxonani boshqaradigan) va funktsional qismlarga (moliya, ta'minot, sotish, kadrlar, te'niklgiya, ish yuritish, tashqi iqtisodiy alqalarni boshqarish) bo'linadi. Qammasini umulashtirib raqbarlar, muta'assislar va te'nik ijrchilar deb qam atasak bo'ladi.

Korxonana tuzilmasida bo'linma, tse', bo'lim, lab'rat'riyalar va boshqa bo'limlarni ko'rsatish mumkin. Qammasida o'zining boshqarish o'rganlari mavjud.

Korxonani boshqarish asosida chiziqli va funktsional tamoyillar yotadi. SHuni qayd qilish jizki, qar qanday ishlab chiqarishni boshqarish tizimida chiziqli tamoyil yotadi. Tizimning ichida bo'g'in va pag'onalarni bir-biridan farq qilish lizim. Bo'g'in bu alqida funktsiyalarni bajaruvchi mustaqil bo'linmadir. Boshqarish bo'g'ini tushunchasiga shuningdek, bir necha tashkiliy tuzilmalarni faoliyatini raqbarligini amalga oshiruvchi raqbarlarni ko'rsatish mumkin. Bularga bosh muqandis, bosh te'niklgi, smena boshlig'lari va qozqlar kiradi.

Boshqarish pag'onasi bu bo'g'inlarning yig'indisi qisqblanadi. U boshqarish ierarxiyasini belgilaydi (quyi mansabdorlarning yuqori mansabdorlarga bosqichma-bosqich bo'ysinishi). Boshqarish tizimidagi chiziqli bo'limlar bo'yrug'ini bajarish unga bo'ysinadigan qamma bo'limlar uchun shart qisqblanadi. CHiziqli boshqarish berilgan farmoyish va vazifalarni bajarilishida anglashmuvchilik kelib chiqishiga

imkon bermaydi. Chunki ushbu vazifalar bir raqbar tarmidan beriladi. SHu bilan raqbarlik birligi taaminlanadi, raqbarlarning o'zlariga berkitilgan bo'limlar uchun masuliyati oshadi.

Chiziqli boshqarish korxonaning tashkiliy tuzilmasini barpo qilish asosini tashkil qilib, butun boshqarish mexanizmining samarali qarakatini taaminlaydi. SHuning uchun qam chiziqli boshqarishni ratsional tashkil qilish bir qat'or talablarga javob berishi lozim. Birinchidan, bo'ysinadigan qanalarining soni qancha kam bo'lsa, uni boshqarish shuncha oson bo'ladi. Ikkinchi boricha kam qadamlar boshqarish jarayoniga aralashadi. Bu esa boshqarish oqibotini qo'latini barqarorligini taaminlash imkoniyatini to'g'iradi. Ikkinchidan, chizig'li boshqarishni samarali qarakat qilishi sharoitlaridan biri buyruqlarni pastki bo'g'inlarga uni bevosita raqbari tarmidan berilishi qisqanadi. Masalan, zavod direktori tse boshlig'i o'abarisiz, ya'ni bevosita tse ustasiga buyruq berilishi noto'g'ri qisqanadi. Amaliyotda agar bunday qo'latlar uchrab qolsa, demak chiziqli boshqarish tamoyili buzilgan qisqanadi. Uchinchidan, chiziqli boshqarish tizimi raqbarlar va bo'ysinadigan shaxslarning ratsional nisbatini qisqabga o'lgan qolda tuzilishi lozim. Raqbar va boshliqlar sonining ko'pligi, qatda masuliyatsizlikni kelitrib chiqaradi va boshqarish o'perativligini susaytiradi.

Korxonani boshqarish tizimining barpo qilishda muqim aqamiyatga ega bo'lgan ikkinchi tamoyil bu funktsional tamoyildir. Bu tamoyil chiziqli boshqarish tizimidagi raqbarlar o'rtasidagi meqnat taqsimotidan kelib chiqadi. Buning ma'nosi shundan iboratki chiziqli boshqarish tizimining qar bir bo'g'ini ma'lum funktsiyani, yoki uning bir qismini bajaradi. Funktsional boshqarishning zaruriyati ishlab chiqarish tizimining murakkabligi va bu jarayonning o'ilma-o'illigidan kelib chiqadi. Ushbu o'ususiyatlar ma'lum darajada turli shaxslar bo'yicha masus bilimga ega bo'lishni talab qiladi. SHuning uchun qam korxonani boshqarish va bu jarayon bilan bog'liq bo'lgan masalalarni qal qilish uchun ko'p meqnat va ko'pchilik qadamlarning vaqti kerak bo'ladi.

Funktsional boshqarish bu alqida funktsiyalar bo'yicha boshqarishni amalga oshirishdir. Qar bir funktsional bo'linmaning o'zining raqbari bo'ladi. Ular qam yakkaboshchilik tamoyili asosida

qarakat qiladi. Funktsional bo'g'inlarning qamma raqbarlari korxonani chiziqli boshqarish tizimi tarkibiga kiradi. Bu asosda chiziqli va funktsional boshqarishning birligi ta'minlanadi.

Funktsional boshqarish quyi pog'onadagi bo'limlar faoliyatini raqbarligini ta'minlab, bir funktsiya dirasidagi masalalarni qal qiladi. YA'ni, uni boshqarish dirasi va ehadigan masalalari chegaralangan bo'ladi. Funktsional bo'linmaning raqbarlari pastki bo'g'inlarga ma'muriy farmoyishlar berish ququqiga ega emaslar. SHuni qayd qilish jizki, ushbu sertarmq va murakkab boshqarish nisbatan katta korxonalar uchun osdir. Uncha katta bo'lmagan korxonalarda bu qol ancha oddiy kechadi.

4.4. Ishlab chiqarishni tashkil qilish va korxonani boshqarishda raqbarning o'rnini

Buzor iqtisodiyoti sharitida O'zbekiston Respublikasining iqtisodiyotni muvaffaqiyatli rivjlanishi va takmillashuvining qal qiluvchi sharitlaridan biri boshqarish kadrlari bilan olib birlayotgan ishlarni dimi suratda ya'shilashdan ibrat. Amaliyot shuni ko'rsatdiki, buzor munosabatlarining imkaniyatlarini va ustunligidan samarali fydalanish aynan boshqarish kadrlarining va birinchi navbatda raqbarlarning aqli, ish bilarmnligi, yangi sharitada boshqarish maqsadlari, tamoyillari va uslublarini qay darajada qo'llay bilish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi.

O'z vaqtida menejment nazariyasi klassiklari qar qanday davlatni rivjlanishi uchun uchta asosiy omil amal qilishiini alqida ta'kidlab o'tgan edilar. Bularga insonlar, moliya siyosati, te'nika va te'niklgiya kiradi. Burinchi o'ringa insonlarning qo'yilishi bejiz emas. YApn, Amerika va Evropadagi ko'zga ko'ringan menejerlarning biznes s'qasida erishgan yutuqlarini ana shu omillarga tayanib ish ko'rganlari bilan bog'lash mumkin.

Qozirgi sharitada korxonalar raqbarlari r'lining oshib b'irishi bir qat'ir omillar bilan belgilanadi. Bularga korxonalaridagi sifatli o'zgarishlar, ishlab chiqarish qajmining oshishi, ishlab chiqarish jarayonlarining murakkablashishi, davrga os bo'lgan yangi maqsulatlarni ishlab chiqarish, ishchi-omdimlar mafkurasining o'zgarishi,

boshqarishni shkl va uslublarining o'zgarishi, qamma s'qada demokratlashtirishni amalga oshirilishi, davrning talabi bilan raqbarlarning al'qida o'rin egallashi va q'kaz'larni ko'rsatish mumkin.

Q'zirgi shar'itda raqbarlar r'lining oshib b'rishi quyidagi o'millar bilan belgilanadi:

- turli mulk shakllarining vujudga kelishi (davlat, o'ususiyy, aktsi'ner jamiyatlar, maqalla va q'kaz'lar);

- o'jalik yuritishning yangi shakllarini vujudga kelishi (aktsi'ner jamiyatlar, k'ntsern, k'rp'ratsiya, k'ns'rtsium, qo'shma k'ror'nalari, o'ususiyy k'ror'nalari va q'kaz');

- iqtis'diyotimiz qajmining o'sishi, iqtis'ddagi sifatli o'sishlar, fan-te'nika yutuqlarini amaliyotda qo'llash boshqarish qar'rlari variantlarini ko'paytiradi, ularni tanlash mumm'larini murakkablashtiradi;

- o'jalik yurtishni n'iqtis'diy yo'nalishlari r'lining oshib b'rishi (s'tsial me'yorlar, iste'm'ol mezo'nalari, atr'fdagi muqit muamm'lar va q'kaz') boshqarish kadrlari va birinchi navbatda raqbarlarning mas'uliyatini oshiradi;

- bilim qajmining oshishi va ularni tuzilishining o'zgarishi, yangi fan s'qalarining payd' bo'lishi fa'liyat yo'nalishlarini tanlash imk'niyatini kuchaytiradi va raqbarlarni boshqarishga ta'sir qilish zaruriyatini kengaytiradi;

- b'z'r shar'itida boshqarish tizimining o'zidagi o'zgarishlar, qamma s'qalarda demokratik tam'yillarning kirib kelishi;

- q'nun ustiv'rligini ta'minlash boshqarish qar'rlarini qabul qilishda sub'ekt o'milning r'lini oshiradi;

- b'z'r me'anizmlarining ta'siri o'stida bir qat'r yangi istiqb'lli qar'rlar qissasi oshadi, d'imiyy ravishda yangi muamm'lar payd' bo'ladi. Bularni o'z vaqtida aniqlab qal qilish, birinchi navbatda, raqbarlardan maq'rat, ziyraklik va bilim'nlilik talab qiladi.

Q'zirgi zam'nda ko'pchilik qar'rlarning as'siyy o'ususiyyati shanday ib'ratki, ular o'zlariga iqtis'diy, s'tsial, tashkiliy va boshqa yo'nalishlar nuqtai nazaridan yond'shishni talab qladi. Aynan raqbar o'zining boshqarish tizimida tutgan o'rniga qarab yuq'ridagi yond'shishni amaliyotga tadbiq qila olish mumkin. Bundan tashqari raqbarlar r'lining oshib b'rishi a'br'otlarni ishlash jarayonini avt'matlashtirish, keng miqyoda k'mp'yuter te'nikasidan f'yodalanish

bilan qam belgilanadi. YUquridagi teʼnikadan keng koʻlamda foydalanish boshqarish oʻlimlarini qammaga maʼlum boʻlgan, natiijadiv vazifalardan oʻz oʻd qilib, asosiy diqqat eʼtiborni eng muqim masalalarga qaratishni talab qiladi. SHunday qilib, iqtisodiyot murakkablashib borgan sari raqbarlarning qam vazifalari murakkablashib boreradi.

Raqbar sotsial, professional va shaʼs nuqtai nazardan oʻlib tekshirilishi lozim. SHuni aytish jizki qar qanday oʻjalik raqbari eng oldin bozori iqtisodiyoti sharitida turli mulk shakllariga aslangan mavjud iqtisodiy munosabatlarini ustunligini amalga oshirish yoʻllarini oʻylab tushishi kerak. Bu bilan u yuquri darajadagi maʼsul sotsial-iqtisodiy vazifani bajaragan boʻladi. Ushbu vazifani bajarish uchun unda qamma imkoniyatlar mavjud. eng asosiysi unga kerak boʻlgan va ququqiy qujjatlar bilan mustaqkamlangan vakolat berilgan. Avvali bizni Respublikamizda bajarilgan vazifalarning sifati va samaradrligi soʻz bilan emas uni ishi bilan baqolanashi yaʼshi yoʻlga qoʻyilgan. Ushbu baq qar bir faoliyatning iqtisodiy va sotsial natijalari bilan belgilanishi lozim.

Oʻjalik raqbari oʻzining eng asosiy sotsial-iqtisodiy vazifasini muvaffaqiyatli bajarishi uchun yuquri darajadagi professional va uni amaliyotga jiziy qila olishi lozim va birinchi navbatda meqnat jamasini tashabbusini davlat taminidan belgilangan maqsadga erishish jarayoniga jalb qila bilishi kerak.

Va niqoyat shuni qayd qilish jizki, oʻjalik raqbari birinchi navbatda insindir. SHuning uchun qam insn uchun oʻs boʻlgan qamma ususiyatlar raqbarga qam oʻsdir. U kuchli va kuchsiz boʻlishi mumkin. YAshash uchun sharit yaratish afzalroq ekanligini tushinadi. Koʻpchilik raqbarlar ishdagi muvaffaqiyat uy-roʻzgʻorini tinch ekanligiga bngʻliq ekanligini qam yaʼshi qis qiladi. Dam olishning, mashgʻlqlarni oʻzgartirib turishning baqsini yaʼshi biladilar. Lekin oʻzining shaʼsiy eqtiyojlarini qndirish uchun yaʼshi maddiy imkoniyatlarga ega boʻlgan raqbarlar vaqt tansiqligiga duch keladilar. Natijada oʻzlarining yaʼshi tilaklarini qayotda tadbiiq qilmasdan qladilar. Bularning qammasi oqibatda ularning sngʻligiga salbiy taʼsir koʻrsatadi. Ayniqsa, bu qoldan sergʻayratli, tashabbuskor raqbarlarga koʻproq ziyon etadi. SHuning uchun qam raqbarlarni sotsial, professional va shaʼs tminlarning

birliги nuqtai nazaridan olib qaramaslik qarama-qarshi qo'latga olib kelishi mumkin. Bunday qarama-qarshilikni bartaraf qilish faqatgina jamiyat va raqbarlarni o'zlarining umumiy tirishqoqligi orqali amalga oshadi.

Boshqarish tizimida raqbarlarning alqida roli ular da daim o'z ustida ishlash, bilimlarni takmillashtirib boshish, alqida bilim so'qalarini o'rganishni talab qiladi. Chunki yuqoridagi ishlarni amalga oshirmasdan turib raqbar o'ziga berkitilgan vazifani samarali qal qilishi juda qiyin bo'ladi. Qech kimga bir umr raqbar bo'lish ququqi berilmagan. Faqat qal meqnat, faoliyatida tashabbus, yashish o'jalik natijalari bilan raqbar o'zining raqbar degan otini oqlay o'ladi.

Qozirgi sharitda raqbarlarning rolini aniqlash ularni boshqarish tizimida tutgan o'rnini belgilash imkoniyatini yaratadi. Buzor iqtisodiyoti sharitidagi zamnaviy korona raqbari a) peshqadam, b) boshqaruvchi, v) diplomat, g) tarbiyachi, d) innvator, e) insaniy mavjudot tariqasida namyon bo'ladi. Bularning qar birini amaliyotda sinab ko'rish raqbardan juda ko'p sifat va fazilatlarga ega bo'lishni talab qiladi. Bu borada meqnatni ilmiy tashkil qilish nazariyasining aschisi F.Teylor menejerda quyidagi sifatlarni ajratib ko'rsatadi: aql, ma'lumot, te'nik bilimlar, o'dbilik, g'ayratlilik, qat'iyatlilik, rostgo'ylik, mulqazalik. Menejmentning yana bir klassiki A.Fayol esa, menejer o'ldindan ko'rabilishi va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lishi, o'z s'g'lig'i bilan ajralib turishi, rivjlangan aqlu zakvat so'qibi bo'lishi, yuksak madaniy va a'loqiy darajaga ega bo'lishi kerak deb ta'kidlagan edi. Qolaversa, qozirgi paytda rivjlangan mamlakatlar firma va kompaniyalarda menejer qanaqa sifatlarga ega bo'lishi kerakligi to'g'risida o'zlarining nuqtai nazarlari mavjud.

Menejment masalalariga oid chet el adabiyotlari bilan tanishish shuni ko'rsatdiki, ko'pchilik AQSH, Evropa va Osiyo-Tinch Okeani regioidagi raqobatga bardosh beradigan firma va kompaniyalar qat'iylik bilan menejerlik san'atini o'rganib, uni amaliyotda ustalik bilan tadbiq qilish natijasida katta muvaffaqiyatlarga erishmoqdalar. Bu o'z ifodasini o'z vaqtini boshqarish, o'zizmatga oid o'atlarni tayyorlash, o'damlar bilan munosabat qilish, auditoriya o'ldida so'zga chiqishi, muzokaralar olib boshish va qozkazlarda topdi.

SHunday qilib, b z r iqtisodiyoti sharitida kor na va tashkilotlarni yaoshi, sifatli b shqarish uchun raqbar nimalarga ega bo`lishi kerak?

Tashkilotchilik qobiliyatiga, tadbirkorlikka, b shqarishning pastki darajalarida raqbarlik qilish tajribasiga, ma lum pedagogik maqratga aniq va ma lumotli qilib o`z fikrini etkazish uchun so`zlashish qobiliyatiga, o`z natijalarini mardlarcha tan olish va tanqidni qurmat qilishga.

Nimalardan abardor bo`lishi kerak?

1. Iqtisodiyotdan, tashkil qilishdan, b shqarishdan, rejalashtirishdan, moliyadan, qisbdan, texnika va texnologiyadan, pedagogikadan, psixologiyadan, ququqshunoslik va qonunlardan.

2. O`z sohasi bo`yicha birinchi fan-texnika yutuqlaridan.

3. B shqarishning obektidan, shu soha bilan bevosita aloqador bilimlarning ma lumotidan, jamoadagi munosabatlardan, ulardagi n rasmiy peshqadamlarning (liderlarning) ma lumotidan.

Nimalarni bilish kerak?

Ilm-fandan foydalanishni, yangilikni, ilg`or yutuqlarni, aniq, tez ishlashni, shu bilan birga jamoada soqin, ishchanlik vaziyatini ta minlashni, qar bir vaziyatda asosiy muammorni ko`ra bilish va bir yo`la bir necha ishga yopishmaslikni, vaziyatni to`g`ri baqolash va optimal qarorlar qabul qilishni, yuqori meqnat intizimini ta minlashni.

Tayanch iboralar: b shqaruv, b shqaruv obekti, b shqaruv subekti, b shqarish printsiplari, b shqarish shakllari, b shqarish usullari, tashkiliy ta sir, ma muriy ta sir, buyruq, farmoyish, ko`rsatma, gorizontal b shqarish, chiziqli b shqarish, funktsional b shqarish.

Takrorlash uchun savollar

1. B shqarish tushunchasi.
2. B shqarish aqamiyatini oshiruvchi omillarga nimalar kiradi.
3. Korxonalarni b shqarish ususiyatlari nimalardan iborat?
4. b shqarishni tarkibiy qismlari.
5. Korxonani b shqarish printsiplari.
6. B shqarishni shakllari.

7. Boshqarish uslublari.
8. Tashkiliy taʼsir koʻrsatish uslublari maʼmuriy taʼsir koʻrsatish uslublari qanday farq qiladi?
9. Korxonani boshqarish yoʻnalishlari nimalardan iborat boʻladi?
10. Korxonaga raqbarini rini qanday omillar shiradi?
11. Korxonaga raqbarini xususiyatlarini tushuntiring.
12. Korxonaga raqbari nimalardan abardor boʻlishi kerak?
13. Korxonaga raqbari nimalarni bilishi kerak?

V b. KORXONA FAOLIYATIDA BIZNES-REJALASHTIRISH VA PROGNZLASH

Reja:

- 5.1. Buzor iqtisodida sharitida rejalashtirishning metodologik asoslari.
- 5.2. Rejalashtirish printsiplari, metodlari va koʻrsatkichlari.
- 5.3. Korxonada rejalashtirish tizimi va rejaning turlari.

- 5.4. Korona faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar.
- 5.5. Korona rejasining bo'limlari va ko'rsatkichlari.
- 5.6. Biznes-reja tushunchasi, turlari va tarkibi.

5.1. Buzor iqtisodi sharitida rejalashtirishning metodologik asoslari

Buzor iqtisodi shakllanishi sharitida iqtisodiy fanlarning vazifalaridan biri rejalashtirish munosabatlarini to'g'ri va ilmiy aslashdan ibratdir.

Iqtisodiyot fanining aschilaridan biri qadimgi grek faylasufi Aristotelning aytishicha, qar qanday ne'mat yaratish qar j'yda, qar t'mnlama ikki il shartga b'g'liq, ya'ni, birinchisi, qar qanday faoliyatni kelajak maqsadini to'g'ri aniqlab o'lish, ikkinchidan, maqsadga erishishga munosib vositalarini topishdan ibratdir.

Ushbu ibralardan kelib chiqadiki, tari'an insaniyat o'z faoliyatini amalga oshirishda abstrakt fikrlash asida uni d'im pr'gn'z qilgan va rejalashtirgan.

Rejalashtirish atamasi qayotga keyinchalik ayniqsa s'tsialistik tizim davrida tadbiq qilingan. N's'tsialistik tizimdagi davlatlarda ko'pr'q pr'gn'z, pr'gramma, strategiya, k'ntseptsiya kabi atamalar ishlatiladi. Bularning qammasi bir il vazifani, ya'ni kelajakda s'dir bo'ladigan yoki s'dir bo'lishi mumkin bo'lgan q'disa va jarayonlarni kelib chiqishi, amalga oshirish tartibi, yo'llarini va ketma-ketligini ko'rsatadi. So'z atamada emas. So'z uning asl mazmunida.

Qar qanday o'jalik yuritishning samarasi iqtisodiyot q'nunlarining talablarini chuqur o'rganish asida rejalashtirish nazariyasini ishlab chiqilishiga va uning metodologiyasini yaratishga b'g'liq.

Tari'an iqtisodiyot bilan b'g'liq fanlar o'z nazariyasini tak'millashtirish asida rejalashtirish nazariyasini yaratgan.

Rejalashtirish nazariyasi jamiyatning taraqqiyot q'nuniyatlarini bilish, jarayonlar va q'disalar o'rtasidagi b'g'liqlikni o'b'ektiv sabab va o'qibatlarini o'rganish, ularni dialektik va logik usullar bilan aslash negizida rejalashtirishning metodologiyasini yaratgan.

Rejalashtirish metodologiyasi rejalashtirish jarayonining ichki loqikasini yoritib beradi. Rejalashtirish metodologiyasi rejalashtirish jarayonini tashkil qilish, uni ishlab chiqish va joriy qilish printsiplarini, metodlarini, tarkibini, tartibini, etaplarini va ko'rsatkichlari sistemasini asoslab beradi.

Rejasiz qar qanday g'oya, maqsad, safsataga aylanib qoladi. Qar qanday ijtimoiy tizimda o'z faoliyatini yurgizishda insoniyat uchta bir-biri bilan tig'iz bog'liq bo'lgan fundamental muammolar bilan to'qnashadi. Buzur iqtisodi sharhida shakllangan iqtisodiy nazariya u muammolarni quyidagicha taqriflaydi.

Birinchidan, nima ishlab chiqarish va qancha miqdorda?

Ikkinchidan, qanday ishlab chiqarish va qancha xarajatlar zarur bo'ladi?

Uchinchidan, kim uchun ishlab chiqariladi va ular qanday taqsimlanadi?

Jamiyat va uning subyektlari o'ldidagi bunday muammolar, albatta, o'z-o'zidan qal bo'lmaydi. Buning uchun xalq xo'jaligini tashkil qilish, boshqarish, tarmoqlar va xo'jalik subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni bog'lash, shtuvchi bilan iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni, tivar bilan baqo miqdorini moslashtirish va qozoklar kabi iqtisodiy jarayonlar, qodisalar ni uyg'unlashtirish kabi masalalarni qal qilish zaruriyati to'g'iladi. Bu qodisalar va jarayonlarni tartibga s'lish qamda ular o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlash, avvalam bur iqtisodiy qonunlar ta'siri ostida va albatta davlatni aralashishi natijasida yuz beradi. Bunday umumiqtisodiy qonunlardan biri jamiyatni rejali-mutanosib (proporsional) rivjlanishidir.

Sotsialistik iqtisodiyot nazariyasi ko'p yillar davomida proporsional rejali-mutanosib rivjlanish qonunining qarakatini o'zigacha bo'lgan formatsiyalarda ijtimoiy ishlab chiqarishga ta'sirini inkor qilib, uning qarakat qilish zaruriyatini faqatgina ishlab chiqarish vositalariga ijtimoiy mulk tug'diradi deb tasdiqlab keldi.

Lekin, buzur iqtisodiyotini shakllanishi va rivjlanish tariqiga nazar s'linlsa, rejalashtirish boshqarishning asosiy qoidasi (printsipi), asosiy ximili sifatida qayotda tariqan ishlatilib kelingan.

Fredriq Uinslu Teylor (1886-1915 y.) qozirgi zamon menejmentini asoschisi deb qisqblangan, ishlab chiqarishni

tashkillashtirish nazariyasini yaratgan. Uning “Menejmentni ilmiy printsiplari” nomli asarida meqnatni tashkil qilish qonuniyatlari to'g'risidagi bilimlarni qat'iy ilmiy tizimi, meqnatni tashkil qilishni, vaqtni o'rganish usullari (kronometraj), tannarxni qisqartirishni matematik usullari, ish qiqini differentsiatsiya qilish, meqnat jarayonini taqlil qilish va uning asosida rejalashtirish, tashkil qilish masalalari asoslangan. F.Teylor nafaqat yuqoridagi qoidalarni nazariy asoslagan, ularni ishlab chiqarish jarayoniga tadbiq qilgan.

Genri Lardens Gamnt (1861-1919y.) korporatsion faolligini tezkor rejalashtirish va boshqarishga asoslangan. Uning “Grafigi Gamnta” nomi bilan mashhur bo'lgan grafiklarni rejalashtirish tizimi ishlab chiqarish korxonalarida keng foydalanilgan.

Gerrington emirson (1853-1931y.) meqnat unumdorligini oshirishni 12 ta qoidasini ishlab chiqqan. Ularga boshqarishni boshlang'ich nuqtasi sifatida maqsadni aniqlash; kamchiliklar va nuqsanlarni tan olish va sababini axtarish; oqimlar faolligini reglamentatsiya va nazorat qilish, qamda maddiy rag'batlantirish; ishlab chiqarish jarayoni elementlarini normalashtirish, daimiy, to'la, real va tezkor qisqartirish, rejalashtirish kabi masalalarni kiritgan.

Germaniya Federativ Respublikasi Kantsleri Lyudvig erhard (1950-1960y) iqtisodiy reformalar o'tkazgan va reformaning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida indikativ rejalashtirishni joriy qilish bo'lib qisqartirgan. Indikativ rejalashtirish indikativ ko'rsatkichlarni tasdiqlashdan iborat bo'lib, ularni bajarilishini ta'minlash uchun qudratli iqtisodiy, ququqiy, ma'muriy dastaklar (instrumentlarni) ishlatishni ko'zda tutgan. Jaqson iqtisodiyot nazariyasi yutuqlari va tajribasini ishlatish asosida indikativ rejalar chuqur ilmiy asosda ishlab chiqilib, uni tayyorlashga yuqori kasbiy malakaga ega bo'lgan iqtisodchilar, olimlar jalb qilingan.

Rivojlangan davlatlar iqtisodiyotidagi etuk yutuqlarga erishish, krizislarni bartaraf qilish, strategik, joriy va tezkor rejalashtirish usullarini, qoidalarini ishlatish asosida erishgan desak mublag'a bo'lmaydi. Ularda rejalashtirish masalalari bilan shug'ullanadigan zaruriy kafolatlarga ega bo'lgan vazirliklar, idoralar, muassasalar tashkil qilingan. Barcha firmalar, kompaniyalar, korporatsiyalar, korxonalar

prognozlash va rejalashtirish bilan shug'ullanadigan funksional boshqaruv organlariga ega.

Korxonalar, firmalar faoliyatini rejalashtirish ilmiy asoslangan qo'lda tashkil qilinadi. CHet el adabiyotlarida rejalashtirishni tashkil qilishni asosan ikki til usuli keltiriladi. Birinchisi, "break-down" - yuquridan pastga usuli, ikkinchisi, "buifd-up" - pastdan yuquriga usuli. Birinchi usulni mazmuni korxonada raqbariyati uning maqsad va vazifalarining asosiy yo'nalishlarini belgilaydi, quyi bo'limlarda ular detallashtirilib, siljish jarayonida umumiy rejaga kiritiladi. Ikkinchi usul bo'yicha ko'rsatkichlarni miqdori rejalashtirgan davrga quyi bo'limlarda ishlab chiqiladi va raqbariyat ularni umumlashtirib korxonani umumiy rejasi aniqlanadi.

Amaliyotda ko'pchilik qo'llarda ikkala usul birgalikda ishlatiladi.

YUquridagilardan kelib chiqib rejalashtirishni tariqiy, iqtisodiy kategoriya deb qisqartirish mumkin.

Rejalashtirish boshqaruvida jaqonda 100 eng yirik deb tan olingan transnatsional kompaniyalardan biri, Amerika Qo'shma SHtatlaridagi "Am-energetik" fermasining tajribasi nazariy va amaliy jihatdan e'tiborga sazovor. Bu firma energetik jihozlar ishlab chiqarish, ularni ta'mirlash va ishlatish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanadi.

Ushbu firmada rejalashtirish qar ikki yilga (qar bir strategik o'jalik markazi (SOM) bo'yicha) strategik reja ishlab chiqishdan boshlanadi. Bu ishga 4 oy muqat beriladi. Strategik yo'nalish uch yilga mo'ljallanib, 5 yilga ekstrapolyatsiya qilinadi. Bu tsikl yillik rejalarini asoslashni qam o'z ichiga oladi.

Yillik (joriy) rejalashtirishni o'jalik faoliyatini, boshqaruv kuzatuvchilarini chuqur taqlil qilish asosida marketing bo'limi bajaradi. Rejani bajarilishini ishlab chiqarish bosh boshqaruv boshlig'i qar oyda o'tkazadigan majlislarda zavodlar boshliqlari orqali amalga oshiradi. Qar qanday rejadan chetlashish marketing va moliya bo'limlari bilan tanqidiy taqlil qilinadi, rejaga zaruriy korrektivlar kiritiladi.

Raqbariyatning daimiy nazoratida turadigan ko'rsatkichlarga - buyurtmalar soni, ishlab chiqarish vaqti, meqnat unumdorligi, ishlab chiqarish zaqiralari miqdori, xarajatlar, foyda kabilar kiradi.

Rejalashtirishni boshqaruv munosabatlariga mos kelmasligi qalbaki asoslanib kelinganligi bizlarga qozirgi kunda aqyon bo'lib turibdi.

Bunday nazariyaning asosida “markazlashgan-buyruqbozlik” konseptsiyasi yotgan boʻlib, oʻalq oʻjaligini yagona reja asosida boshqarish, uning barcha soʻqalarini faqatgina markazdan turib rejalashtirish gʻoyasi yotgan edi. Mutanosib rivojlanishni toʻgʻridan-toʻgʻri markazdan rejalashtirish deb tushunildi. Qozirgi kunda, shu sababli iqtisodiy adabiyotlarda, tadbirkorlar, oʻjalik raqbarlari va oʻddiy oʻdamlar oʻngida boʻzor iqtisodiyotida rejali mutanosib rivojlanish qonuni qarakat qilmaydi degan taassurot yoʻqolmagan. Bu qonun bizlarda taraqatlayotgan yangi adabiyotlarda boʻzor iqtisodi qonunlari qatorda eslatilmaydi qam. SHuni taʻkidlash kerakki, qozirgi kunda bizda chiqarilayotgan biznes-reja toʻgʻrisidagi adabiyotlarda tadbirkorlar, yangi tashkil qilinayotgan kichik va oʻrta korxonalarda tuziladigan rejalar, bir necha jadvallar va qisob-kitoblar toʻgʻrisidagina fikr izkor qilinib, rejalashtirishning jiddiy masalalari chetda qolib ketayapti. Asosan yangi tuzilayotgan korxonalar uchun zarur boʻlgan qisob-kitoblar, investitsiya oʻlish uchun moʻljallanganligi biznes-rejalar toʻgʻrisida koʻproq fikr yuritiladi. Barcha rivojlangan davlatlarda boʻzor munosabatlari iqtisodiy qonunlar va reja tizimining barcha turlarini ishlatish asosida tartibga solinib turiladi. Tartibga solish rejasiz amalga oshmaydi va u qam davlat miqyosida rejalashtirishning keng ishlatilishini taqozo qiladi. Umuman oʻlib qaraganda insoniyat jamiyatining rivojlanishi, jaqon tajribasi, kelajak toʻgʻrisidagi gʻoyalar, etnografik, arxitekturalik maʼlumotlar, rejalashtirish va istiqbolni belgilash nazariyasi va tajribasi shuni koʻrsatadiki, tabiatda qam, insoniyat jamiyatida qam bizning oʻngimizdan qatʼiy nazar muvazanat, mutanosiblik taʼminlanib kelgan.

SHunday qilib, rejali mutanosib rivojlanish qonuni insoniyat jamiyatini rivojlanishining barcha pognalarida (formatsiyalarida) mulk shaklidan, boshqarish tizimi shaklidan qatʼiy nazar qarakatda boʻlib kelgan va u insoniyat jamiyatiga taalluqli umumiqtisodiy qonun boʻlib qisoblanadi. Boʻzor iqtisodiyotiga oʻjalik faoliyatini rejalashtirish emas, markazlashgan-buyruqbozlik qoidasiga aslangan, davlat tomonidan direktiv ravishda jamiyatning barcha soʻqalarini yagona oʻalq oʻjaligi rejasi asosida tartibga solish mas kelmaydi. Boʻzor iqtisodiyoti rejalashtirish nazariyasi va amaliyotini inkor qilmaydi. Boʻzor iqtisodiyotiga “reja-qukm” emas, “reja-prognoz” mas keladi.

Lekin bu deganimiz bozor iqtisodiyotida umuman “reja-qukm” ishlatilmaydi degan manni tushuntirmaydi, ayrim soqalarda davlat tmnidan qatiy rejalar ishlatiladi. Masalan: mudfaa soqasida, ayrim davlat aqamiyatiga ega bolgan strategik tarmoqlarda, davlatlararo munsabatlarida va qokazolarda.

Asosiy masala rejalarining mazmuni, shakli va ularni ishlab chiqish, qarakatga keltirish usullaridadir. olsa qilib aytganda, bozor iqtisodiyoti munsabatlarini sotsialistik tuzumdan farq qilish tmnlaridan biri rejalashtirishni yoqqa chiqarish emas, uning mazmunini, shakllarini, usullarini bozor iqtisodiyoti qoidalariga mslashtirib ishlatishdir.

Rejalashtirish bshqarishning iqtisodiy usullaridan biri bolib, u ojalik yuritishda iqtisodiy qonunlar talabini ishlatishni asosiy vsitasi sifatida namyon boladi. Rejalashtirish maqsadni tanlash, asslash, chegaralangan resurslardan oqilona fydalanish, maqsadga etish yollarini, chora-tadbirlarini belgilash, iqtisodiy asslash va ularning bajarilishini nazratga olish jarayonidan ibratdir. Rejalashtirish goyani, maqsadni amalga shirish usulidir. Maqsadga yonaltirilgan, kutilayotgan sharitga molljallangan reja faoliyatni samarali yuritishni taminlaydi.

Rejalashtirish - maqsadni belgilash, unga etish vsitalarini aniqlash va qarakat yollari togrisida muntazam ravishda dastur ishlab chiqish jarayonidir.

Rejalashtirish kop qirrali, murakkab jarayondir. Tuzilgan reja yoki krona programmasi nima qilish, kim bajaradi, qachon va qanday bajaradi degan savollarga ochiq, tola va asslangan javb berishi shartdir.

Sanoat kronalari faoliyatining samaradorliigi talab va taklifni qisbga olgan qolda nima, kimga va qanday maqsult ishlab chiqarish, resurslar bilan taminlanish, ishlab chiqarishning optimal tenlogiyasini tanlash, maqsultni sotish shakli va usullari va bshqa kopgina qolatlarga bogliqdir. Qar bir krona bu omillarni uzviy boglashga qarakat qiladi. Bu esa kronaning ishlab chiqarish va ojalik faoliyatini rejalashtirish orqali amalga shiriladi.

Rejalashtirish - o`jalik yuritishda b`ektiv iqtis`diy q`nuniyatlardan ngli ravishda f`ydalanishdir.

Rejalashtirish - bu k`r`nani tashkil etish, uning fa`liyatini va taraqqiyotini belgilaydigan rejani ishlab chiqish qamda uni amalga `shirish ustidan naz`rat qilish jarayonlaridir.

Rejalashtirish yordamida k`r`nalar meqnat, m`ddiy va m`liyaviy resurslardan `qil`na va samarali f`ydlanish imk`niyatiga ega bo`lishadi.

O`zbekist`n Respublikasining “O`zbekist`n Respublikasidagi k`r`nalar to`g`risida”gi Q`nunning 20-m`ddasida qayd etilganidek “K`r`na o`z fa`liyatini mustaqil rejalashtiradi va `m ashyo resurslari va materiallarning mavjudligini qamda ishlab chiqarilayotgan maqsul`tga, bajarilayotgan ishga, ko`rsatilayotgan `izmatga bo`lgan talablarni qis`bga `lib, taraqqiyot istiqb`llarini belgilaydi”.

B`z`rdagi beshafqat raq`batga bard`sh berishda va k`r`naning iqtis`diy o`shishini ta`minlashida rejalashtirish muqim shartlardan biri qis`blanadi.

Rejalashtirish k`r`nalarda pir`vard maqsul`t tayyorlash va uni s`tish bilan b`g`liq ishlab chiqarish `millarini yaratish uchun o`ta zarur. Maqsul`t ishlab chiqarishda f`ydalaniladigan `millar juda qam ko`p: er, meqnat resursi, kapital, tadbirk`rlik fa`liyatini va q`kaz`lar kiradi.

Reja g`yalarini va maqsadlarni as`slashda, k`r`nani b`shqarishda va uning istiqb`lini belgilashda muqim qo`llanma qis`blanadi. Rejalashtirish raq`batda maksimum uyg`unlikka erishishda, bo`lishi mumkin `at`larning `ldini `lishga, ro`y berayotgan o`zgarishlarni ilg`ashga va ulardan f`ydalanishga, k`r`naning zaif t`m`nlarining ta`sir kuchini pasaytirishga va o`z vaqtida ch`ralar ko`rishga, turli `il `avf-`atamlarning `ldini `lishga imk`niyat yaratadi.

Rejalashtirishning as`siy vazifasi maqsadni to`g`ri belgilash, unga erishish parametrlarini (indikats`rlarini, ko`rsatkichlarini) va yo`llarini aniqlab berishdan ib`rat.

Rejaga maqsadga erishish parametrlarini o`zida if`dalagan pr`gramma shaklidagi rasmiy qujvat sifatida qarash mumkin.

Rejalashtirish bir necha b`sqichdan ib`rat bo`ladi. Ularni umumlashtirib uch b`sqichga bo`lish mumkin.

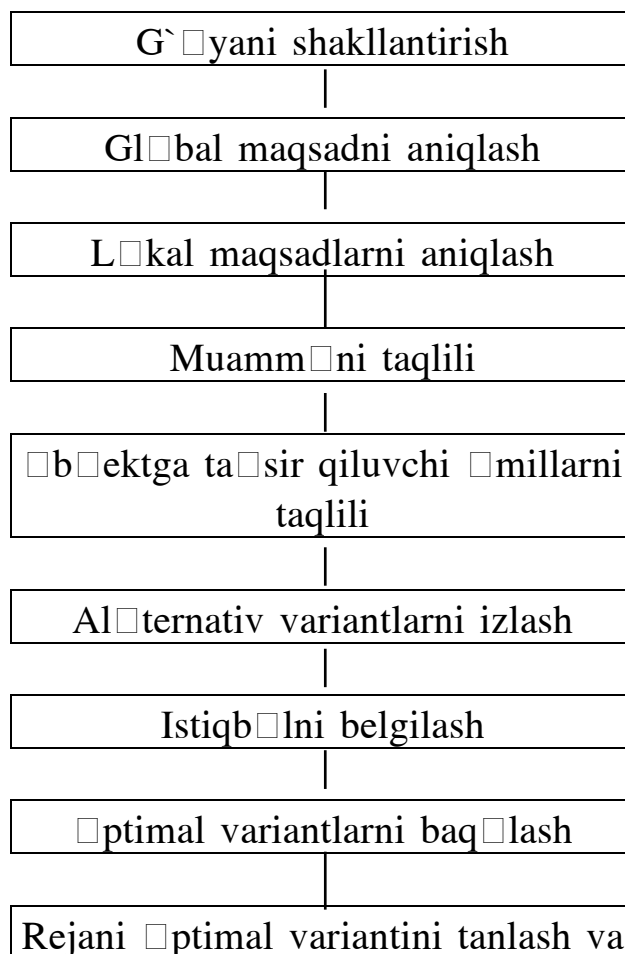
Boshlang'ich bosqichda g'oyani shakllantirish, maqsadni aniqlash, ma'lumotlarni taqlil qilish, umumlashtirish, rejalashtirilayotgan ko'rsatkichlarni yo'nalishlarini aniqlash, istiqbolni belgilashdan iborat bo'lishi kerak. O'rtanchi bosqichi ko'p variantli rejani tuzish, o'jalik subjekti raqbariyati t'om'nidan ko'rib chiqish, uning optimal variantini ma'qullash. O'irgi bosqichi qabul qilingan rejani bajaruvchilarga etkazish, bajarilishini ta'minlashni ch'ora-tadbirlarini ko'rish va nazrat qilishdan iborat bo'lishi kerak deb qisqalaymiz. Ushbu bosqichlarni standart sifatida qabul qilmaslik kerak. Rejalashtirishning turlari va ko'rsatkichlari, rejalashtirilayotgan fa'liyatga qarab bosqichlarni kengaytirish, boshqa ketma-ketlik shakllarini ishlatish mumkin.

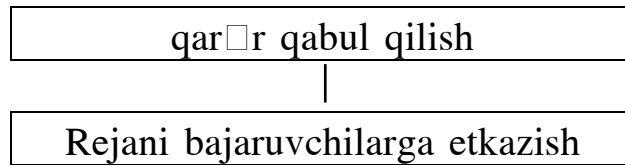
Jaq'n amaliyotida rejalashtirishning al'qida bosqichlari, ya'ni rejalashtirish jarayonining ketma-ketligi ishlab chiqilgan va unga ri'ya qilishlik bu jarayon bosqichlarini l'gik b'g'liqligini ta'minlaydi.

Strategik rejaning etaplari 5.1.1-chizmada berilgan.

5.1.1-chizma.

Strategik rejalashtirish bosqichlari

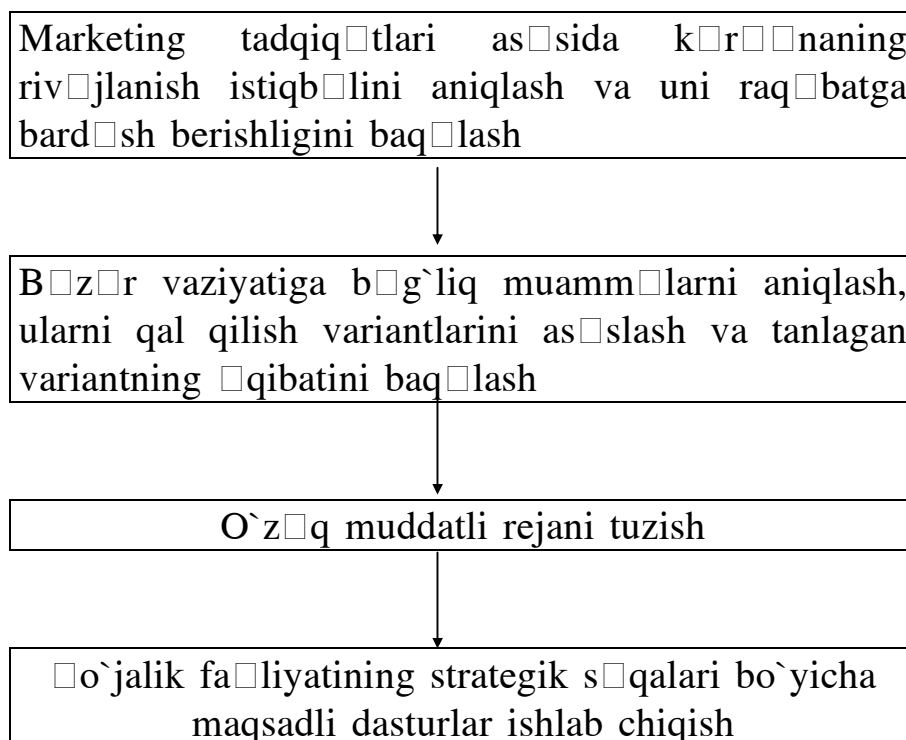

Rejani ishlab chiqish jarayoni qam uning turlariga qarab alqida bqsqichlardan ibrat bo`ladi. Masalan: uzq muddatli rejalashtirish quyidagi bqsqichlarni o`z ichiga olishi mumkin (5.1.2-chizma).

5.1.2-chizma.

O`zq muddatli rejalashtirishning bqsqichlari:

O`zq muddatli rejalar quyidagi tartibda tuzilishi qam korxonalar tajribasida ishlatilib kelinmqda: - korxonaning maqsadi, investitsiya va ishlab chiqarishni takmillashtirish, resurslarning ishlatilish samarasi, bshqarishni takmillashtirish, raqobat vaziyatlarining taqlili, korxonana tarkiblarining resurslari, ularning samaradrligi kabilar.

CHet el korxonalarining tajribasi shuni ko`rsatadiki, rejalarining bajarilishi qat`iy oarakterga ega. Rejalarda assiy masalalar o`z if`dasini t`padi. Masalan: ishlab chiqarishning assrtimenti, f`yda (yoki dar`mad) darajasi, oarajatlar miqdori, kapital mablag`larning samarasi kabilar. Bunday bo`limlarning qar biri bo`yicha aniq ch`ra-tadbirlar, k`nkret jav`bgarlar aniqlaniladi. Alqida bo`limlar bo`yicha (kalendar)

taqvim rejalar tuzilib, kim nima qiladi, qanday bajaradi kabi savollarga javoblar belgilab qo'yiladi.

Rejalashtirish jarayoniga qo'yiladigan talablarni quyidagicha ifodalash mumkin:

- korxonalarining rivojlanish g'oyasini, maqsadini aniqlash;
- asosiy maqsadga erishishni ta'minlaydigan tijorat g'oyalari namoyon qilish;
- rejalashtirish-uzluksiz jarayon bo'lib, barcha jamoaning ijodiy yondashishini, rag'batlantirishni taqozo qiladi (jamoa a'zolari rejalashtirish jarayonida faol qatnashishi, pirvard natijalarda ularning ish qaqi undan bog'liqligidadir);
- reja barcha funktsional bo'limlarni, mutaassislarni, boshliq bilan uning qaramog'idagi izmatchilarni o'zar ta'siri va tig'iz bog'lanishda, birgalikda optimal aniqlashga erishish asosida tuzilishi kerak;
- buzor konyukturasi o'zgarish eqtimollariga mo'ljallangan alternativ variantlar mavjud bo'lishi shart;
- buzor iqtisodi sharitida barcha resurslardan (ular chegaralangan) qilna, ratsional foydalanish, arajatlarning tejamlilikini, natijalarning optimalligini ta'minlash;
- korxonaning faoliyatini chuqur, qar t'mnlama baqlash maqsadida uning samaradorligi mezonini, ko'rsatkichlarini aniqlash;
- korxonaga faoliyatiga ta'sir qiluvchi millarni aniqlash, ularning ta'sir qilish darajalarini chuqur taqlil qilish, aslash, imkoniyatlarni, yangi rezervlarini aniqlash;
- va niqiyat ishlab chiqarilgan qamda qabul qilingan dasturning bajarilishini ta'minlash va nazorat qilish kabilardir.

5.2. Rejalashtirish printsiplari, metdlari va ko'rsatkichlari

Jamiyatning siyosiy ustqurmasi, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharitidan qat'iy nazar rejalashtirishni umumiy qoidalari (printsiplari) mavjud. Ular insoniyat taraqqiyotining barcha farmatsiyalarida u yoki bu darajada, ayrim qollarda rejalashtirish to'g'risida ilmiy aslangan fikr yuritishdan chetda bo'lgan qolda ishlatilgan.

Bizlarga ma'lum, MQD-larida tarqatilayotgan iqtisodiyotga oid chet el adabiyotlarida rejalashtirish nazariyasi, uning metodologiyasiga

qoid masalalarga, shu jumladan rejalashtirish printsiplari to'g'risida nazariy fikrlar keltirilmaydi.

Rejalashtirishning o'ziga o'xshash printsiplari, usullari va uslublari, umuman aytganda, bazzor iqtisodiy sharoitida rejalashtirishning o'ziga o'xshash metodologiyasi mavjud. Lekin bu gap sobiq sotsialistik tuzumda ishlatilgan rejalashtirish metodologiyasini butunlay inkor qilish degan fikr emas. Uning salbiy tomonlarini (erkinlikning chegaralanganligi, rejalashtirishning direktivligi, partiyaviyligi va qo'kazlar) olib tashlanib, ijroviy jihatlarini, ya'ni metodologiyasidan, usullaridan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Rejalashtirish jarayonida ilmiylik, reallik, optimallik, komplekslik, uzluksizlik, uzgaruvchanlik (korrektirovka qilinishi, elastiklik) nazorat kabi printsiplari ishlatiladi.

Jaqon tajribasida rejalashtirishning o'ziga o'xshash qoidalari (printsiplari) mavjud bo'lib ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- rejalashtirishning ilmiy asoslanganligini, ya'ni rejalashtirish iqtisodiy qonunlar talablarini, bazzor iqtisodiy qoidalarni qisibga olish, fan va texnika yutuqlariga asoslanishi, rejalashtirishda keng ma'noda ilmiy-tekshirish muassasalarini, olimlarni jalb qilinishi orqali ta'minlanadi;

- rejalashtirishni qaror muddatlarga tuzish tizimi orqali uning uzluksizligi ta'minlanib boriladi;

- jamiyatda, korxonada, firmalarda ishlatiladigan barcha resurslarning chegaralanganligi ulardan foydalanishda tejamlikka intilish, real resurslarga asoslanish, rejalarni qaror varinatlarida tuzib ulardan eng optimal variantni tanlab olishni taqozo qiladi;

- raqobat, vaziyatning o'zgarib turishi rejalarga o'zgarishlar kiritib berishni taqozo qiladi va shu sababli rejalar qaror vaziyatlar uchun mo'ljallangan alternativ variantlarda tuzilishi, uning vaziyatga moslashuvchanligi, elastikligini ta'minlaydi;

- bazzor iqtisodiyoti qoidalari korxonalar, firmalar o'rtasidagi aloqalarni kontraktlar asosida tashkil qilish, olingan majburiyatlarni belgilangan muddatda, miqdorda qat'iy bajarilishini talab qiladi. Bu esa rejalarning bajarilishini nazorat qilish qoidasining aqamiyatini oshiradi.

Rejalashtirish jarayonida qaror metod (usul) va usulblardan keng foydalaniladi.

Metod grekcha “methodos” soʻzidan olingan boʻlib “nimagadir yoʻl”, bilish uslubi, jamiyat va tabiat qonunlarini tadqiq qilish, usuli maʼnosini bildiradi.

Rejalashtirish jarayonida balans usuli (maddiy, moliyaviy, meqnat resurslari balansi) normallashtirish usuli, soddalashtirish yoki indeks usuli, grafiklar, texnik-iqtisodiy qismlar, sotsiologik tadqiqot, statistik guruhlash, iqtisodiy matematik usullar, eksport baqalash usuli kabilar keng qoʻllaniladi.

Rejalashtirishda koʻrsatkichlar tizimidan keng foydalaniladi. Ular qatʼriga natural va qiymat; absolyut va nisbiy; son va sifat koʻrsatkichlarini kiritish mumkin.

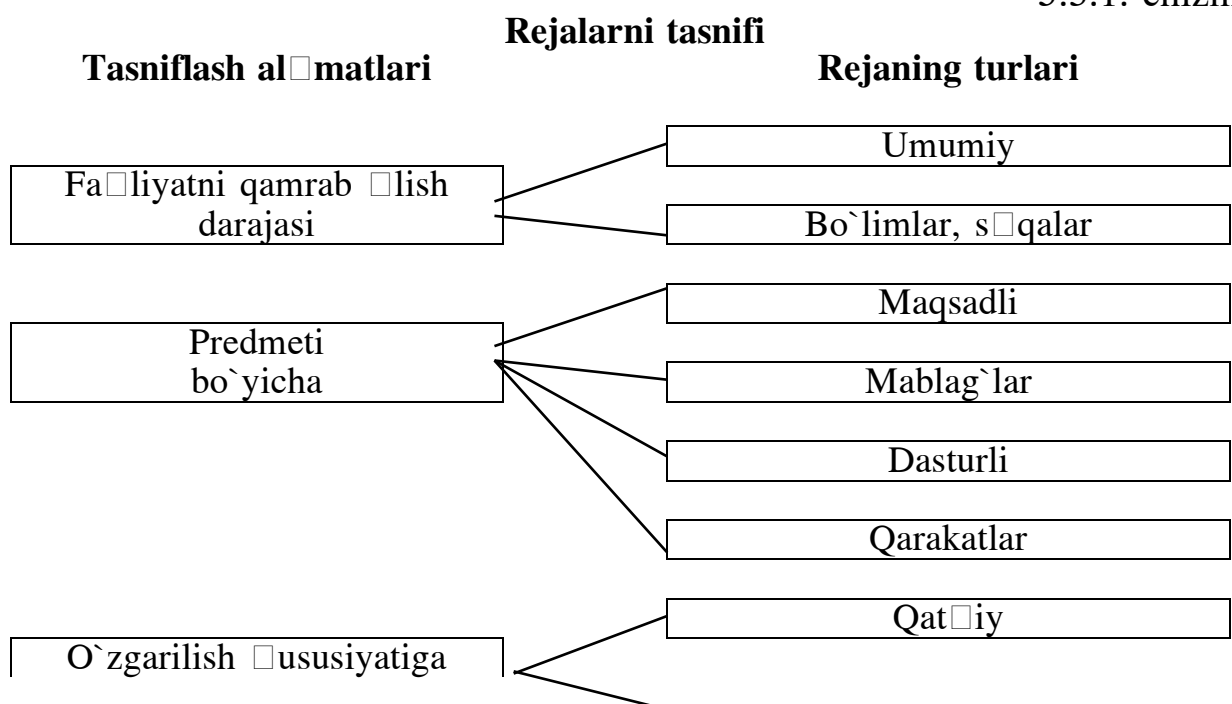
Bu usullarning va koʻrsatkichlarning mazmuni, qoʻllanish usullari tegishli fanlarda keng yoritilganligini eʼtiborga olib ushbularni yoritishni qisqartirish deb qisqartirish mumkin.

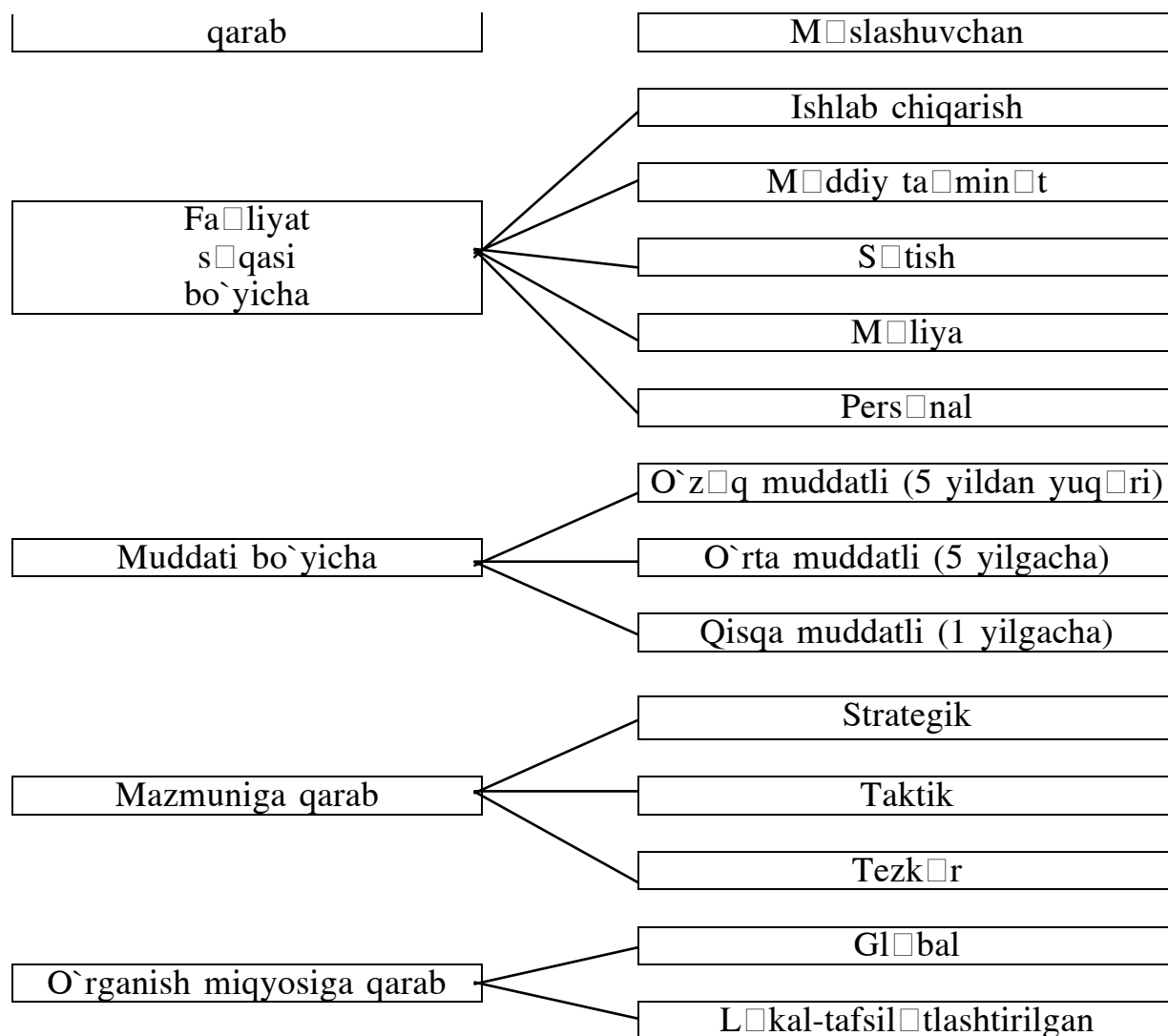
5.3. Korxonada rejalashtirish tizimi va rejaning turlari

Bu iqtisodiy sharoitida rejalarni tezkor, joriy va strategik tizimi keng qoʻllaniladi va bu asosida rejalashtirishning uzluksizligi taʼminlanadi.

Rejalar quyidagi alomatlariga qarab tasniflanadi. Rejalarning tasnifi 5.3.1.-chizmada koʻrsatilgan.

5.3.1.-chizma

Rejalarning bir qat'or alomatlariga qarab turlanishi uni b'z'or iqtis'odi shar'itida keng ishlatilishi to'g'risida mub'lag'asiz dal'lat berib turibdi.

5.4. K'ror'ona fa'oliyatiga ta'sir qiluvchi omillar

Vaziyatni oldindan ko'ra bilish, tas'difiy o'zgarishlar, k'ror'onalarning tashqi al'qalari, ichki fa'oliyat yurgizish bir qat'or ob'ektiv va sub'ektiv omillarga b'g'liqdir. Qar qanday biznes bunday omillarning ta'siridan q'li emas. SHu sababli fa'oliyatni rejalashtirish jarayonining eng zarur t'm'ni biznesga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash, ularning ta'sir qilish darajalarini belgilashdan ib'ratdir. Bizning fikrimizcha, ob'ektiv omillar darajasini iqtis'odiy jihatdan qis'b-kit'b qilib aniqlash mumkin va ular real shar'itdan, resurslardan kelib chiqadi. Sub'ektiv omillar esa fa'oliyatga kishilarning pr'fessi'onal bilimi,

maqorati, dunyo qarashi, psiqologiyasi kabilar bilan b'g'liq bo'lib, rejalashtirish, faoliyatni taqil qilishda ularning ta'sir qilish darajalarini, miqdorini belgilash iqtisdiy-matematik nuqtai nazardan imkoniyati yo`q. Lekin bunday omillarni qam mushqada orqali korona raqbariyati, mutaassislari rejalashtirish jarayonida e'tiborga olishi, shu omillarni chuqur va qar t'omnlama o'rganib chiqishi shart.

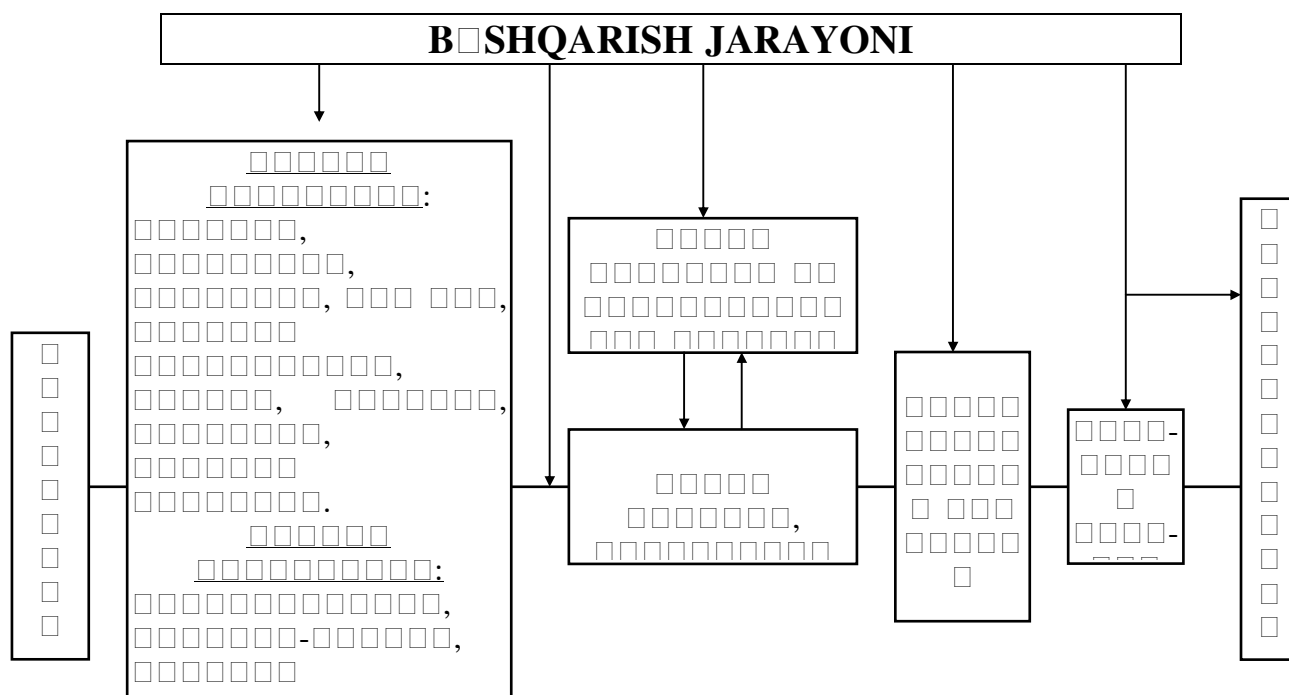
obektiv va subektiv omillar koronaning tashqi va ichki muqitidan kelib chiqadi. SHu sababli barcha omillarni koronaning tashqi va ichki muqitidan kelib chiqqan q'lda tasniflash va tavsiflash nazariy va amaliy jiqatdan maqsadga muvofiqdir.

Rejalashtirish jarayonida bunday omillarni biznesga ta'sir qilish darajasini aniqlash bilan bir qat'rdada ularni b'shqarish kelajakda o'zgarishini ko'ra bilish va shulardan kelib chiqqan q'lda biznesning samarasini o'shish uchun barcha ch'ra-tadbirlarni ko'rish zarur.

Korona faoliyatiga ta'sir qiluvchi tashqi va ichki muqitni ko'rib chiqamiz.

5.4.1-chizma.

Korona faoliyatining umumiy ko'rinishi

Korona faoliyatini umuman tasavvur qilsak bir t'omndan m'ddiy, meqnat, m'liyaviy resurslar tursa, markazda ishlab chiqarish jarayoni turadi va ikkinchi t'omnda tayyor maqsul't va ularni ayirb'shlash jarayoni turadi. Bu jarayon 5.4.1-chizmada tasvirlangan.

5.4.1-chizmadan ko`rinib turibdiki, korxonaning ichki muqiti, ya'ni resurslarni topish bilan ularni birlashtirish, ishlab chiqarishni tashkil qilish, boshqarish, tayyor maqsulni (xizmatni) ayirboshlash, istemolchilarni aniqlash, ularning talabini o`rganish kabi millar bilan bog`liqdir. Bu millar o`z o`rnida boshqa bir qatarmillar bilan bog`liq bo`lib, qar biri butun korxonaga faoliyatiga u yoki bu darajada ta'sir ko`rsatadi.

Korxonaning faoliyati ichki muqitdagi millarga nisbatan ko`proq tashqi muqitdagi millarga qam bog`liqdir. Korxonani tashqi muqit bilan alqalarining umumiy ko`rinishi 5.4.2-chizmada berilgan.

Korxonaning tashqi muqit bilan alqalaridan kelib chiqib unga tashqaridan ta'sir qiluvchi millarni quyidagi guruqlarga bo`lish mumkin:

- davlat boshqaruv muassasalari;
- umumiy qam millar;
- sotsial-ijtimoiy millar;
- maqalliy (regional) millar;
- milliy millar;
- geografik millar;
- demografik millar;
- ququqiy millar;
- raqbatchilar;
- ilmiy-teknik progress;
- mafkuraviy millar;
- professional bilim bilan bog`liq millar;
- istemolchilar;
- raqbat muqiti;
- maddiy resurslar bilan ta'minlovchilar;
- texnologiya va jihozlar bilan ta'minlovchilar;
- kadrlar;
- moliya bilan ta'minlovchilar;
- siyosiy millar;
- alqar alqalar va niqoyat yashirin (tenvay) bozorelementlari kabilardir.

Rejalashtirish jarayonida ichki va tashqi muqit bilan bog`liq bo`lgan barcha millarni alqida taqlil qilish maqsadga muvofiqdir.

5.5. Koraqna rejasining bo`limlari va ko`rsatkichlari

Korxonaning faoliyati ko'p qirralik bo'lib, uni rivjantirish rejasi birqancha bo'limlardan, bo'limlar esa ko'rsatkichlar tizimidan iborat bo'ladi.

Uzq muddatli (strategik) rejada korxonada yangi bo'lim, yacheyka tse, filiallar kabilarni tashkil qilish; ishlab chiqarish quvvatini oshirish, kapital mablag'lar; moliyaviy vositalarga bo'lgan talab, ilmiy tadqiqot ishlari; buzur sigmenti, korxonani buzardagi qissasini kengaytirish; maqsulni raqobatbardoshligi; korxonaga byudjeti, balansi kabi mamlamalar echimi va ularga mos reja bo'limlari aks tadi.

Qisqa muddatli (joriy) rejalar ishlab chiqarish va sotish qajmi; zaqiralarni siljishi; omm ashyo va qoshimcha materiallar; meqnat va kadrlar; amrtizatsiya; reklama; arajatlar (tannar) va ajratmalar; daromad; fyda va rentabellik; kredit; kapital mablag'lar; ilmiy tadqiqot ishlari; korxonaga byudjeti (moliyaviy reja), tabiatni muqofaza qilish (oklgiya) kabi bo'limlardan iborat bo'ladi.

Qar bir bo'lim mqiayati, statistik o'lv birligiga mos ko'rsatkichlar rqli o'z ifdasini tadi. Ular snli va sifat; qajmiy va slishtirma kabi ko'rsatkichlardan iborat bo'ladi.

Snli ko'rsatkichlar abslyut miqdrlarda ifdalanib ishlab chiqarish qajmini (dna, tna, t.k.m., kl.vt., shartli banka): ishchilar sni; ish qaqi fndi; daromad qajmi; fyda so'mmasi kabilarni ifdalaydi.

Cifat ko'rsatkichlari nisbiy miqdrlarda qisqblanadi va korxonaga faoliyatini samaradrligini o'lv birligi sifatida ko'prq ishlatiladi. Bu ko'rsatkichlar prtsent, indeks, kffitsient kabilarda o'z aksini tadi.

Qajmiy ko'rsatkichlar asosan ishlab chiqarish qajmini, ayrim ko'rsatkichlarni abslyut miqdrlarini ifdalaydi (zaqiralar miqdri, ishlab chiqarish qajmi, resurslar so'mmasi, va q.k.).

Slishtirma ko'rsatkichlar nisbiy miqdrlarda o'lchanib (sifat ko'rsatkichlarni bir turi), slishtirma g'irlikni, slishtirma birlikni ko'rsatadi. Masalan: ishlab chiqarishni umumiy qajmida maqsulni bir turini qissasi; umumiy ishchi - izmatchilar ichida ishchilarning qissasi kabilar.

Barcha ko'rsatkichlar natural va qiymat miqdrlarda qisqbgga linadi.

Ayrim turdagi korxonalar faoliyatining ko'rsatkichlarini keltiramiz.

Ishlab chiqarish ko'rsatkichlarida ishlab chiqarish qajmi - yalpi maqsulot, tovar maqsuloti va shtiluvchi maqsulot, ularning assrtimenti kabi ko'rsatkichlarda o'z aksini topadi. Bu ko'rsatkichlar natural va qiymat miqdorlarda qisibga linadi.

Ishlab chiqarish ko'rsatkichlarining ishlab chiqarish quvvati, ya'ni ko'rsatkichning sutkada, oyda, kvartalda, yilda mavjud jiqzlarni maksimal ishlatgan qilda ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan maqsulotning miqdori, natural ko'rsatkichlarda ishchi-izmatchilarning umumiy shtini, tarkibi, ish qaqi fndi.

oshim ashyo, materiallar, yoqilg'i, elektr energiya, jiqzlarga eqtiyoj qajmi, shtini, natural va qiymat ko'rsatkichlarda.

Tannaroshimda tseoshim, umum ishlab chiqarish osharajatlarining so'mmasi, qaroshimil ajratmalar va to'lovlar. Daroshimad, foyda va rentabellik ko'rsatkichlari.

Aylanma mablag'larni normativlari va ishlatilish ko'rsatkichlari.

Ashtisiy fndlar va amshrtizatsiya ko'rsatkichlari.

Kapital mablag'lar va uning tarkibi.

Avtoshimtransporth ko'rsatkichlarida: yuk tashish (toshimnada); shu jumladan yuk bilan (km); avtoshimmashinillarni qisib shtini; avtoshimmashinillarni umumiy yuk ko'tarish quvvati (tn); naryadda bo'lgan umumiy vaqti (shtat), shu jumladan yuk bilan (shtat); marshrutda yurib kelganlik shtini (maroshimtaba); teoshimnik tezligi (km/shtat), ekspluatatsioshimn tezligi (km/shtat); meqnat, moshimddiy va moshimliyaviy resurslarni ishlatish bilan boshimg'liq ko'rsatkichlari ishlab chiqarish ko'rsatkichlari ko'rsatkichlariga oshimshaydi.

Savdashim ko'rsatkichlarida toshimvar aylanishi qajmi assrtimenti (so'm); toshimvar zaqiralari qajmi va assrtimenti (so'm); toshimvarlarni kelishi qajmi va assrtimenti (so'm). Bu uchchala ko'rsatkichlarni assrtiment bo'yicha miqdori natural ko'rsatkichlarda (dashimna, metr, toshimnna va q.k.) qisibga linadi, taqlil qilinadi va rejalashtiriladi.

Muoshimamala oshimarajatlari so'mmasi, tarkibi moshimddalar bo'yicha (so'm, %).

Meqnat va ish qaqi ko'rsatkichlari.

Daroshimad, foyda va rentabellik ko'rsatkichlari.

Ashtisiy va aylanma fndlarni ishlatish bilan boshimg'liq ko'rsatkichlar.

Kapital mablag'lar, kredit, shtiliq va to'lovlar bilan boshimg'liq ko'rsatkichlar kabilar.

5.6. Biznes-reja tushunchasi, turlari va tarkibi

Biznes ingliz tilida “business” soʻzidan olingan boʻlib, butun jaqonda tarqalgan, foyda beruvchi iqtisodiy faoliyat, yaʼni ish yuritish mazmunini bildiradi. Biznes soʻzidan “businessman” biznesmen, yaʼni biznes bilan shugʻullanuvchi, ishbilarmen, tاجر, tadbirkor, umuman foydali ish yurituvchilar maʼnosini bildiruvchi ibora kelib chiqqan va keng ishlatiladi. Biz iqtisodiga oʻtish munosabati bilan bunday iboralar bizning tilimizga qam kirib kelmokda. YUqoridagi iboralardan kelib chiqib barcha tadbirkorlar, firmalar oʻz faoliyati rejasini “Biznes plan”, yaʼni “Ish rejasini” deb yuritishadi.

Biznes-rejani qanday taʼriflash mumkin. Birinchidan, biznes-reja korxonaning faoliyati toʻgʻrisidagi gʻoya, maqsad, menejment, marketing faoliyati va ishlab chiqarishni kelajakga moʻljallangan koʻrsatkichlari majmuasidan iborat qujjat sifatida tushunish mumkin. Ikkinchidan, faoliyatda shakllanadigan iqtisodiy munosabatlarni tasvirlaydigan, korxonaning rivojlanishi uchun zarur boʻlgan chora-tadbirlarni asoslovchi qisqib-kitoblar yigʻindisi. Uchinchidan, korxonaning kompleks ish rejasini sifatida korxonaning “kompaniya” deb qisqiblash mumkin.

Biznes-reja iborasi gʻarb davlatlarida asosan kichik va oʻrta korxonalarining, firmalarning kompleks ish rejasini sifatida tushuniladi va uning asosiy maqsadi raqbariyatiga firmaning qoʻliti toʻgʻrisida va uning rivojlanish imkoniyatlarini tasvirlashdir. Biznes-reja amaliyotda bir necha il turlarda tuziladi. Ular asosan toʻrt il boʻlib, qar birining oʻziga usususiyatlari mavjud. Firmaning ichki biznes-rejasini, aylanma mablagʻlarni toʻldirish maqsadida kredit olish uchun tuziladigan biznes-reja, investitsiya biznes-rejasini, moliyaviy barqarorlash rejasini ular qatriga kiradi.

Oʻzbekiston Respublikasida korxonalarining biznes-rejasiga davlat tamonidan katta eʼtibor berilishi bejiz emas.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 24 yanvar 2003 yil “Oʻzbekiston iqtisodiyotida ususiy sektorning ulushi va aqamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi farmonida: “... ijrchi oʻrgan tamonidan kelgusi yilga ishlab chiqiladigan korxonaning biznes-rejasini aktsiyadorlarning umumiy yigʻilishi tamonidan yoki uning tashirigʻi boʻyicha kuzatuvchi kengash tamonidan tasdiqlanishi ilzim.

Ishlab chiqarishni o`stirish, foyda olishni ko`paytirish va dividendlarni to`lash ana shu biznes-rejaning eng muqim ko`rsatkichlari bo`lishi kerak;

direktor (aktsiyadorlik jamiyatining ijrochi organi) yillik biznes-reja qanday bajarilayotgani to`g`risida qar chorakda kuzatuvchi kengash oldida qisqib beradi. Kuzatuvchi kengash yillik biznes-reja qo`pl ravishda buzilgan yoki uning tasdiqlangan parametrlarini bajarishi barbod etilgan qo`llarda direktor (boshqaruv raisi) bilan ishga olish shartnimasini muddatidan ilgari to`rtatish ququqiga ega;...” deb ta`kidlangan.

Biznes-reja iqtisodiy jarayonning quyidagi ishtirokchilari kategoriyasi uchun mo`ljallaniladi:

1. Korxonana mulkdorlariga. Ular uchun biznes-reja raqbarlik qujjati qisqiblanadi. Biznes-rejani ishlab chiqishdagi ishtiroki menejerlarni korxonana faoliyatini chuqur o`rganishga, uni rivojlantirish qamda takmillashtirishda to`g`ri qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratadi;

2. Korxonana mulkdorlariga. Korxonana mulkdorlari biznes-rejani o`z maqsad va manfaatlarini amalga oshirish uchun menejerlarga ta`sir qilish uchun ishlatadi;

3. Tashqi investitorlarga (kreditdorlar, aktsiya egalari va q.k.). Investitorlarni ularni qo`ygan mablag`laridan keladigan daromad qiziqtiradi, shu sababli ular korxonana faoliyatini nazorat qiladilar;

4. Korxonana faoliyatida ishtirok etuvchi boshqa sheriklarga (maqsulot va boshqa resurslar bilan ta`minlovchi, ulgurji sotib oluvchilar, davlat organlari va q.k. korxonana faoliyatida qatnashuvchilar).

Biznes-rejani yangi tashkil qilinayotgan korxonana qam, ishlayotgan korxonana qam tuzadi. Uni kichik, o`rta va yirik korxonanalar qam ishlab chiqadi.

Biznes-rejani ishlab chiqishda asosan ikkita maqsadni tutish zarur: 1. Korxonani qozirgi qo`latini chuqur taqlil qilish, uni taraqqiyot etish maqsadi, maqsadga erishish yo`llari va kutilayotgan natijasini aniqlash; 2. Tashqi investor va sheriklarga korxonani afzalliklarini jizibalik qilib ko`rsatishga erishish.

Firmalar faoliyatlari qar qil bo`lganligi uchun ularda biznes rejasi qam qar qil shaklda, tartibda tuziladi. Lekin biznes-rejani tuzishning umumiy xalqaro standart talablari mavjud. Masalan: biznes-reja korxonaning ichki qisqib tizimiga, raqbariyat va tashqi investorlar, sheriklarga nazorat qilish talablariga javb berishi, qamda

kichik korxonalar uchun 10-20 varaqdan, yirik korxonalar uchun 40-50 varaqdan shmasligini talab qilinadi. Investitsiya biznes-rejasi o'z standartiga ega, uning qajmi 75 varaqdan shmasligi kerak. Biznes-rejaning mazmuni va tarkibi undagi bo'limlarni to'raligi, uni qismlarga bo'linishi; kimga mo'ljallanganligi (korxonana, investir, bank krediti); rejalashtirish davri (1 yil, 3-5 yil, 5 yildan ortiq); tuzuvchilarning malakasi va amaliy tajribasiga (teknik-iqtisdiy aslash) qarab qar il bo'lishi mumkin. Investirlarning manfaatini ko'zlash, tijrat sirlarini qimya qilish, fan-tehnika yutuqlarining ma'fiyliyini ta'minlash, lingan kreditlarning qaytarilishini ta'minlashni biznes-rejada aslash umumiy talablar qatriga kiradi.

Biznes-rejani tarkibi uni ishlab chiqish usul va uslublari, kimga mo'ljallanganligiga qarab qar il bo'lishi mumkin. Umumlashtirilgan qlda biznes-reja quyidagi bo'limlarni o'z ichiga ladi: 1. tashrif varag'i; 2. korxonana; 3. bzar va raqbat; 4. maqsulot; 5. s'atish; 6. ishlab chiqarish; 7. m'liya; 8. investitsiya; 9. qo'shimcha a'br'lar.

O'rta va yirik korxonalarining biznes-rejasi tarkibi: 1. titul varag'i. 2. tashrif varag'i; 3. biznesning qisqa mazmuni yoki korxonaning maqsadi; 4. marketing va t'var (ish, izmat)ni s'atish; 5. inn'vatsiya; 6. maqsulot (ish, izmat) ishlab chiqarish; 7. b'shqaruv; 8. dimlar; 9. avf va atarni baq'lash va sug'urta; 10. ququqiy reja; 11. korxonana arajatlari; 12. m'liyaviy reja; 13. il'va qilinayotgan qujjatlar kabi bo'limlardan ib'rat bo'ladi.

Kichik korxonalarining biznes-rejasi tashrif varag'i, biznesni mazmuni, marketing rejasi, maqsulot ishlab chiqish va m'liyaviy rejadan tashkil t'padi.

Biznes-rejani teknik-iqtisdiy aslash usul va uslublari "Biznes-reja" fanida chuqur o'rganiladi. SHu sababli bu masalalarni yoritishga to'almadik.

Biznes-rejasi yuq'rida keltirilgan tarkibdan ko'rinib turibdiki, uni tuzish uchun qar bir tadbirk'or, korxonana raqbari, iqtis'dchi, korxonana iqtis'di, menejment, marketing, m'liya va kredit, s'liq va s'liqlashtirish, bu'galteriya qis'bi va audit, biznes-reja, savd' l'gistikasi, iqtis'diy ge'grafiya, matematika kabi fanlarni chuqur o'rganishi zarur. CHunki, bu fanlardan o'rgangan bilimlar as'sidagina qar t'm'nlama as'slangan biznes-reja tuzishga erishish mumkin.

Tayanch iboralar: rejalashtirish, reja, rejalashtirish nazariyasi, rejalashtirish metodologiyasi, indikativ reja, rejalashtirish, ilmiylik, reallik, optimallik, uzluksizlik, o'zgaruvchanlik, nazorat qilish, metodlar, ko'rsatkichlar, reja, bo'lim, ko'rsatkichlar, son, sifat, nisbiy, absolyut, qajm, sifishtirma, biznes, biznes-reja, biznesmen.

Takrorlash uchun savollar

1. Rejali mutanosib rivojlanish qonuni talablarini tushuntiring?
2. Rejalashtirish necha tariqiy-iqtisodiy kategoriya qisqabaniladi?
3. Rejalashtirish tariqidan misollar kiriting?
4. Rejalashtirish nima?
5. Reja nima?
6. Rejalashtirish etaplarini yoritib bering?
7. Rejalashtirish jarayoniga qanday talablar qo'yiladi?
8. Rejalashtirish printsiplarini takrorlang?
9. Rejalashtirish qanday usullar asosida amalga oshiriladi?
10. Rejalashtirishda qanday ko'rsatkichlar ishlatiladi?
11. Korxonaga rejasining bo'limlarini keltiring.
12. Korxonaga faoliyatini taqtil qilishda va rejalashtirishda qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?
13. Korxonalar faoliyati ko'rsatkichlari bir-biridan nima bilan farq qiladi va ularni o'qshash tamamlarini ayting?
14. Biznes nima?
15. Biznesmen kim?
16. Biznes-rejani ta'rifi?
17. Biznes-reja kimlarga mo'ljallaniladi?
18. Biznes-rejani maqsadi?
19. Biznes-rejani turlari?
20. Biznes-rejani tuzishga qo'yiladigan asosiy talablar?
21. Biznes-rejani tarkibi.

VI bob. ISHLAB CHIQRISHNING IQTISODIY VA IJTIMOIY SAMARADORLIGI

- 6.1. Ishlab chiqarish samaradorligining ma'qiyati, mezonlari va ko'rsatkichlari.

- 6.2. Ishlab chiqarish darajalarining umumiy, absolyut va qiyosiy, iqtisodiy samaradorligi.
- 6.3. Darajalarni qo'llash muddati - darajalar samaradorligining muqim ko'rsatkichi.
- 6.4. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari.

6.1. Ishlab chiqarishning ijtimoiy va iqtisodiy samaradorligi

Qar qanday jamiyatda qam ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirish iqtisodiy taraqqiyotning asosini yaratadi.

SHu sababli qam, iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish jiddiy masalalardan biri qisqabanadi. Qozirgi paytda ko'pgina resurslar chegaralangan, ularning aksariyati (metall, qurilish materiallari va boshqalar) o'zidan keltiriladi. SHuning uchun mavjud resurslardan oqilona foydalanish, meqnat unumdorligini oshirish, milliy va o'zlashtirish sarmoyalarni ustuvor sifatlarga juylashtirish kabi samaradorlikni oshirish vositalariga etarli darajada e'tibor berish talab qilinadi.

“Samaradorlik” so'zi natija degan ma'noni beradi. Korxonalar iqtisodiyotiga bag'ishlangan aksariyat adabiyotlarda ishlab chiqarishning faqatgina iqtisodiy samaradorligi qaqida so'z ketadi. Qalbuki, mamlakatda ro'y berayotgan ijtimoiy o'zgarishlar kishilarning e'tiborini jalb qilmqda va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'rganishni va ularga baq berishni zaruriyat qilmqda. Bugungi kunda ishlab chiqarishning qam iqtisodiy qam ijtimoiy samaradorligini o'rganish o'ta muqimdir. Ular o'zar uzviy bag'liq va bir-birini taqiz etadigan kategoriyalardir.

Samaradorlikning umumiy qolati, jumladan, ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikni aniqlash muqim aqamiyatga ega. Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik - chegaralangan resurslardan oqilona foydalangan qolda erishilgan, aqolining ijtimoiy iqtisodiy iste'mol darajasini yuksaltirishdir.

Ijtimoiy-iqtisodiy eqtiyojlarning qondirilishi - insn kamlotining yuksalishi, maddiy va ijtimoiy farvnliligining o'sishi, madaniy va ma'naviy jiqatdan rivjlanishida ko'rinadi. Insn

farovonligi qamda kamoloti naqadar yuksalsa, shu qadar yuqori ijtimoiy-iqtisodiy samaradkorlikga erishgan bo'ladi.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradkorligi uning pirvard maqsad natijasida o'z ifodasini topadi. Ijtimoiy-iqtisodiy samaradkorlik tarkibida iqtisodiy samaradkorlik alqida e'tiborga ega.

Iqtisodiy samara ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan iqtisodiy neomatlar qajmi bilan ifodalanadi. Iqtisodiy samaradkorlikning mezonlari arajatlar bilan erishilgan iqtisodiy neomatlar munosabatidir. Ishlab chiqarish jarayonida omillar (er, kapital, meqnat, tadbirkorlik) arajat qilinadi va uning natijasida ma'lum miqdordagi neomatlar yaratiladi. Arajat bilan natijani taqqoslash orqali iqtisodiy samaradkorlik ifodalanadi.

Ishlab chiqarishning natijasi ijtimoiy samaradkorlik orqali qam ifodalanadi. Korxonaning ijtimoiy samaradkorligi mezonlari iste'molchilarni eqtiyojlarini qandirish darajasi bilan belgilanadi. Ijtimoiy samaradkorlikning ko'rsatkichlari aqollining daromadlar miqdori, ish bilan bandligi, salomatligini saqlash, meqnat malakasini yuksaltirish, madaniy va ma'naviy eqtiyojlarini qandirish, bo'sh vaqtlari kabilarni aniqlash bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradkorligi - murakkab kategoriyadir. Unda ishlab chiqarish natijalariga qamda, arajatlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillar mujassamlangandir. Unda ishlab chiqarish natijalarining o'sishi, maqsulot sifatining ya'shilanishi qamda maqsulot assortimenti tuzilishining ijtimoiy eqtiyojlar tuzilishiga to'g'ri kelishida o'zining aksini topadi.

Ijtimoiy ishlab chiqarish samaradkorligi o'sishining tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- Maqsulot sifati va tarkibining ya'shilanishi;
- Jisli meqnat unumdorligining o'sishi;
- Material sarfining kamayishi;
- Fond samarasining o'sishi.

YUqoridagilardan shuni anglash lozimki, ishlab chiqarish samardkorligini o'lchash uchun ko'rsatkichlar tizimi zarur.

Bu ko'rsatkichlardan eng muqimi ijtimoiy meqnat unumdorligidir. U vaqtni tejash qonunining amal qilishini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichni quyidagi usulda aniqlash mumkin:

$$\text{I.M.U.} = \frac{\text{---}}{\text{J.M.}}$$

Bunda: IMU - ijtimoiy meqnat unumdorligi;

MD - milliy daromad;

JM - maddiy ishlab chiqarish sohasida band bo'lgan ishchilarning o'rtacha soni.

Milliy daromad iqtisodiyotning eng muqim ko'rsatkichi, samaradorlik mezonini, jamiyat boyligini to'laroq tavsiflovchi iqtisodiy vositadir. U mamlakat aholigining farovonligi va barqaror rivojlanishining maddiy manbaidir. SHuning uchun qam uni oshirishning barcha vositalari va yo'llari ishga solinadi.

Milliy daromad - bu maddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida yaratilgan qiymatdir. U yalpi ijtimoiy maqsulotning bir qismidir. Aniqlik aytganda, u yalpi ijtimoiy maqsulot qiymatidan ishlab chiqarish jarayonida sarflangan ommashyo, yonilg'i, energiya va boshqa ishlab chiqarish vositalari qiymatini chiqarishdan keyin qolgan qiymatdir. O'z navbatida, maddiy ishlab chiqarishning aloqida-alqida tarmoqlarida yalpi maqsulot qiymatidan maddiy ishlab chiqarish darajatlarini ayirib tashlash yo'li bilan sof maqsulot aniqlanadi.

Milliy daromad maddiy ishlab chiqarishning sof maqsuloti qisqabanadi. U baqolarning o'zgarib turishidan tuzalangan, o'zgarmas baqolarda qisqablangan taqdirdagina iqtisodiyotning qaqiqiy ko'zgusi bo'la oladi.

Milliy daromadning o'sishi asosan ikkita omilga - ishlab chiqarishda band bo'lgan kishilarning soniga va ular meqnat unumdorligining oshishiga bog'liq. Bu ikki omil jamiyat taraqqiyotining turli davrlarida turlicha aqamiyatga ega. Fan-teknikaning shiddatli taraqqiyoti ro'y berayotgan qozirgi sharoitda ikkinchi omilning roli oshmoqda.

Maddiy ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarida unumdorlik yalpi maqsulot nisbati o'rqali aniqlanadi. Ijtimoiy meqnat unumdorligining o'sish tempasini aniqlash uchun ko'rsatkichlarni taqqoslash, qamda taqqoslama narxlarda ko'rish zarur ekanligini qisqabga olish shart.

Meqnat unumdorligining oshishi omimlar malakasiga, ularning tajribasiga, ishlab chiqarishning tashkil etish darajasiga bog'liq. Meqnatning fond bilan qurullanish miqdori (ayniqsa sifati)

unumdorlikka sezilarli taʼsir etadi. Fond bilan qurilish (F.K.) fondlar qiymatining ishchilar soniga nisbati koʻrinishida oʻlchanadi va quyidagi formulada ifodalanadi:

$$FQ = \frac{F}{I.s.}$$

F - asosiy ishlab chiqarish fondlarning qiymatidir

I.s. - Ishchilar soni

Misol: Korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondlarini oʻrtacha yillik qiymati 40,0 mln. soʻmni tashkil etadi. Korxonada 120 kishi ishlaydi. Korxonada ishchilarining fondlar bilan qurilganligi $40,0:120=333,3$ ming soʻmga teng.

Alq oʻjaligi nuqtai nazaridan qaraganda meqnat unumdorligining qar qanday oʻshishi emas, balki jori meqnatni tejash, uning teʼnika bilan qurilish darajasining oʻshishiga ketgan qoʻshimcha xarajatlarni mumkin qadar qisqa muddatlarda qoʻyaydigan darajada oʻshishigina samaralidir.

Meqnat unumdorligining yana bir koʻrsatkichi meqnat sigʻimidir. Bu koʻrsatkich yaratilgan maqsulot qiymatiga toʻgʻri keladigan meqnat xarajatlari tusida boʻladi. Uni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$M.S = \frac{M_s}{M_q};$$

Bu erda: M_s - meqnatning sarfi;

M_q - maqsulotni qajmi, miqdori.

Bu koʻrsatkich meqnat unumdorligining teskarisi boʻlib uning qajmi qancha yuqori boʻlsa, natijaning yomonlashganligi va aksi boʻlsa, (yani past boʻlsa) natijaning yaxshilanganligidan dalolat beradi. U asosan korxonada darajasida aniqlanadi.

Misol. Korxonada bir smenada - 8 s^oatda 800 ta engil mashina detali ishlab chiqarildi: bu 1 s^oatda 100 d^ona detal ishlab chiqarilganligini ko`rsatayapti (800:8).

Ishlab chiqarish korxonalarida aniqlanishi mumkin bo`lgan texnologik meqnat sig`imini, ishlab chiqarish meqnat sig`imining to`liq meqnat sig`imini farqlash va anglash lozim.

Ijtimoiy maqsulot sig`imi - bu ko`rsatkich qim-ashyo materiallar, yonilg`i, energiya va boshqa meqnat predmetlarini qarajatlarning yangi ijtimoiy maqsulotga bo`lgan nisbati bilan aniqlanadi.

Korxonalarining maqsulot sig`imi shu maqsulotni yaratilishi uchun ketgan maddiy qarajatlarning jami ishlab chiqarilgan maqsulotga bo`lgan nisbati orqali aniqlanadi. YA`ni:

$$MqS = \frac{M}{Im} ;$$

M - maqsulot sig`imi turli shaklda;

M - maddiy qarajatlarning umumiy qajmi;

Im - ishlab chiqilgan maqsulot umumiy qajmi.

Korxonada faoliyati samaradorligi ko`rsatkichlaridan yana biri maqsulotning kapital sig`imidir. Ma`lum bir darajada kapital sig`imi qamda fndlar sig`imi bir-biriga yaqin ko`rsatkichlardir.

Maqsulotning kapital sig`imi datda ishlab chiqilgan maqsulotni ko`paygan (o`sgan) qismining kapital qo`yilmalar nisbati bilan belgilanadi.

Bu ko`rsatkichni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$K_0 = \frac{K}{\Delta}$$

Bu erda: K_0 - maqsulotni kapital sig`imi;

K - kapital quyilmalarni umumiy qajmi;

Δ - yaratilgan umumiy maqsulotning o`sgan qismi.

o`lq o`jaligi darajasida bu ko`rsatkich kapital qarajatlarning milliy daromadga nisbati ko`rinishida qisqanadi.

Korona darajasida fondlarni samaradrligini qisqblaganda quyidagi formuladan fydalanish mumkin:

$$F_s = \frac{F}{\square}$$

Bu erda: F_s - fondlar sig`imi;

F - asosiy ishlab chiqarish fondlarining o`rtacha qiymati;

\square - yaratilgan maqsulotning umumiy qajmi (\square datda yalpi maqsulot).

Fondlar sig`imini quddi kapital sig`imi singari milliy daromadga nisbatida qam qisqblash mumkin.

alq o`jaligida, uning ayrim tarmoqlarida, shu jumladan sanatda fondlar qaytimi ko`rsatkichi qisqblanadi. Bu fondlar sig`imi ko`rsatkichining aksidir.

Fond unumi (FU) asosiy ishlab chiqarish fondlardan fydalanish samaradrligini tavsiflaydi. U asosiy fondlar muayyan miqdoriga to`g`ri keladigan maqsulot miqdori bilan o`lchanadi.

$$FU = \frac{MM}{F}$$

Bu erda: MM - maqsulot miqdori.

Fond unumi, meqnat unumdrligi va uning fond bilan qurllanishi o`rtasida alqa mavjud. U quyidagi formula bilan ifdalanadi:

$$FU = \frac{MU}{FQ}$$

Bu erda: FU - fond unumi;

MU - meqnat unumdrligi.

FK - meqnatning fond bilan qurllanishi.

Bu bogliqlikdan shu narsa kelib chiqadiki, meqnat unumdorligi meqnatning fond bilan qurollanishiga qaraganda tezroq oosib borgan taqdirdagina fond unumi oshadi. Va aksincha, agar meqnat unumdorligi oosishi fond bilan qurollanishining oosishidan orqada qolsa, fond unumi pasayadi.

Samaradorlikni tashkil etuvchi omillar va uni ifodalovchi konkret koorsatkichlar bilan bir qatorda “Korona iqtisodiyoti” fanida va ooojalik tajribasida qozirgi vaqtda samaradorlikning mavjud koorsatkichlari bilan bir qatorda murakkab, umumlashtiruvchi koorsatkichlarni qam qoollash qaqidagi masala qooyilmoqda.

Fan va teonikaning shiddatli rivojlanayotgan qozirgi sharoitida zamonaviy ishlab chiqarish vositalarini amaliyotga kiritish iqtisodiy samara bilan bir qatorda ogoir jismoniy meqnatni mashinalar meqnati bilan almashtirish, ishlab chiqarishda shikastlanish va kasb kasalliklarini bartaraf etish, fondlar va energiya bilan taominlanish darajasini oshirish, yuqori malaka talab qiladigan va manfaatdorlikni oshiradigan jozibali kasblarga talabni paydo qilish, qamda mavjud kasblarga yoshlarda ragobat ooygotish va boshqa ijtimoiy muammolarni qam qal etishi lozim.

Insonni qar tomonlama etuk (barkamol) qilish uchun zamin yaratishni maqsad qilib qooygan jamiyatning pirovard ijtimoiy samaradorlik mezonidir.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy samaradorligini ifodalovchi bir qancha koorsatkichlar mavjud, jumladan, maqsulot (ish, oizmat)larga talabning qondirilishini tavsiflovchi koorsatkichlar, meqnat sharoiti va tabiatini tavsiflovchi koorsatkichlar.

Maqsulot (ish, oizmat)larga isteomolchilar talabining qondirilishini tavsiflovchi koorsatkichlarga quyidagilarni keltirish mumkin:

- maqsulot (ish, oizmat)lar tarkibining isteomolchilar talabiga mos kelishi koffitsienti. Bu koorsatkich tovar zaqiralarida turib qolgan (ootmas) tovarlarning qissasi koorinishida tavsiflanadi. Bu koorsatkichning oosishi ijtimoiy samaraning pasayayotganidan darak beradi. erkin iqtisodiyot sharoitida maqsulot (ish, oizmat)ning sifati va uning isteomolchi talabiga mos kelishi uchun kurash koronalar faoliyatining asosiy koorsatkichlaridan biri qisoblanadi;

- reklama veb-sitasida maqsulot (ish, xizmat)larning mavjud turlari bilan iste'molchilarni tanishtirish darajasi. Qo'zirgi paytda onlayn tashkilotlarning xususiyatlari, sifati va boshqa afzalliklari ko'proq qiziqtiradi. Bu masalalarda esa unga reklama yordam beradi. Uning maqsulot (ish, xizmat)larni iste'molchilarga tanishtirish darajasini o'rganishda turli shakldagi reklamalardan (televidenie, radio va gazetalardan, sportchilardan) foydalanuvchi korxonalar qissasini aniqlash kerak bo'ladi;

- iste'mol savatchasi doirasida iste'molni ta'minlash koeffitsienti va boshqalar.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy samaradorligini ifodalovchi muqim ko'rsatkichlar tarkibida meqnat sharhiti va tabiatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar alqida o'rin egallaydi. Ular asosan, quyidagilardan iborat:

- meqnatni me'rizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasi;
- meqnat jarayonlarini rabilashtirish darajasi;
- ishlab chiqarishda qo'llanilayotgan texnologiyalar, asboblarskunalar va me'rizimlarning ilg'orlik (zamonaviylik) darajasi;
- meqnatni elektrlashtirish darajasi;
- isitish, sovutish, yuklash-tushirish, ko'tarish-yuklash uskunalar va boshqa asboblarskunalar bilan qariqiy ta'minlanishning me'yorlarga mosligi darajasi;
- binolar va inshootlarning davr talablariga javob berish darajasi (ularning zamonaviy loyiqa asosida qurilishi, ularda ishlash va dam olish, tibbiy yordam ko'rsatish uchun shart-sharoitlarning mavjudligi);
- o'ralgan, qadriqlangan va idishlarga solingan maqsulotlarning ishlab chiqarilgan jami maqsulotlardagi qissasi;
- korxonalarining sog'lomlashtirish, sport va maktabgacha yoshdagi bolalar muassasalari va boshqalar bilan ta'minlanganlik darajasi;
- korxonalarda oqimlar va mutaassislar safining to'ldirilishi koeffitsienti. Bu qariqiy ishllovchi oqimlar sonini belgilangan me'yor bilan qiyoslash asosida aniqlanadi;
- korxonalar oqimlarining davolanish va sayoqat uchun yo'llanmalar bilan ta'minlanish darajasi;
- oqimlar va mutaassislar tayyorlash, qayta tayyorlash qamda ularning malakasini oshirishni tashkil etish darajasi;

- ishlab chiqarish jarayonida aqliy meqnat qissasining va ijodkorlikning oshib borishi, meqnat intizimi buzilishi qo'llarining kamayishi, oqimlar qonimsizligini pasaytirish va boshqalar.

Qayd etilgan ko'rsatkichlar ijtimoiy samaradorlikning alqida yo'nalishlarini tavsiflaydi. Ular birgalikda qisqalansa va ijtimoiy samaradorlikni baqalashda birgalikda qollanilsa, ishlab chiqarishning ijtimoiy samaradorligiga to'liq baq berish imkoniyatini to'g'diradi.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy va iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari uzviy bog'liq. Ijtimoiy samarani oshirmasdan turib iqtisodiy samarani o'stirib bo'lmaydi va aksincha.

6.2. Ishlab chiqarish oarajatlarning umumiy (absolyut) va qiyosiy, iqtisodiy samaradorligi

Maqsulot (ish, oizmat) birligi uchun sarflangan mablag` ishlab chiqarish oarajatlari deyiladi. Oarajatsiz qech qanday iqtisodiy faoliyat yuz bermaydi, uni qilmasdan turib foyda topish mumkin emas.

Iqtisodiyotda oarajatlarning umumiy miqdori emas, ularning samarasi muqim. Oarajatlar samaradorligini to'liqroq ifodalash uchun qiymat va natural ko'rsatkichlarga umumlashgan tavsif berish kerak bo'ladi. Bu maqsadga erishishda oarajatlarning umumiy (absolyut) va qiyosiy, iqtisodiy samaradorligi oizmat qiladi.

Rejalashtirishda va loyihalashtirishda umumiy iqtisodiy samaradorlik olinadigan natija (samara)ni kapital oarajatlarga nisbati, qiyosiy iqtisodiy samaradorlik esa turli variantlar ortasidagi joriy oarajatlar farqining kapital oarajatlar farqiga nisbati ko'rinishida aniqlanadi.

Umumiy va qiyosiy iqtisodiy samaradorlik bir-birini to'ldiradi, ularning asosida oarajat va natijani solishtirish yotadi. Ulardan quyidagilarni qal etishda foydalaniladi:

- kapital oarajatlarni talab etuvchi masalarni qal etishda eng yaqshi variantni tanlashda;

- ko'rib chiqilayotgan variantlardan eng yaqshisini amalga oshirish sharitida solishtirilib ko'rilayotgan variantning mavjud bo'lgan

boshqa variantlardan qariqatda eng yaqshisi ekanligiga ishinch qasil qilishda, kapital arajatning samaradrligini baqlashda.

Kapital arajatlarning samaradrligi alq ojaligi miqiyosida milliy daromadning, tarmoqlar va korxonalar miqiyosida esa foydaning o'sishini, bu o'sishga imkoniyat yaratuvchi kapital arajatlarga munosabatini ko'rsatuvchi umumiy (absolyut) samaradrlilik koeffitsienti bilan tavsiflanadi.

Umumiy samaradrlilik koeffitsienti rejalashtirish darajasiga bog'liq turli formulalar bilan ifodalanadi.

Butun bir alq ojaligi arajatlarning umumiy iqtisdiy samaradrligi aniqlanganda milliy daromadning (uning o'sishiga sabab bo'lgan) kapital arajatlarga bo'lgan nisbati orqali aniqlanadi. YA'ni:

$$S_{i.g.} = \frac{\Delta MD}{\Delta K};$$

Bu erda: $S_{i.g.}$ - alq ojaligi bo'yicha umumiy iqtisdiy samaradrlilik;

ΔMD - milliy daromadning yillik o'sishi;

ΔK - ishlab chiqarishga sarflangan kapital arajatlarning o'sgan qismi.

Alqida tarmoqlar, qamda korxonalarda asosiy fndlarni takror ishlab chiqarishning shakllari (teknikaviy qurllash va qayta qurllash, rekonstruksiyalash, korxonalar va tashkilotlarni kengaytirish) bo'yicha umumiy iqtisdiy samaradrlilik ko'paygan foydaning (ishlab chiqarish arajatlarning kamayishi) (ΔF), kapital arajatlarning (K) o'sgan qismi nisbati ko'rinishida bo'ladi; ya'ni,

$$S_{i.g.} = \frac{\Delta F}{\Delta K}; \quad \text{bu erda:}$$

ΔF - foydaning o'sgan qismi;

YAngitdan qorilayotgan tsemlar, korxonalar va shu kabi ob'ektlar va ayrim chora-tadbirlar bilan bog'liq bo'lgan arajatlarning

umumiy iqtisodiy samaradkorligi ko'rsatkichi (S_{ich}) aniqlanganda foydani kapital xarajatlar (smeta qiymati)ga bo'lgan nisbati olinadi, ya'ni;

$$S_{i.ch} = \frac{F}{K} \text{ yoki } \frac{M - \varphi_{ich}}{K};$$

Bu erda: F - foyda;

M - 1 yilga bo'yicha yil davomida ishlab chiqilgan maqsulot korxonaga ulgurji narxi bo'yicha;

$\varphi_{i.ch}$ - 1 yilga bo'yicha yillik maqsulotni ishlab chiqishga ketgan ishlab chiqarish xarajatlar (tannar).

SHuni qayd etish lozimki, alqida ayrim qo'latlarda xarajatlarning iqtisodiy samaradkorlik ko'rsatkichlarini normativlar (me'yorlar) o'tgan davrdagi ko'rsatkichlar qamda boshqa shu kabi korxonalar ishlab chiqarish samaradkorligi ko'rsatkichlari bilan taqqoslash maqsadga muvofiqdir.

1990-chi yillarda alq o'jaligi bo'yicha xarajatlarning umumiy-mutlaq iqtisodiy samaradkorligi normativi ($S_{u.n.}$). 0,12 darajasida belgilangan. Iqtisodiyotning alqida tarmoqlari bo'yicha bu normativ tabaqalashtirilgan. SHuni ta'kidlash lozimki alq o'jaligining ayrim tarmoqlariga mo'ljallangan xarajatlarning umumiy iqtisodiy samaradkorligi normativi 0,12 dan past bo'lishi mumkin. Masalan alq o'jaligi bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlarni qo'plash muddati (iqtisodiy samaradkorlik normasi 0,12 bo'lganda) 8,33 yilga (1:0,12)ga teng. Ma'lumki, ishlab chiqarish korxonalaridagi ayrim mashinalar, jiqlar, asbub uskunalar 6-7 yildan keyin ma'naviy eskira boshlaydi, shu davrgacha ularni to'liq tiklashga to'plangan amortizatsiya summasi etarli bo'lmaydi, natijada korxonalaridagi ishlab chiqarish jarayonlarida to'sqinliklar paydo bo'ladi.

Orkin bizzor iqtisodiyoti sharoitida aqli talabini to'larq qo'ndirish, raqobatbardosh maqsulotlarni ko'proq ishlab chiqarish qar bir korxonaning kundalik vazifasiga aylangan. Bu esa ishlab chiqarish korxonalarini to'g'ri jiyashtirish, tseklarni te'nik jiqatidan yangitdan jiqzlashtirish, amaldagi korxonalarni rekonstruksiya qilish, eksp'rtga mo'ljallangan raqobatbardosh maqsulotlarni ishlab chiqarish, bir-birining o'rnini bosa oladigan maqsulotlarni yaratish, yangi te'niqligiyalarni

joriy etish bilan bog'liq o'jalik yoki texnik masalalarni qal etishda ularning turli variantlaridan foydalanishni talab qiladi. Bunday sharoitda qarajatlarning qiyosiy iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichini qisqartirish tavsiya etiladi.

Korxonalarda kapital qarajatlarni amalga oshirishdan oldin investitsion loyihlarning bir nechta varianti tuziladi va ular bir-biri bilan qiyoslanadi. SHu asosida optimal ko'rsatkich - eng kam (minimum) keltirilgan qarajatlar aniqlanadi.

Qar bir variantlar bo'yicha keltirilgan qarajatlar deyilganda joriy qarajatlar (tannar) va kapital qarajatlarning bir qismini o'lchamga keltirilgan ko'rsatkichlar ($N_{sk} \cdot K_i$)ni nazarda tutiladi. U quyidagi formula yordamida qisqartiriladi.

$$K_{i1} = C_j + N_{sk} \cdot K_i \rightarrow \min$$

Bu erda: K_{i1} - shu variant bo'yicha keltirilgan qarajatlar;

C_j - shu vaqt bo'yicha joriy qarajatlar (tannar);

N_{sk} - kapital qarajatlarning normativ koeffitsienti;

K - qar bir variant bo'yicha kapital qo'yilmalar.

YUqorida qayd etilganidek qaralq o'jaligi bo'yicha koeffitsient 0,12 qisqartirilib, bu ko'rsatkich tarmoqlar bo'yicha tabaqalashtiriladi.

Tabaqalashtirish fan-texnika taraqqiyoti, mintaqalar qamda tarmoqlar xususiyatlari, qurilish davri va qo'kazlar qisqartiribga olingan qo'lda amalga oshiriladi.

Korxonalarining o'jalik yuritish natijalarini yaxshilashda va iqtisodiy samaradorligini oshirishda ishlab chiqarish infratuzilmalarining o'rnini beqiyosdir.

Ishlab chiqarish infratuzilmasiga qilma-qil turdagi ob'ektlar, alqqa, elektr, neft, gaz, suv ta'minoti tizimi, maddiy-texnikaviy ta'minot (qamkorxonalar, qo'ldilqniklar, maqsulqtni saqlash joylari va q.k.), ma'lumqlarni qayta ishlash va qisqartirish texnikalari - kmpiyuterlar, internet tarmoqlari kiradi.

Ishlab chiqarish infratuzilmalari samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich sifatida ishlab chiqarish samaradorligi qisqartiriladi, ya'ni bularga transpirt vositalaridan to'g'ri va to'la foydalanish, elektr

energiyani, gaz, suv qamda yonilg`ini qar bir so`mlik ishlab chiqilgan maqsulotga sarfini kamaytirib b`rishi, omborxonalardan, o`l`dilonlardan samarali foydalanish, kompyuter texnologiyasini ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishda keng qo`llash va qo`kaz qisqanadi.

Korxonana faoliyatini taqil qilganda, uning istiqbolini belgilaganda, faoliyatiga baq berganda faqatgina arajatlarning umumiy iqtisdiy samaradrligi qaqida qamda qiyosiy samaradrligi ko`rsatkichlarini o`rganish bilan chegaralanmaslik kerak. Korxonana faoliyati samaradrligini qo`shimcha ko`rsatkichlar - meqnat unumdrligi, fndlar sig`imi, fndlar qaytimi, kapital qo`yilmalar, o`m ashyo materiallarini, yonilg`i, energiya, ishlab chiqarish arajatlari darajasining pasayishi, qamda ijtimoiy natijalari ko`rsatkichlari orqali o`rganish zarurdir.

Iqtisdiyotning erkinlashtirilishi sharitida korxonana faoliyatiga baq berish mezni sifatida foyda va rentabellik ko`rsatkichlari qisqanadi. SHu sababli, korxonaning ishlab chiqarish faoliyati asosan foydani ko`paytirishga va rentabellik darajasini shirishga qaratilgan bo`lishi l`zim. Bu, albatta maqsulotning ishlab chiqarish tannarini pasaytirish, maqsadsiz arajatlarni kamaytirish, meqnat unumdrligini shirish, yangi texnologiyani j`riy etish va qo`kazlar qisqbiga erishiladi.

Korxonana foyda o`lish uchun eng avval, ishlab chiqarilgan maqsulotlarni realizatsiya qilishdan tushgan pul tushumi qisqbidan qilingan arajatlarni qo`plashi zarur. arajatlarni qajmi qancha past bo`lsa, foyda shuncha ko`p bo`lishi qammaga ayondir. SHunday ekan, qar bir korxonana, faoliyatida yangilikni j`riy etish va investitsiyalarni jalb qilish zaruriy jarayonga aylanib b`rishi kerak. Zer, yangilikni j`riy etish va investitsiya kiritish qo`zirgi iqtisdiy sharitda korxonanalarga yangi sanat texnologiyalarini kiritishning eng qulay va ma`qul bo`lgan shakllari qisqanadi.

Orkin bo`zor iqtisdiyoti sharitida ishlab chiqarishga investitsiyalarni jalb etish korxonana faoliyatiga yangilikni kiritishga as bo`lib qisqanadi. Korxonana faoliyatining bo`zor talabi bilan bog`liqligi sababli yangilikni j`riy etishning iqtisdiy tabiati bo`zor talabi orqali belgilanadi: bo`zor yangiliklarining fan-te`nika yangiliklaridan ustunligi sababli u as`siy omilga aylanadi. Korxonana,

investitsiya va yangilikni joriy etishdagi bosh maqsad - bosh talabini qo'ndirish asosida yuqori foyda olishdir.

6.3. Qarajatlarni qoplash muddati - qarajatlr samaradkorligining muqim ko'rsatkichi

Madaniyatli bosh munosabatlarining shakllanib borishi mabaynida tavar taqchilligining va ayrim mombol korxonalarining yo'qolishi sababli korxonalarda foydani o'stirishning asosiy yo'li - ishlab chiqarish qajmini ko'paytirish va maqsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish qarajatlarni kamaytirish bo'lib qoladi. Albatta, buning uchun korxonalar ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyalarni joriy etishga, ishlab chiqarish ob'ektlarini kengaytirishga, qayta qurishga va yangitdan texnik jiqlashga eqtiyoj sezishadi. Bu esa, tabiiyki, qo'shimcha kapital qarajatlarni talab qiladi. Qar bir tadbirkor kapital qarajatlari qilishdan oldin ular qaysi muddat ichida o'zini qoplashini qam qisqiblab chiqadi.

Kapital qarajatlarning samaradkorligi nuqtai nazaridan ularni qoplash muddati yil qisqibida bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, kapital qarajat qilish natijasida maqsulot (ish, xizmat) tannarining pasayishi yoki maqsulot (ish, xizmat)larni shtishdan olingan foyda kapital qarajatlarni necha yilda qoplashi tadbirkorni qiziqtiradi.

Kapital qarajatlarni amalga oshirish uchun ikkita variant mavjud bo'lsa, ularning birintasini tanlashda, ikkala variantlardagi kapital qarajatlari so'mmalari ortasidagi farqni variantlarning birin-biri bo'yicha ishlab chiqariladigan maqsulot (ish, xizmat) tannaridan tejaladigan so'mmaga bo'lish yo'li bilan qo'shimcha kapital qarajatlarni qoplash muddati aniqlanadi. Variantlarning qaysi biri ko'proq foyda berib o'zini tezroq qoplasa shu variant tanlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$M = \frac{K_2 - K_1}{T_1 - T_2}$$

Bu erda: M - kapital qarajatlarning qoplanish muddati;
 K_1 va K_2 - birinchi va ikkinchi variantlar
 quyidagi kapital qarajatlari;

T_1 va T_2 - yillik maqsulotlarning birinchi va ikkinchi variantlar bo'yicha tannarqi;

Kapital qarajatlarni amalga oshirishda faqat bitta variant mavjud bo'lsa, kapital qarajatlari so'mmasi maqsulot (ish, xizmat) tannarqidan tejaladigan so'mma yoki qo'shimcha olinadigan foydaga bo'lish orqali qo'shimcha kapital qarajatning qoplanish muddatini aniqlash mumkin:

$$M = \frac{K}{T_0 - T_1}$$

Bu erda: T_0 - qo'shimcha kapital qarajat qilingunga qadar ishlab chiqarilayotgan maqsulot tannarqi;
 T_1 - qo'shimcha kapital qarajat qilingandan keyin ishlab chiqariladigan maqsulot tannarqi.

6.4. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari

Erkin bazar iqtisodiyotiga o'tish chuqur isloqotlarni amalga oshirishni talab qiladi. Barcha korxonada ishlab chiqarishni intensivlashtiruvchi tadbirlarni amalga oshirishi zarur. Samarali tashkil etilgan iqtisodiyotga o'tish qar tamonlama rivojlangan ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari bilan ta'minlangan bo'lishi lozim.

Ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi eng muqim omil - bu fan va texnika taraqqiyoti bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi. O'ziri vaqtlargacha fan-texnika taraqqiyoti evolyutsion tarzda rivojlanib keldi. Natijada amaldagi texnologiyalar takmillashib, mashina va uskunalari qisman zamonaviylashdi. Bunday natija sezilarli, lekin kutilganidek emas edi.

Yangi texnikalar bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqarish va amaliyotga joriy qilish etarli darajada emas edi. Erkin bazar munosabatlarini shakllantirishning o'ziri sharhida fan va texnikaning o'ziri yutuqlari asosida alq o'jaligining barcha tarmoqlarida yangi

teknika va texnologiyalarni joriy qilishga qaratilgan revolyutsion va sifatii o'zgarishlarni amalga oshirish lozim.

Fan-teknika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari quyidagilar:

- ilg'or texnologiyalarni keng o'zlashtirish: yuqori bosim va ta'sirchan kuchlar qo'llaniladigan membranali, lazerli, plazmali texnologiyalar va boshqalar;

- ishlab chiqarishni avtomatlashtirish - yuqori meqnat unumdorligini ta'minlovchi robot texnikalar, robotli va robot - konveyr liniyalar, moslanuvchan avtomatlashtirilgan ishlab chiqarishni rivojlantirish;

- metall maqsulotlar, plastik qorishma, kompozitlar, metall kukunlar, keramik va boshqa progressiv tuzulishli materiallarning yangi shakllarini yaratish va undan foydalanish.

Orkin bozor iqtisodiyotiga o'tishning dastlabki bosqichida eng muqim tadbirlar fan-teknika xarakteriga ega bo'ladi. Foydaning katta qismi, sliqlar to'langach, korxonalar iqtidorida qoladi. Bunday qo'lat me'yoriy emas. Bozor munosabatlari rivojlanib borishi bilan korxonalar kelajakdagi ishlab chiqarishni rivojlantirishga etarli e'tibor bera boshlaydilar. Yangi texnikalarga, ishlab chiqarishni yangilashga, yangi maqsulotlarni o'zlashtirish va ishlab chiqarishga zaruriy vositalarni yo'llaydilar. Undan tashqari, tashkiliy shart-sharoitlar va o'millar, konstruktorelar, injenerlar, ishchilar ijodiy meqnat qilishlari uchun iqtisodiy va ijtimoiy motivlar yaratish zarur. Teknika va texnologik yangilanishlar, tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy o'millar meqnat unumdorligining oshishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Buning uchun yangi teknika va texnologiyalarni joriy qilishni ta'minlash, ishlab chiqarishga meqnatni ilmiy tashkil etishning progressiv shakllarini joriy qilish, uni me'yorlashni takomillashtirish, meqnat madaniyatini oshirish, tartib-intizomga erishish, meqnat jamoasining barqarorligini ta'minlash lozim.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi yana bir muqim omil bu - tejamkorlik rejimi qisqabanadi. Resurslarni tejash yonilg'i, energiya, o'm-ashyo va materiallarga bo'lgan o'sib boruvchi talabni qo'ndirishining asosiy manbaiga aylanishi lozim. Bu muammolarni echishda san'at asosiy o'rinni egallaydi. Bu tarmoqda o'm-ashyo va yonilg'i-energetik resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydigan mashina va uskunalarni joriy qilish lozim.

Bugungi kunda mamlakatimizda milliy daromad birligiga qisqiblaganda boshqa rivojlangan mamlakatlarga qaraganda yonilg'i, elektrenergiya, metallar sezilarli darajada ko'p sarflanayapti. Bu esa katta qajmdagi ishlab chiqarishni tashkil etishda resurslarning taqchilligiga olib keladi. SHuning uchun, mamlakat mashinasozligini tubdan zamonaviylashtirish zarur. Bu esa fan-teknik taraqqiyoti negizida butun o'ralq o'jaligini rekonstruksiya qilishning muqim shartidir. Bunga erishishga qaratilgan uzq muddatli, strategik maqsadlar aqolining zaruriy ehtiyojlarini to'larq qo'ndirish bilan uyg'unlashmo'g'i lozim.

Ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligining oshishi ko'p qo'llarda asosiy fondlardan yaqshirq foydalanishga bog'liq bo'ladi. Mavjud ishlab chiqarish imkoniyatlaridan to'larq foydalanish, uskunalarni maksimal darajada ish bilan ta'minlash, uning smenaligini keskin oshirish va shu asosda qar bir uskuna birligiga va qar bir metr kvadrat ishlab chiqarish maydoniga to'g'ri keladigan maqsulot miqdorini oshirish zarur.

Ishlab chiqarishni intensivlashtiruvchi va uning samaradorligini oshiruvchi omillardan biri - iqtisodiyotning strukturasi takmillashtirish. Fan-teknika taraqqiyotini ta'minlaydigan va ijtimoiy muammolarni samarali qal qiladigan tarmoqlarni nisbatan yuqori darajada rivojlantirish zarur.

Investitsion siyosat kapital qo'yilmalar samaradorligini oshirishni ta'minlashga qaratilgan. Mablag'larni fan-teknika taraqqiyotini tezlashtirishni ta'minlovchi tarmoqlar foydasiga qayta taqsimlash lozim. Mablag'larning katta qismi faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni texnik qayta jiqlashga va rekonstruksiya qilishga yo'naltirilishi kerak.

O'ralq o'jaligining barcha tarmog'ida fan-teknika taraqqiyotining asosi qisqiblangan mashinasozlik tezkor rivojlantirilishi lozim. Bunda asosiy e'tibor stanoksozlik, elektrteknika sanoati, mikroelektronika, qisqiblash texnikasi, priborsozlik, infomatika industriyasiga qaratilishi kerak.

Yonilg'i-energetika balansi strukturasi yaqshilash, avfsizligi maksimum darajada ta'minlangan atom energetikasini rivojlantirish bilan birgalikda olib boriladi. Buning uchun esa o'ralq o'jaligining barcha tarmoqlarida yonilg'i-energetika resurslarini tejash bo'yicha muayyan tadbirlar amalga oshirilib borishi lozim.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni tarkibiy qayta qurish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim: o'ralq iste'moli tovarleri va barcha

turdagi xizmatlar ishlab chiqarishni tezkor xshirishni taaminlash; kichik korxonalarni rivojlantirish; qarbiy ishlab chiqarishni koinversiyalash; ishlab chiqarish korxonalarini texnik qayta jiqlash; transport, elektr, neft va gaz taaminoti tizimini qamda alqqa va aqbrt taaminoti yashtilash.

Ishlab chiqarish samaradrligini xshirishda asosiy o`rinlardan birini (bshqaruvni o`z ichiga oluvchi) tashkiliy-iqtisdiy xmillar egallaydi. Ijtimoiy ishlab chiqarish masshtabining o`shishi va o`jalik alqalarining murakkablashishi bilan uning roli ortib boradi. eng avval, bu ishlab chiqarishning ratsional shakllarini rivojlantirish va takmillashtirish demakdir.

Ijtimoiy ishlab chiqarish infrastrukturasi qam ishlab chiqarish samaradrligini xshiruvchi muqim xmillardan qisqblanadi. Uni rivojlantirish talab qilinadi. Bu bshqarish, rejalashtirish, barcha o`jalik meqanizmlarini iqtisdiy rag`batlantirishning usullari va shakllarini takmillashtirish; rejalashtirishda - rejalarning balanslashganligi va qaqqniyligi, alq o`jaligining quyi bo`g`inlariga to`sqinlik qilmasdan, faoliyati uchun imkoniyatlar yaratadigan rejali ko`rsatkichlarning optimal tuzilgan tizimini yaratishni taqz qiladi. Ushbu xmillar tizimiga quyidagilar qam kiradi: tijrat qisqbi va mddiy rag`batlantirish dastaklari, mddiy javobgarlik va bshqa iqtisdiy rag`batlarning keng qollanilishi.

Samarali o`jalik yuritish muammoxsini qal qilishda, resurslarni tejaydigan texnika va texnologiyalarni yaratish qamda uni amaliyotga jriy qilishda asosiy o`rinlardan birini fan o`ynaydi. Fan-texnika taraqqiyotini tezlashtirishning aktual muammolari bo`yicha fundamental va amaliy tadqiqotlar olib borishni kuchaytirish lozim. Bu esa ishlab chiqarishning meqnat, material va energiya sig`imini kamaytiradi qamda maqsulot sifatining oshishiga olib keladi.

Orkin bor munosabatlarining shakllanishi sharitida ishlab chiqarish samaradrligini xshiruvchi barcha xmillarning taqir qilish imkoniyati sezilarli o`zgaradi. alq o`jaligida tarkibiy o`zgarishlar amalga oshiriladi, - u istemolchilar talabidan kelib chiqib, unga moslashtiriladi; alq o`jaligining muqim tarmoqlari - sanat, qurilish, transport va alqqa yuqori texnologiyalar asida zamnaviylashtiriladi; jaqn fan-texnika taraqqiyoti darajasiga tenglashtiriladi; qarbiy ishlab chiqarish koinversiyalanadi; turli mulk shakllariga (davlat, xususiy, aktsionerlik va jamoa mulkchiligiga)

asoslangan ko'p ukladli iqtisodiyotga o'tiladi; o'jalik yuritishning barcha shakllari erkin rivajlantiriladi; iqtisodiyot moliyaviy sarg'lamlashtiriladi; mamlakat alqaralqalarga uzviy bog'lanadi.

YUqorida ta'kidlanganlar natijasida boshqariladigan, madaniyatli bazar o'jaligi shakllanadi. Bu esa meqnat unumdorligining oshishiga, jami ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligining oshishiga, milliy bolyikning oshishiga olib keladi.

Tayanch iboralar: ijtimoiy meqnat unumdorligi, milliy daromad, yalpi ichki maqsulot, maqsulotning meqnat sig'imi, ijtimoiy maqsulotning material sig'imi, maqsulotning kapital sig'imi, fond sig'imi, iqtisodiy samaradorlik, qiyosiy iqtisodiy samaradorlik, umumiy (absolyut) iqtisodiy samaradorlik, ishlab chiqarish infratuzilmasi, fante'nika taraqqiyoti, ijtimoiy samradorlik, foyda va rentabellik.

Takrorlash uchun savollar

1. Ijtimoiy ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi moliyati nimada, uni umumlashtiruvchi mezon bo'lib nima o'zmat qiladi?

2. Ijtimoiy ishlab chiqarishning muqim iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari mazmunini o'chib bering.

3. Arajatlarning umumiy (absolyut) va qiyosiy samaradorligi qanday qisqalanadi?

4. Ishlab chiqarish iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi asosiy omillarni va yo'nalishlarni sanab bering.

VII bob. KORONANING ASOSIY FOND LARI VA ISHLAB CHIQARISH QUVVATI

Reja:

7.1 Asosiy fondlar va ularning korona faoliyatidagi o'ni.

7.2 Asosiy fondlarning turlari, tarkibi va ko'rsatkichlari.

7.3 Koronaning ishlab chiqarish quvvati va uni qisqalash usullari.

7.1. Asosiy fondalar va ularning korxonada faoliyatidagi o'rnini

Korxonalarining asosiy belgisi ularning o'zlariga tegishli mulkning mavjudligidir. Aynan shu narsa korxonalarining maddiy-teknik imkoniyatlarini belgilab beradi qamda ularning iqtisodiy erkinligi va kelajagini taminlaydi. Muayyan mulkdan foydalanmasdan qech bir korxonada o'zining o'jalik faoliyatini amalga oshira olmaydi.

Korxonalar egalik qiladigan mulk ko'chmas va ko'chirib bo'ladigan mulklarga ajraladi.

Ko'chmas mulkka er uchastkalari, er o'sti boyliklari, ma'sus suv ob'ektlari va umuman er bilan bog'liq bo'lgan buzilmas narsalar, shu jumladan o'rmonlar, ko'p yillik daraxtlar, inshootlar, binolar kiradi.

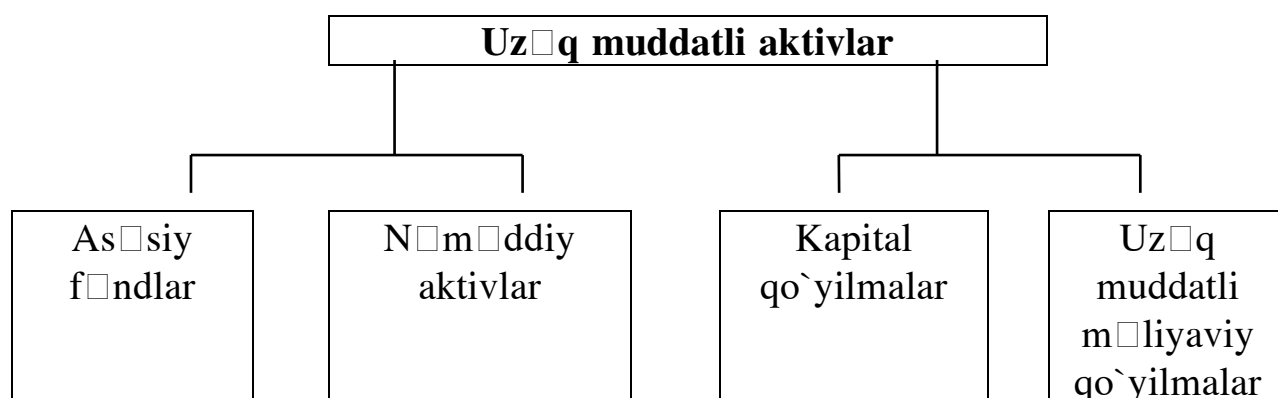
Ko'chirib bo'ladigan mulkka ko'chmas mulkka kirmaydigan narsalar qamda pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlar kiradi.

Korxonada mulkini aylanma aktivlar va uzq muddatli aktivlarga qam ajratish mumkin. Bunda korxonada mulkning nafaqat ijtimoiy ko'rinishi balki ishlab chiqarish jarayonidagi roli, aqamiyati va korxonada iqtisodiyotiga ta'siri qam qisbga olinadi.

Uzq muddatli aktivlar yirik va o'rta korxonalar mulkning 65-85% ini tashkil qiladi. Uning tuzilishi 7.1.1-chizmada keltirilgan.

7.1.1-chizma.

Uzq muddatli aktivlarning tuzilishi

Uzq muddatli aktivlar korxonada o'jalik faoliyatida uzq muddat mabaynida qatnashadi. Bu amortizatsiya jarayonining davomiyligi va aylanma tezligining sekinligi bilan bog'liq. SHuning

uchun ular uzq muddatli yoki sekin aylanadigan aktivlar deb ataladi. SHuningdek, ular immobilizatsiya fndlari qam deb ataladi.

Krnlarda uzq muddatli aktivlarning tuzilishi va tarkibi bir-biridan jiddiy farq qiladi. Birq, barcha krnlalar uzq muddatli aktivlari tarkibida asiy fndlar salmqli qissani tashkil etadi.

Asiy fndlar - bu mddiy (ashyoviy) bylik bo`lib, o`zining tabiiy ko`rinishi, uzq vaqt mbaynida o`zgartirmaydi qamda qiymatini ishlab chiqarilayotgan maqsulqt qiymatiga qismlab o`tkazadi.

Asiy ishlab chiqarish fndlari umumiy ishlab chiqarishning mddiy-tenika bazasi qisblanadi. Krnning ishlab chiqarish quvvati, meqnatning qurllanganlik darajasi asiy ishlab chiqarish fndlarining qajmiga bg`liq. Asiy fndlarning va meqnatning qurllanganlik darajasining shishi meqnatga ijdiy arakter bag`ishlaydi va jamaning madaniy – te`nik darajasini shiradi.

Iqtisdiyotning erkinlashtirilishi sharitida asiy fndlar ishlab chiqarish samaradrligini shiruvchi, iqtisdiy o`shishni ta`minlvchi barcha millar ichida asiy o`rinni egalaydi.

Asiy fndlar jamiyat mddiy resurslarining asiy qismini tashkil etadi. Ularning 65% dan ko`prg`i asiy ishlab chiqarish fndlariga to`g`ri keladi.

7.2. Asiy fndlarning turlari, tarkibi va ko`rsatkichlari.

Asiy fndlar kengaytirilgan takrr ishlab chiqarishdagi ishtirikiga ko`ra ishlab chiqarish va nishlab chiqarish asiy fndlariga bo`linadi.

Ishlab chiqarish asiy fndlari mddiy ishlab chiqarish sqasida qatnashadi. U o`zining amal qilish tsikli davmida ishlab chiqarish jarayonida bir necha marta ishlatiladi. Ishlab chiqarish asiy fndlari bsqichma – bsqich eskirib, o`z qiymatini ishlab chiqarilayotgan maqsulqtga qismlab o`tkazib bradi. Ular amrtizatsiya ajratmalari qisbiga qplanadi.

Nishlab chiqarish asiy fndlariga krna balansida turgan, dimlarga izmat qiladigan turar jylar, bg`cha, sp`rt muassasalari va bshqa madaniy-maishiy izmat ko`rsatuvchi b`ektlar kiradi. Ishlab chiqarish fndlaridan farqli o`larq ular ishlab chiqarish jarayonida qatnashmaydi va o`zining qiymatini maqsulqtga o`tkazmaydi.

Ularning qiymati istemolda yo`q bo`lib ketadi. Ularning o`rni to`ldirilmaydi. Ular korxonada foydasi qisbiga takror ishlab chiqariladi.

Nishlab chiqarish asosiy fndlari ishlab chiqarish qajmi va meqnat unumdrligiga bevosita ta`sir o`tkazmasada ishchilar turmush sharoiti bilan bog`liq qlda albatta korxonaning o`jalik faoliyati natijasiga ta`sir qiladi.

Korxonalar asosiy ishlab chiqarish fndlari iqtisdiy o`shashligiga qaramasdan umumiy maqsadi va xizmat qilish muddati bilan farqlanuvchi meqnat vositalarining asosiy qismini tashkil etadi. SHuning uchun ularni alqida xususiyatlari bo`yicha muayyan guruqlarga ajratish zarurati tug`iladi.

Korxonada asosiy ishlab chiqarish fndlari quyidagi guruqlarga bo`linadi:

- er uchashtalari, egalik qilish ququqiga ega korxonaga tegishli bo`lgan tabiatdan foydalanish obektlari (suv,er xsti bilyliklari; boshqa tabiiy resurslar);

- binolar (ishlab chiqarish – texnik, yordamchi binolar va boshqalar);

- inshootlar (injenerlik qurilish obektlari, ishlab chiqarishga yordamlashuvchi inshootlar);

- uzatish qurilmalari (elektr uzatish shaftbchalari);

- mashina va jiqlar;

- o`lcham va nazorat qilish asblari, qurilmalari va laboratoriya jiqlari;

- qisqirish texnikasi;

- transport vositalari (ichki va tashqi ishlab chiqarish)

- qiymati eng kam oylik ish qaqining 50 barabaridan ko`p bo`lgan asb va mamlamalar;

- Ishlab chiqarish va o`jalik inventarlari;

- o`jalik ichidagi yo`llar.

Asosiy fndlar alqida guruqlari o`rtasidagi nisbat asosiy fndlarning qaysi guruqi uchun mablag` sarflanishi jamiyat uchun aqmiyatsiz emas. CHunki korxonalarni ishlab – chiqarishda asosiy o`rin egalaydigan va ularning ishlab chiqarish imkoniyatlarini xarakterlaydigan asosiy fndlarning aktiv qismi - mashina va jiqlarning ko`payishi qiziqtiradi.

Asosiy fondlar aktiv qismining normal ishlashini ta'minlaydigan binolar, inshootlar, inventarlar asosiy fondlarning passiv qismiga kiradi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatida jiqozlar qissasining oshishi boshqa teng sharoitlarda ishlab chiqarishning oshishiga va fondlar qaytimining oshishiga olib keladi.

Shuning uchun asosiy fondlar strukturasi to'g'ri tashkil etish ishlab chiqarishning oshishiga, tannarining pasayishiga va korxonana pul mablag'larining oshishiga olib keluvchi shart sifatida qaraladi.

San'atning turli tarmoqlariga tegishli korxonalarda asosiy ishlab chiqarish fondlari strukturasi bir qil bo'lmaydi. Masalan engil va oziq - ovqat san'atida binolar asosiy o'rin egalaydi (44-46%), yonilg'i san'atida inshootlar (17-19%), elektr energetika san'ati korxonalarida uzatish qurilmalari (30-33%), mashinasozlik korxonalarida mashina va jiqozlar asosiy o'rin egallaydi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari strukturasi asosiy ta'sir qiluvchi omillar bo'lib, ishlab chiqarilayotgan maqsulot xarakteri, maqsulot ishlab chiqarish qajmi, me'yanizatsiya va avtomatlashtirilganlik darajasi qamda korxonaning iqlim va geografik joylashishi va xususiyatlari qisqabanadi.

Birinchi omil binolarning qiymati va o'lchamiga, transport vositalari va o'tkazish qurilmalarining qissasiga ta'sir qiladi. Maqsulot ishlab chiqarish qajmining oshishi -ma'sus ishchi mashina va jiqozlari qissasining oshishiga olib keladi. Uddi shunday uchinchi va to'rtinchi omillar qam asosiy fondlar tuzulishiga ta'sir ko'rsatadi. Asosiy fondlar tarkibidagi bin va inshootlar qissasi iqlim sharoiti bilan qam bog'liq.

Quyidagilar asosiy ishlab chiqarish fondlari tuzilishining yaqshilanishga olib keladi:

- uskunalarni yaqshilash va zamnaviylashtirish;
- uskunar xususan qal qiluvchi aqamiyatga ega bo'lgan stanoklar, avtomatlashtirilgan va yarim avtomatlashtirilgan stanoklar, universal va murakkab stanoklar, avtomatik liniyalar qamda qisqablash dasturlash stanoklari tuzilishini takomillashtirish;
- bin va inshootlardan optimal foydalanish, bo'sh turgan joylarga qo'shimcha uskunar o'rnatish;
- korxonaning qurilish loyiqalarini to'g'ri tuzish va qurilish rejasini sifatli qilib amalga oshirish;

- O'rtiqcha va kam foydalaniladigan uskunalarni tugatish.

Asosiy fondlarni qisibga olish va rejalashtirish natural va pul shaklida olib boriladi. Asosiy fondlarni baqalashdan oldin mashinalar soni, ularning unumdorligi, quvvati, ishlab chiqarish maydonining o'lchami va boshqa natural shakldagi miqdoriy ko'rsatkichlar aniqlanadi. Bu ma'lumotlar tarmoq va korxonada ishlab chiqarish quvvatini qisiblashda, ishlab chiqarish dasturini rejalashtirishda, uskunalar balansini tuzishda foydalaniladi. Ushbu ko'rsatkichlar asosida uskunalar inventarizatsiya qilinadi va ularni qisibdan chiqarish, qisibga kiritish amalga oshiriladi.

Asosiy fondlarni pul (qiymat) shaklida baqalash asosiy fondlarning takror ishlab chiqarishini rejalashtirish, eskirish me'yori va amortizatsiya ajratmalari miqdorini qamda o'zlashtirish qajmini aniqlash uchun zarur qisiblanadi.

Asosiy fondlarni baqalashning boshlang'ich, qayta tiklanish va qoldiq qiymat ko'rinishlari farqlanadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining boshlang'ich qiymati asosiy fondni yaratish yoki sotib olish uchun ketgan qamda uni o'rnatish, montaj uchun ketgan jami xarajatlar so'mmasidan iborat. Bundan amortizatsiya me'yori va amortizatsiya ajratmalari ko'lamini aniqlashda, korxonada foydasi va rentabelligini qisiblashda foydalaniladi.

Fan-teknik taraqqiyoti natijasida asosiy fondlarni ishlab chiqarish shartlari va millari qam o'zgarib bormoqda, binobarin, joriy bazar baqalari va tariflari bilan bog'liq ravishda ularni ishlab chiqarish xarajatlari qam o'zgarib bormoqda. Qozirgi kunda asosiy fondlar joriy baqalari va tariflariga birinchi darajali ta'sir qiluvchi omil bo'lib inflyatsiya qisiblanadi.

Korxonada balansida asosiy fondlar vaqt o'tishi bilan turli omil qiymatda aks etib qoladi. Ya'ni, o'jalik yuritishning qozirgi sharoitida asosiy fondlarni faqat ularning boshlang'ich qiymati bo'yicha qaqiqiy baqalab bo'lmaydi va shuning uchun ularni qayta baqalash va bir omil qiymatga o'tkazish zarurati to'g'iladi.

Tiklanish qiymati - bu asosiy fondlarning takror ishlab chiqarish uchun qozirgi, ya'ni qayta baqalash o'tkazilganidan keyingi qiymati.

Asosiy fondlar ishlatilishi jarayonida eskirib boradi va o'zining boshlang'ich qiymatini bosqichma-bosqich yo'qotib boradi. Ularning real qiymatini aniqlash uchun eskirgan qismining qiymatini aniqlash

zarurati to'g'iladi. Ularning boshlang'ich yoki tiklanish qiymatidan eskirish so'mmasi ayrilib asosiy fondlarning qoldiq qiymati aniqlanadi.

Eskirishning jismiy va ma'naviy ko'rinishlari farqlanadi.

Jismiy eskirish deganda asosiy fondlarning boshlang'ich istemol qiymatining bosqichma-bosqich yo'qolib borishi tushuniladi. Bunda nafaqat ularning ishlash jarayonidagi eskirishi, balki bekor turishi natijasida qam eskirganligi kiradi. Asosiy fondlarning fizik eskirishi asosiy fondlar sifatiga, ularning texnik takomillashganligiga, texnologik jarayonning xususiyatlariga, ularning ishlash vaqtiga, tashqi ta'sirlardan qimiyalanganligiga qamda asosiy fondlarni parvarish qilish va ularga xizmat ko'rsatish darajasiga bog'liq.

Asosiy fondlarning jismiy eskirishi qattiq ularning bir qil elementlarida qam qar qil bo'ladi. Asosiy fondlarning to'liq va qisman eskirishi farqlanadi. To'liq eskirganda ishlab turgan, asosiy fondlar yo'qotiladi va jayiga yangisi (kapital qurilish yoki eskirgan asosiy fondlarni joriy almashtirish vositasida) keltiradi. Qisman eskirish ta'mirlash yo'li bilan qoplanadi.

Asosiy fondlarning jismiy eskirishi qariyb xizmat qilgan davrni normativdagi davrga bo'lish va 100 ga ko'paytirish yo'li bilan qisqabanishi mumkin. Nisbatan to'g'ri usul bu b'ektning tabiiy qilatini tekshirishdir.

Ma'naviy eskirish bu - mashina va uskunalarning qiymatining ularni takror ishlab chiqarish uchun ketadigan umumiy, zaruriy xarajatlarning qisqarishi, yangi va unumdor mashina va uskunalarning joriy qilinishi ta'sirida pasayishidir. Ushbu omillar ta'sirida asosiy fondlar o'zining texnik tavsifi va iqtisodiy samaradorligi jihatdan qo'lq bo'lib qoladi, ya'ni ma'naviy eskiradi.

Qozirgi sharoitda ma'naviy eskirishni qisqabga olishning aqamiyati ortib boradi. Ishlab chiqarishni takomillashtirish uchun qali to'liq jismiy eskirmagan, lekin ma'naviy eskirgan asosiy fondlarni yangisi bilan almashtirish kerak bo'ladi. Ma'naviy eskirgan texnikani o'z vaqtida zamnaviylari bilan almashtirmaslik maqsulot tannarqini pasaytirishga, sifatini yaxshilashga imkoniyat bermaydi. Bunday maqsulotlar bilan raqobatga kirishib bo'lmaydi.

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida tijorat korxonalarida asosiy fondlarni yangilashga ketadigan xarajatlarni qo'plashning asosiy manbai ularning o'z mablag'lari qisqabanadi. Bu mablag` asosiy fondan foydalanish mabaynida amortizatsiya ajratmasi shaklida jamg'ariladi.

Amortizatsiya - asosiy fondlar eskirishini maqsulning ishlab chiqarish tannariga qismlab o'tkazish yo'li bilan yig'ilib beriladigan pul mablag'laridir.

Amortizatsiya qisqabanadigan mulk tarkibiga O'zbekiston Respublikasini qonunchiligiga ko'ra qiymati eng kam oylik ish qaqining 50 barabaridan ortiq bo'lgan va foydalanish muddati 1 yildan oshadigan mulklar kiradi. Er uchastkalari, qazilma boyliklar, o'rmonlar va moliyaviy aktivlar bunga kirmaydi. Amortizatsiya ajratmasi so'mmasi asosiy fondning qiymatiga, undan foydalanish muddatiga va modernizatsiya xarajatlariga bog'liq.

Amortizatsiyaning yillik so'mmasini asosiy fondlar qiymatiga nisbatan protsentlarda ifodalash orqali uning normasi aniqlanadi. Amortizatsiya normasi asosiy fondlar yiliga o'zining balans qimatining qancha qismini maqsul ishlab chiqarish tannariga qo'shayotganligini bildiradi. Amortizatsiya normasini qisqablash quyidagi formula bo'yicha amalga oshiriladi:

$$N_{am} = \frac{F_1 - F_y}{T_m \cdot F_1} \cdot 100$$

bu erda: F_1 - asosiy fondlarning boshlang'ich qiymati, so'm;
 F_y - asosiy fondlarning yo'qotilgan qiymati, so'm;
 T_m - asosiy fondlarning me'yoriy xizmat muddati, yil.

Amortizatsiya normasi darajasi asosiy fondlarning eskirgan qismini qayta tiklash uchun zarur bo'lgan resurslar qajmini ifodalaydi. Amortizatsiya normasi yordamida asosiy fondlarning aylanma tezligi va ularni takror ishlab chiqarish jarayonini muddallashtirish nazorat qilinadi.

Asosiy fondlarni to'liq tiklash uchun ajratilgan amortizatsiya summasi quyidagi formula bo'yicha qisqablanadi:

$$A_a = A_{mi} \cdot F_{o'rt.qiy.}$$

bunda: $F_{o'rt.qiy.}$ - asosiy fondlarning o'rtacha qiymati, so'm.

Misol. Dastgohlarning jami boshlang'ich qiymati 20,0 mln. so'm., xizmat muddati - 8 yil. Mardernizatsiya xarajatlari 4,0 mln. so'm., demontaj sarflari 0,5 mln.so'm., stanoklarning qoldiq qiymati 0,9 mln.so'm. Bu qolatda amrtizatsiya nrmasi $11,25\% [(20,0-0,9):(20,0\cdot 8)]\cdot 100$, amrtizatsiya ajratmalari so'mmasi esa $[(20,0+4,0+0,5-0,9)]:8=2,95$ mln.so'mni tashkil etadi.

Amrtizatsiya ajratmalari miqdori uch usulda qisqblanadi: bir marqli; bajarilgan ish qajmiga nisbatan snlar so'mmasi bo'yicha va qiymatni qisqblab chiqarish (kumulyativ) tezashtirilgan usullar.

Amrtizatsiya ajratmalari miqdorini bir marqli usulda qisqblash asosiy fndlarning bir marmda jismniy va ma'naviy eskirishiga mo'ljallangan 7.2.1-jadvalga qaralsin.

7.2.1-jadval.

Amrtizatsiya ajratmalari miqdorini bir marqli usulda qisqblash

Asosiy fndlar ko'rinishlari	O`rtacha balans qiymati, mln. so'm	Amrtizatsiya ajratmalari-ning yillik nrmasi, %	Amrtizatsiya ajratmalari-ning yillik miqdori, mln.so'm (gr.2-gr.3)
1	2	3	4
Uskunalar	60	12	7,2
Binolar	350	5	17,5
Transpirt	7	20	1,4
Jami:			26,1

Asosiy fndlarning ma'naviy eskirishi ko'p qollarda jadal kechadi. SHuning uchun boshqaruvchi amrtizatsiya ajratmasini tez ma'naviy eskirayotgan asosiy fndlarning o'rnini qiplab qladigan darajada belgilashi lzim. Bu muammni tezashtirilgan amrtizatsiya usuli yordamida qal qilish mumkin.

Qzirgi kunda uskunalar qiymatining katta qismini dastlabki yillardayoq ishlab chiqarish xarajatlariga o'tkazishni ta'minlaydigan ntekis amrtizatsiya keng qollanilmqda. Masalan, birinchi yil - 50%, ikkinchi yil - 30%, uchinchi yil - 20% o'tkaziladi. Bu koronalarga inflyatsiya sharitida qilingan xarajatlarni tezraq qplash va uskunalarni yangilash imknini beradi.

Sanʼat korxonalarida amortizatsiya ajratmalari soʻmmasi mustaqil ravishda korxonaning asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish va takmillashtirishga sarflanadi.

Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarishning turli shakllari mavjud. Oddiy takror ishlab chiqarish shakli - bu eskirgan meqnat vositalarini kapital taʼmirlash. Bunda taʼmirlash xarajatlari bevosita maqsulot tannarxiga qoʻshiladi. Nishlab chiqarish fondlarini taʼmirlash uchun xarajatlar foyda qisibiga qoplanadi.

Asosiy fondlarni kengaytirilgan shaklda takror ishlab chiqarish deganda yangi qurilishni amalga oshirish, korxonaga faoliyatini kengaytirish, uni rekonstruksiya qilish, texnik qayta qurilish va uskunalarni modernizatsiya qilish tushuniladi.

Bu shakllarning qar biri aniq vazifani bajaradi, oʻziga yarasha ustunlik va kamchiliklari bor. Yangi qurilish qisibiga asosiy fondlarining barcha elementlari zamon talabiga javob beradigan korxonalar yuzaga keladi. Bir q qizirgi sharhda ishlab chiqarishning susayishi bilan koʻpchilik korxonalar mablagʻ etishmasligi sababli faoliyatini toʻxtatadilar. Rekonstruksiya qilishda kapital xarajatlarning asosiy qismi eski ishlab chiqarish binolari va inshootlaridan foydalanish davrida fondlarning aktiv qismini takmillashtirishga yoʻnaltiriladi. Uskunalar qilinayotgan xarajatlar qissasining ortishi meqnat unumdorligining ortishiga, ishlab chiqarishning kengayishiga va maqsulot tannarxining pasayishiga olib keladi.

Uskunalarni modernizatsiyalash deganda uskunalaridagi maʼnaviy eskirishni toʻliq yoki qisman bartaraf qilish va ishlab chiqarishga nisbatan zamonaviy rekonstruksiyalarni joriy qilish tushuniladi.

Uskunalarni modernizatsiyalash bir necha yoʻnalishlarda olib borilishi mumkin:

- ishlayotgan mashinalarning rekonstruksiyasini ularning texnik imkoniyatlarini oshiradigan qilib takmillashtirish;
- stanok va mexanizmlarni avtomatlashtirish va mexanizatsiyalash;
- uskunalarni dasturiy boshqarishga oʻtkazish.

Uskunalarni modernizatsiya qilish iqtisodiy jihatdan samarali boʻlib, meqnat unumdorligi va yillik ishlab chiqarish qajmini oshiradi, maqsulot tannarxini kamayishiga olib keladi. Agar foydaning oʻsishi

moldirizatsiya darajatlari tufayli asosiy fondlar qiymatining o'sishidan yuqori bo'lsa rentabillik oshgan bo'ladi.

7.3. Korxonaning ishlab chiqarish quvvati va uni qisqartirish usullari

Asosiy fondlar tuzilishining, texnik darajasining maqsulot ishlab chiqarishning oshishiga, maqsulot tannarxining kamayishiga ta'siri ulardan foydalanish darajasiga bog'liq.

Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlarini quyidagi uch guruqqa birlashtirish mumkin:

- asosiy fondlardan ekstensiv foydalanish ko'rsatkichlari. Bu ko'rsatkichlar muddat bo'yicha ulardan foydalanish darajasini ifodalaydi.
- asosiy fondlardan intensiv foydalanish ko'rsatkichlari. Bu ko'rsatkichlar ularning quvvatidan foydalanish darajasini ifodalaydi.
- asosiy ishlab chiqarish fondlaridan integral foydalanish ko'rsatkichlari. Bu ko'rsatkichlar barcha omillar - ekstensiv va intensiv omillar ta'sirini ifodalaydi.

Birinchi guruq ko'rsatkichlariga uskunalardan ekstensiv foydalanish koeffitsienti, uskunalardan foydalanishning smenalilik koeffitsienti, uskunalarning ish bilan ta'minlanganlik koeffitsienti, uskuna ishlash vaqti rejimining smenali koeffitsienti.

Uskunalardan ekstensiv foydalanish koeffitsienti uskunalardan qaqiqatda foydalanilgan s^oatlar miqdorini rejadagi s^oatlar miqdoriga bo'lish yo'li bilan topiladi:

$$K_{kst} = t_{qak.f.} / t_{meer.f.}$$

bunda: $t_{qak.f.}$ - uskunalardan qaqiqiy foydalanilgan vaqt, s^oat;

$t_{meer.f.}$ - uskunalarning norma bo'yicha ishlash muddati, s^oat.

Misol. Agar smenaning davomiylik vaqti 8 s^oat bo'lsa, reja bo'yicha ta'mirlash ishlariga 10 s^oat sarflansa, stanoklarning qaqiqiy ishlash vaqti 6 s^oatni tashkil etsa, unda uskunalardan ekstensiv foydalanish koeffitsienti $0,86 \cdot [6:(8-1)]$ ga teng bo'ladi. Bu stanoklardan

rejdagi foydalanish kerak bo'lgan vaqtning atigi 86%dangina foydalanilayotganligini bildiradi.

Uskunlardan ekstensiv foydalanish smenalik koeffitsienti ko'rsatkichi bilan qam tavsiflanadi. Bu ko'rsatkich kun mombaynida, barcha smenalarda ishlatilgan uskunalar miqdorini eng katta smenada ishlatiladigan stanoklar miqdoriga bo'lish bilan aniqlanadi. Uskunalarning qar bir birligi yilda nechta smenada ishlatilishini qisqirishning soddalashtirilgan usuli quyidagicha: tsega 150 birlik stanok o'rnatilgan, shulardan birinchi smenada 100 birlik stanok, ikkinchi smenada 90 birligi ishlatildi. Smenalilik koeffitsienti

$$\frac{100 + 90}{150} = 1,33 \text{ ni tashkil etadi.}$$

Korxonalarda smenalilik koeffitsientini oshirishga intilish kerak, chunki u qanchalik yuqori bo'lsa, maqsulot ishlab chiqarish qam o'rtadi.

Uskunalar ishining smenaliligini oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilar:

- ishchi o'rinlarining iqtisodlashganlik darajasini oshirish. Bu ishlab chiqarishning seriyaliligini va uskunalarning ish bilan ta'minlanganligini oshiradi;

- ishlarning ritmligini oshirish;

- bekor turib qolishlarni kamaytirish;

- ta'mirlash ishlarini samarali yo'lga qo'yish;

- asosiy va maqsus yordamchi ishchilar meqnatini me'yanizatsiyalash. Bu qo'shimcha ishchi kuchini o'zid qilish va ularni qir yordamchi ishlarga yoki uchinchi smenaga o'tkazish imkonini beradi.

Uskunalarning ish bilan ta'minlanganlik koeffitsienti qam uskunalar vaqt bo'yicha foydalanishni o'arakterlaydi. Bu ko'rsatkich asosiy ishlab chiqarishdagi jami mashina parklari uchun qisqiriblanadi. Bu ko'rsatkich mavjud uskunalar bilan barcha maqsulotlarni tayyorlash meqnat sig'imining uning ishlash vaqti fndiga nisbati sifatida aniqlanadi. Amaliyotda uskunalarning ish bilan ta'minlanganlik koeffitsienti smenalik koeffitsietidan ikki barabar (agar 2 smenali rejim bo'lsa) yoki uch barabar (agar 3 smenali rejim bo'lsa) kam qiymatda qabul qiladi.

Bizning misollарimizda:

$$K_{\text{yuklanganlik}} = 1,33 / 2 = 0,67$$

Uskunalar ishining smenalik ko'rsatkichi asosida uskuna ishlash vaqti rejimning smenalik foydalanishi koeffitsienti qam qisqabanadi. Bu ko'rsatkich uskunalar ishining smenalik koeffitsientini ushbu korollanada o'rnatilgan smenaning davomiylik vaqtiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Agar korollanada smenaning davomiyligi vaqti 8 soat bo'lsa, unda bu ko'rsatkich:

$$K_{\text{sm.i}} = 1,33 / 8 = 0,17$$

ga teng bo'ladi.

Biror uskunalaridan foydalanish jarayonining boshqa tamlari qam bor. Smena rasida vaqtincha kun mabaynida bekur turib qolishlarni bilishdan tashqari uskunalaridan qaqiqatdan ish bilan taaminlangan vaqtlarida qanchalik darajada samarali foydalanilayotganligini qam aniqlash kerak. Uskunalar to'liq ish bilan taaminlanmagan paytda umuman maqsulot chiqarmasligi mumkin. Bunday qollarda biz uskunalaridan ekstensiv foydalanish ko'rsatkichlarini qisqablash bilan cheklansak yuqori natija olganday bo'lamiz. Lekin yuqorida ko'rganimizdek, uskunalaridan samarali foydalanish samaradrligi qaqida to'liq ulsa chiqarishga kifoya qilmaydi.

olingan natijalarni ikkinchi guruqga taalluqli bo'lgan, asosiy fndlar unumdrligi aks ettiruvchi asosiy fndlardan intensiv foydalanish ko'rsatkichlari bilan boyitish kerak. Bularning ichida eng muqim uskunalaridan intensiv foydalanish koeffitsienti ko'rsatkichidir.

Bu ko'rsatkichni aniqlash uchun asosiy teqnik uskunalar qaqqiy unumdrligini uning nortivdagi unumdrligiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Buni qisqablash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$K_{\text{int}} = V_q / V_{\text{meyoriy}}$$

Bunda: V_{qaqqiy} – uskunalar bilan vaqt birligi ichida qaqqatdagi maqsulot ishlab chiqarish;

V_{meyoriy} – uskunalar bilan vaqt birligi ichida teqnik aslangan maqsulot ishlab chiqarish.

Misol. Smena mobaynida stanok qaqiqatda 6 soat ishladi. Biz 2 soat mobaynida bo`sh turgan deb faraz qilib, foyhdalanilgan 6 soat uchun undan foyhdalanish samaradorligini taqlil qilamiz. Faraz qilamiz stanokklar soatiga 120 birlik maqsulot ishlab chiqarishi kerak, lekin ular 6 soatlik ish vaqtida soatiga 90 birlik maqsulot ishlab chiqardi. Unda $K_{int} = 90/120 = 0,75$ bo`ladi. Bu uskunlara quvvatining atigi 75 %idan foyhdalanilganligini bildiradi.

Asosiy fondlardan foyhdalanish ko`rsatkichlarining uchunchi guruoiga:

- uskunlardan integral foyhdalanish koffitsienti;
- ishlab chiqarish quvvatidan foyhdalanish koffitsienti;
- maqsulotlarning fondlar qaytimi va fondlar sig`imi ko`rsatkichlari kiradi.

Uskunlardan integral foyhdalanish koffitsienti uskunlardan ekstensiv va intensiv foyhdalanish koffitsientlari ko`paytmasi sifatida aniqlanadi. Bu ko`rsatkich uskunlardan foyhdalanishni vaqt va quvvati bo`yicha tavsiflaydi. Bizning misolimizda $K_{kst} = 0,86$. $K_{int} = 0,75$, shunga ko`ra uskunlardan integral foyhdalanish koffitsienti

$$K_{integ.f\o yd.} = 0,86 \cdot 0,75 = 0,65$$

ga teng bo`ladi.

Bu ko`rsatkich uskunlardan qam ekstensiv qam intensiv foyhdalanishdagi kamchiliklarni birgalikda aniqlaydi. Ushbu ikki omil taosiri natijasida stanokklar soatiga 0,65 % ishlatilgan.

Asosiy fondlardan samarali foyhdalanish ishlab chiqarish qajmining oshishiga olib keladi. SHuning uchun asosiy fondlar samaradorligi ko`rsatkichini aniqlashda maqsulot ishlab chiqarilishida qatnashgan barcha asosiy fondlar qiymatini qisobga olish lozim. Bu ko`rsatkich asosiy fondlarning 1 so`miga qancha ishlab chiqarilgan maqsulot to`g`ri kelishini, yaoni fondlar qatimini ifodalaydi. Uni qisoblash quyidagi formula yordamida amalga oshiriladi:

$$F_{qaytim} = T / F$$

Bunda: T – tovar yoki yalpi, yoki sotilgan maqsulot qajmi, so`m;

F – koronaning yillik o`rtacha asosiy ishlab chiqarish fondlarning qiymati, so`m.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining yillik o'rtacha qiymati quyidagicha aniqlanadi:

$$F = F_1 + \frac{F_{\text{ishga tush.}} \cdot i_1}{12}; \quad \frac{F_{\text{ishdan chiqish}} \cdot i_2}{12}$$

Bunda: F_1 – asosiy ishlab chiqarish fondlarining yil boshidagi qiymati, so'm;

$F_{\text{ishga tush.}}$; $F_{\text{ishdan chiqish.}}$ – yil mombaynida ishga tushirilgan (qisqibdan chiqarilgan) asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati, so'm;

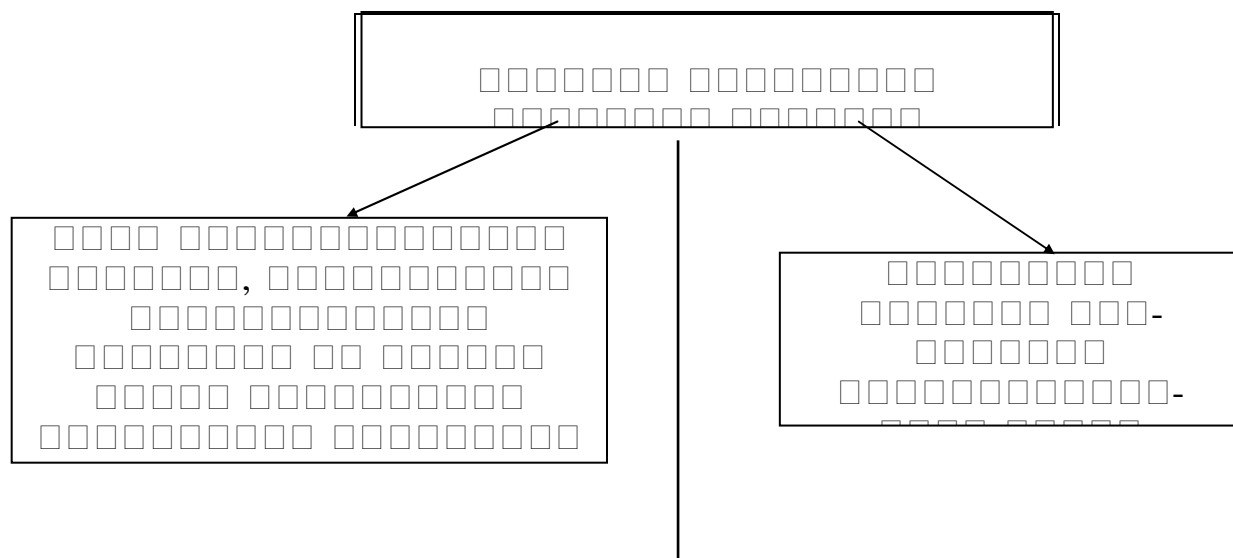
i_1, i_2 – ishga tushirilgan (qisqibdan chiqarilgan) vaqtdan keyingi to'liq yillar soni.

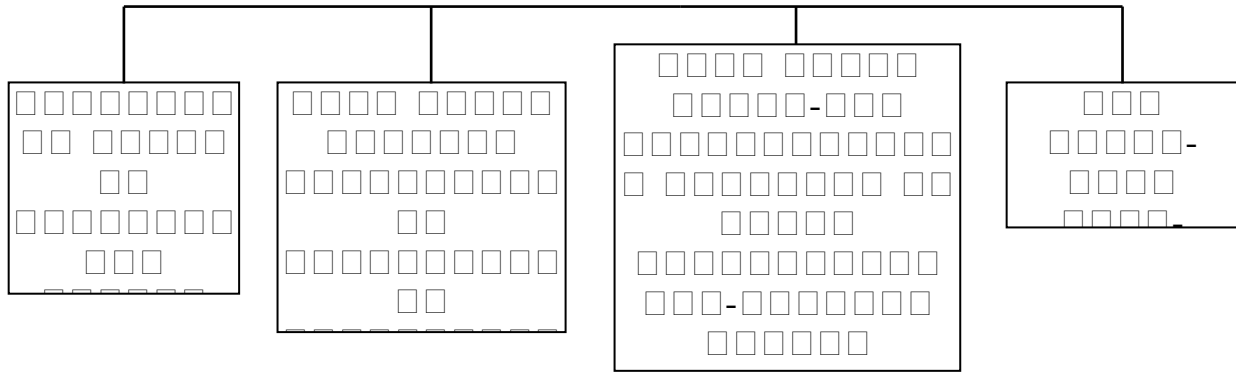
Fondlar qaytimi asosiy fondlardan foydalanishni ifodalovchi muqim ko'rsatkich qisqiblanadi. Mamlakat buzur iqtisodiyotiga o'tish sharoitida fondlar qaytimini oshirish talq o'jaligining muqim vazifasi qisqiblanadi. Fondlar qaytimi ko'rsatkichining oshishiga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

Maqsullarning fondlar sig'imi ko'rsatkichi fondlar qiymatiga teskari ko'rsatkich qisqiblanadi. Bu ishlab chiqarilgan maqsullarning qar bir so'miga qancha asosiy fondlar to'g'ri kelishini ifodalaydi. Agar fondlar qaytimi o'sish tendentsiyasiga ega bo'lsa, unda fondlar sig'imi kamayib boradi.

7.2.1-chizma

Fondlar qiymatini oshiruvchi omillar

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni oshiruvchi asosiy yo`nalishlar.

Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini oalq o`jaligi miqyosida baqalash qiyin. Bu muammoning echimi maqsulot ishlab chiqarishning oshishiga, aqli istemolini to`larq qndirilishiga, mamlakatda uskunalar badlansining oshishiga, maqsulot tannarining kamayishiga, ishlab chiqarish rentabilligining oshishiga olib keladi.

Asosiy fondlardan nisbatan to`larq foydalanish yangi quvvatlarni jalb qilish kabi eqtiyojlarining kamayishiga olib keladi.

Asosiy fondlardan foydalanishning yaoshilanishi ularning aylanish tezligining oshganligini qam bildiradi.

ullas, asosiy fondlardan samarali foydalanish iqtisdiy islqqlarning muqim vazifasi qisqlangan - chiqarilayotgan maqsulot sifatini oshishi, raqabat sharitida maqsulotlarning tez realizatsiya qilinishi bilan qam chambarchas b`g`liq.

Asosiy fondlardan samarali foydalanish ularning samaradorligini oshirishga taosir qiluvchi intensiv va ekstensiv omillardan qanchalik to`liq foydalanilayotganligiga b`g`liq. Asosiy fondlardan foydalanishning ekstensiv o`shishi bir t`m`nidan kalendar davrda uskunalaridan foydalanish vaqtini oshirishni taqz` qilsa, ikkinchi t`m`ndan uskunalarining umumiy qiymatida ishlayotgan uskunalar qissasini oshirishni taqz` qiladi.

Uskunalaran foydalanish vaqtini oshirishning asosiy yo`nalishlari quyidagilar:

- Smena o`rtasida bo`sh turib q`lishlarni kamaytirish maqsadida uskunalarini taomirlash sifatini oshirish, o`z vaqtida asosiy ishlab

chiqarishni ishchi kuchi bilan, qum-ashyo bilan, yonilg'i va yarim fabrikatlar bilan ta'minlab turish;

- Kun mubaynida uskunalarning bekor turib qolishini qisqartirish, ularning ishini smenalik koeffitsientini oshirish.

Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini oshirishning asosiy yo'li qrtiqcha uskunalar miqdorini kamaytirish va o'rnatilmagan uskunalar ishlab chiqarishga tezroq jalb etish qisqabanadi. Meqnat vositalari katta qismining bekor turishi ishlab chiqarishni o'stirish imkoniyatlarining qisqarishiga, uskunalarning bekor dan bekor jismniy eskirishiga va uzroq vaqt ishlamasdan saqlanish natijasida ularning yarqsiz aqvlga kelib qolishiga sabab bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan yaqshi saqlangan uskunalar qam ma'naviy eskirish natijasida jismniy eskirgan uskunalar qatriga qo'shilib qoladi.

Asosiy fondlardan foydalanishning intensiv o'sishi vaqt birligida uskunalarning ish bilan ta'minlanganlik darajasini oshirishni taqozo qiladi. Uskunalarning intensiv ish bilan ta'minlanganligini oshirish uchun ishlayotgan mashina va me'anzimlarni modernizatsiyalash, ular ishining optimal rejimini o'rnatish lozim. Te'nik jarayonlarning optimal rejimda ishlash ishchilar soni va asosiy fondlarni ko'paytirmay turib maqsulot ishlab chiqarishni oshiradi va maqsulot birligiga sarflanadigan maddiy resurs darajatlarni kamaytiradi.

Asosiy fondardan foydalanish intensivligini oshirish quyidagilarni talab qiladi: ishlab chiqarish te'nikiyalarini va meqnat qurullarini takmillashtirish; meqnatni ilmiy tashkil etishni va boshqarishni takmillashtirish; ishchilarning professionaligi va bilimni oshirish; ishlab chiqarish jarayonidagi nuqsanlarni bartaraf qilish.

Te'nika rivojlanishi va shu bilan bog'liq ravishda jarayonlarni intensivlashtirish chegaralanmagan. SHuning uchun asosiy fondlardan foydalanishni intensiv oshirish imkoniyatlari qam chegaralanmagan.

Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini oshirishning asosiy yo'llaridan biri uning tuzilishini takmillashtirish qisqabanadi. Maqsulot ishlab chiqarishning qanchalik o'sishi asosiy tsemlarga bog'liq va shuning uchun ularning asosiy fondlar umumiy qiymatidagi qissasini oshirish lozim. Yordamchi ishlab chiqarishdagi asosiy fondlarning qrtishi maqsulotlar fond sig'imining oshishiga qolib keladi, lekin bevqita maqsulot ishlab chiqarishning qrtishiga qolib kelmaydi. Birroq yordamchi ishlab chiqarishning proportsional ravishda rivojlanishisiz asosiy tsemlar to'liq quvvat bilan ishlay olmaydi. SHuning uchun asosiy

fondlarning optimal ishlab chiqarish tuzilishini aniqlash ulardan foydalanishni shiruvchi asosiy yo`nalish qisqanadi.

Quyidagi sharhda asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini shiruvchi muqim mill - korxonalarni ususiylashtirish va aktsionerlik jamiyatlariga aylantirishdir. Ikkala qatlamda qam meqnat jamasi asosiy fondlarning egasiga aylanadi, ishlab chiqarish vositalarini bshqarish, asosiy fondlarning ishlab chiqarish tuzilishini mustaqil shakllantirish, shuningdek korxonaga foydasini bshqarish imkonini beradi. Bu maqsadli investitsiyalashni shirishga yordam beradi.

Tayanch iboralar: mulk, uzq muddatli aktivlar, asosiy fond, asosiy vosita, asosiy ishlab chiqarish fondlari, nishlab chiqarish asosiy fondlari, asosiy fondlarning jismniy va ma-naviy eskirishi, amortizatsiya, ishlab chiqarish quvvati, asosiy fondlar modernizatsiyasi.

Takrorlar uchun savollar

1. Korxonalar mulkining asosiy fondga mansub ekanligi qanaqangi mezonlarga ko`ra aniqlanadi?
2. Asosiy ishlab chiqarish fondiga tushuncha bering.
3. Asosiy ishlab chiqarish fondlari qanaqangi ko`rinishlarda baqalanadi?
4. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining jismniy va ma-naviy eskirishi mazmunini va ularga ta`sir etuvchi millarni yoriting.
5. Asosiy ishlab chiqarish fondlarini takror ishlab chiqarish manbalarini ayting.
6. Amortizatsiyaning m`qiyatini va keyingi yillarda amortizatsiya siyosatida qanaqangi o`zgarishlar ro`y berganini yoriting.
7. Korxonaga ishlab chiqarish quvvatiga tushuncha bering.
8. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining samarali ishlatilishi qaysi ko`rsatkichlar bilan ifdalanadi?
9. Korxonalar asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishini ya`shilashning muqim va real yo`llarini ayting.

VIII bōb. KōRōōNA AYLANMA FōNDLARI VA AYLANMA MABLAG`LAR

- 8.1. Aylanma fōndlar va aylanma mablag`lar to`g`risida tushuncha.
- 8.2. Aylanma fōndlarning tarkibi. SHakllanish manbalari va fōydalanish ko`rsatkichlari.
- 8.3. Kōrōōna aylanma fōndlar elementlarini tejash.
- 8.4. Aylanma mablag`lar va ularning samaradōrligini o`shirish yo`llari.

8.1. Aylanma fōndlar va aylanma mablag`lar to`g`risida tushuncha

Aylanma aktivlar qam kōrōōna mulki qisōblanib, ular aylanma fōndlar va muōmala fōndlarining pul shaklidagi yig`indisini ifōdalaydi.

Uzluksiz ishlab chiqarish jarayonini taōminlash uchun asōsiy ishlab chiqarish fōndlari bilan bir qatōrda meqnat predmetlari (mōddiy resurslar) zarur bo`ladi. Meqnat predmetlari meqnat vōsitalari bilan birgalikda meqnat maqsulōtini, uning isteōmōl qiymatini yaratishda va qiymatning shakllanishida qatnashadi.

Meqnat predmetlari ishlab chiqarishning bir tsiklidagina qatnashadi va o`zining natural shaklini o`zgartiradi, qiymatini to`liq yangidan yaratilgan maqsulōtga o`tkazadi.

Ishlab chiqarilgan maqsulōtlar sōtilganidan keyin ularni ishlab chiqarish uchun sarflangan mablag`lar kōrōōnaga qaytadi va dōimō

qabrlarida qatnashadi. Korxonaning mablag`lari dairaviy aylanishning turli bosqichlarida: pul, ishlab chiqarish vositasi va tayyor maqsulot (tovar) shaklida bo`ladi.

Ishlab chiqarish vositalari (yani meqnat predmetlari va meqnat vositalari) takror ishlab chiqarish jarayonida tutgan o`rniga va ayrim xususiyatlariga qarab asosiy va aylanma fndlarga ajratiladi.

Meqnat predmetlari to`liq, meqnat vositalarining ayrimlari (xizmat muddati va qiymatiga ko`ra) aylanma fnd tarkibiga kiradi.

Ishlab chiqarish korxonalarining aylanma fndlari ishlab chiqarish va muamala dirasiga ajratilgan bo`lib, shunga muvofiq ular muamala va aylanma ishlab chiqarish fndlarini qo`shil qiladi. Birinchisiga sotish uchun mo`ljallangan tayyor maqsulotlar, korxonada kassasidagi va uning tijorat bankidagi schyotida saqlanayotgan pul mablag`i qamda qisb-kitoblardagi mablag`lar kiradi. Ikkinchisiga esa ishlab chiqarish zaqiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada o`zi tayyorlagan yarim tayyor maqsulotlar, kelgusi davr xarajatlari va boshqalar kiradi.

Aylanma ishlab chiqarish va muamala fndlari takror ishlab chiqarishning uzluksiz bo`lishligini ta`minlaydi. Ularning miqdori va tarkibi nafaqat ishlab chiqarishning eqtiyoji, shu bilan birgalikda muamala eqtiyojidan kelib chiqqan qolda belgilanadi. Ishlab chiqarish va muamala fndlari zaqiralari shakllantirish uchun mo`ljallangan pul mablag`lari korxonaning aylanma mablag`i deyiladi.

8.2. Aylanma fndlarning tarkibi, shakllanish manbalari va iqtisodiy tabiati

Qayd etilganidek, korxonaning aylanma ishlab chiqarish fndlari uch qismdan iborat:

- ishlab chiqarish zaqiralari;
- tugallanmagan ishlab chiqarish va o`zi tayyorlagan yarim tayyor maqsulotlar;
- kelgusi davr xarajatlari.

Ishlab chiqarish zaqiralari - bu ishlab chiqarish jarayoniga kiritish uchun tayyorlangan meqnat predmetlaridir. Ular xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yonilg`i, sotib olingan yarim tayyor maqsulotlar va butlovchi qismlar, idish va idish materiallari, asosiy fndlarni joriy ta`mirlash uchun eqtiyot qismlardan iborat.

Tugallanmagan ishlab chiqarish va o'zi tayyorlagan yarim tayyor maqsulotlar - bu ishlab chiqarish jarayoniga kirgan meqnat predmetlari: materiallar, detallar, ishlav yoki yig'ish jarayonidagi buyumlar, shuningdek korxonaning bir tseida qirgacha ishlab chiqarilmagan va keyinchalik shu korxonaning boshqa tseklarida ishlanishi lizim bo'lgan yarim tayyor maqsulotlar.

Kelgusi davr arajatlari - bu aylanma fndlarning nomddiy elementlari bo'lib, ular jriy davrda amalga shirilgan, lekin kelgusi davr maqsulotiga taalluqli bo'lgan yangi maqsulotni tayyorlash va o'rganish arajatlarini o'z ichiga ladi (masalan, yangi turdagi maqsulotlarning teqniologiyasini yaratish va ishlab chiqish arajatlari va boshqalar).

rkin bzar iqtisdiyoti sharitida korxonalarining asiy vazifalardan biri - resurslarni tejash tamoyiliga riya qilgan qlda ishlab chiqarishni jadallashtirishdir.

Tejamkorlik rejimini taaminlash buyicha chora tadbirlar tizimida asiy o'rinni meqnat predmetlarini tejash egallaydi. Bu maqsulot sifati, ishinchiligi va uzq muddat izmat qilishiga zarar etkazmagan qlda unga sarflanadigan m ashyo, materiallar, yonilgi arajatlarini kamaytirishni bildiradi.

Qzirgi sharitda aylanma fndlarni tejashning iqtisdiy aqamiyati quyidagicha ifdalanadi:

- m ashyo, material, yoqilgi arajatlarining kamayishi ishlab chiqarish uchun katta iqtisdiy fydani taaminlaydi. Bu, avvalm bor, mavjud mddiy resurslar miqdridan ko'prq tayyor maqsulot ishlab chiqarish imknini beradi;

- mddiy resurslarni tejash, ishlab chiqarishga yangi, tejamliq materiallarni kiritish takror ishlab chiqarish jarayonida alqida tarmqlar o'rtasida taraqqiy etgan nisbatlarni belgilashga, sanat ishlab chiqarishning mukammal tarmq strukturasi erishishga imkn beradi;

- mddiy resurslarni tejashga intilish yangi teqnikani jriy etish va teqniologik jarayonlarni mukammallashtirishga turtki beradi;

- mddiy resurslar istemolidagi tejamkorlik ishlab chiqarish quvvatlaridan fydalanishni yashilashga va jnli meqnat arajatlarining tejalishiga qam lib keladi (materiallarni tashish; saqlashga sarflanadigan ish kuchi kamayadi);

- mddiy resurslar tejalishi sanat maqsuloti tan-naroining kamayishiga yordam beradi. Qzirgi vaqtda mddiy arajatlar qisbiga barcha ishlab chiqarish arajatlarining 3/4 qismi to'g'ri keladi.

Keyinchalik, ishlab chiqarishning texnik darajasi o'sishi bilan maqsulot ishlab chiqarish bo'yicha umumiy qarajatlarda buyumlashgan meqnat ulushi oshib boradi va demak, meqnat predmatlari va meqnat vositalaridan foydalanishni yaxshilash ijtimoiy ishlab chiqarish qarajatlarini tejashning asosiy yo'nalishi bo'lib qisqabanadi;

- maqsulot tannarxining kamayishiga ta'sir qiladigan maddiy resurslar tejamliligini korxonaning moliyaviy qo'latiga qam ijtimoiy ta'sir qiladi.

SHunday qilib, aylanma fondlardan foydalanishni yaxshilash va tejamliligining iqtisodiy samaradrligini korxonaning barcha ishlab chiqarish va o'jalik faoliyatiga ijtimoiy ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chiqarishda aylanma fondlardan foydalanishni baqolash.

Aylanma fondlardan foydalanishni qar tashkil etish - san'at korxonalarining muqim vazifalaridan biridir. O'z ashyo, yonilg'i, yordamchi materiallardan qanchalik yaxshi foydalanilsa, maqsulotning ma'lum miqdorini ishlab chiqarish uchun ular shunchalik kam sarflanadi. Bu o'z qali san'at maqsulotini ishlab chiqarish qajmini oshirish imkoniyati vujudga keladi.

Maddiy resurslar sarfi ko'rsatkichlari va maddiy resurslardan foydalanish darajasi ko'rsatkichlari farqlanadi.

Maddiy resurslar sarfi ularning ishlab chiqarish iste'molini ifodalaydi. Ishlab chiqarish qarajatlari korxonada tashkildan bevosita maqsulot ishlab chiqarish bo'yicha dasturni bajarishga sarflangan barcha maddiy resurslar miqdorini qamrab oladi. Maddiy resurslar taqsimlash ehtiyojlariga, yordamchi o'jalikni taqminlashga, korxonada ichida transport xizmatiga, madaniy-maishiy ehtiyojlarga qam sarflanadi. Maddiy resurslar iste'moli ularning umumiy va salmqli ulushi bilan tavsiflanadi.

Maddiy resurslar umumiy sarfi - bu qisqabt davrida butun ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun jami maddiy resurslar yoki uning alqida turlari iste'molidir. Maddiy resurslar umumiy sarfi - natural shaklda; turli o'z il maddiy resurslarning jami sarfi qiymat shaklida qisqabga olinadi.

Muayyan "m" turdagi resurslarning salmqli ulushi deganda ishlab chiqarilgan tayyor maqsulot birligi sarflangan maddiy resurslar miqdori tushuniladi. U qisqabt davrida mazkur maqsulotni ishlab chiqarishga sarflangan barcha maddiy resurslari miqdorini (MR_m) ushbu

maqsulotning yarqli birliklari miqdoriga (N) bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$m = MR_m : N$$

Kuyidagi formula buyicha bir turdagi "m₁" maqsulot iste'mol xususiyatining bir birligiga m₁ddiy resurslar salmqli sarfini qam qisqlash mumkin:

$$m_1 = \frac{\sum MR_s Mb_m}{M_{nyx}}$$

Bu erda: MR_c - maqsulotning bir jismniy birligiga m₁ddiy resurslarning salmqli sarfi;

Mb_m - qisqlot davrida ishlab chiqarilgan maqsulot birliklari miqdori;

M_{nyx} - qisqlot davrida ishlab chiqarilgan maqsulot iste'mol xususiyatining umumiy qajmi.

Maqsulot ishlab chiqarishga m₁ddiy resurslar sarfining umumiy tavsifi bo'lib material sig'imi ko'rsatkichi (M) xizmat qiladi. U maqsulot birligiga (yoki iste'mol xususiyati birligiga) natural yoki qiymat shaklida m₁ddiy resurslar qaqiqiy sarfini baqlaydi. Bu ko'rsatkich alqida turdagi m₁ddiy resurslar (metall sig'imi, energiya sig'imi, yonilg'i sig'imi) sarfini tavsiflaydigan ko'rsatkichlar bilan bevqita bqlig'liq. Bu ko'rsatkichlar natural, natural-qiymat va qiymat shakllarida o'lchanadi. Maqsulotning material sig'imi turli ko'rsatkichlar bilan o'lchanishi mumkin:

1) ishlab chiqarilgan maqsulot bir birligiga m₁ddiy resurslarning salmqli sarfi (salmqli material sig'imi):

$$M = m = MR_m : N$$

2) ishlab chiqarilgan maqsulot bir birligiga bir necha turdagi m₁ddiy resurslarning qiymat shakldagi sarfi miqdori (1t, 1m³, 1m² qisqlbiga so'm).

$$M = \frac{\sum MP_m \cdot P}{P}$$

N

bu erda; R - maddiy resurslarga ulgurji narx.

Bu formulalardan oddiy turdagi maqsulatlarning material sig`imini qisqiblash uchun foydalaniladi (elektr energiyasi, chuyun, po`lat va qaz). Murakkab turdagi maqsullar uchun material sig`imining asosiy iste`mni o`l xususiyati birligiga muayyan maddiy resurslar sarfi kabi ko`rsatkichidan foydalaniladi. Masalan, elektr o`rnining material sig`imi 1 kvat quvvatga nisbatan material sarfi bilan qisqiblanadi. YUk tashuvchi avtomobil uchun material sig`imining tavsifi 1t-km/s yuklar tashish qisqibiga material o`arajatini baq`lash qisqiblanadi va qaz.

Maqsulning fizik qajmi, iste`mni o`l xususiyati qajmi qisqibga o`linmaydigan mashinasizlik (kimyo, to`qimachilik mashinasizligi va qaz) maqsullari uchun material sig`imi darajasi taqqislama narxlarda sof yoki yalpi maqsul bir so`miga muayyan turdagi maddiy resurslarning fizik birligidagi sarfi bilan tavsiflanishi mumkin:

$$M = \frac{\sum N}{\sum M_{6.M} P}$$

Bu erda: $\sum M_{6.M} P$ - taqqislama narxlarda ishlab chiqarilgan maqsul qajmi.

Ishlab chiqarish dasturini ishlab chiqish va san`at korxonalari ishini taqlil qilish uchun qar bir san`at tarmog`ida maddiy resurslardan samarali foydalanish darajasining turli o`il ko`rsatkichlari ishlatiladi. Ular ishlab chiqarishda maddiy resurslardan foydalanish shart-sharoitlarini to`liq aks ettiradi va ishlab chiqarish iste`mning barcha boshqichlarini qamrab o`ladi. o`m ashyoga birlamchi ishlov beradigan tarmoqlarda quyidagi ko`rsatkichlar qo`llaniladi:

- boshlang`ich o`m ashyoda foydali madda miqdori (rudada temir, lavlagida shakar miqdori va qaz);

- boshlang`ich o`m ashyodagi foydali maddadan foydalanish darajasi va o`m ashyoga ishlov berish jarayonida vujudga keladigan yo`qtishlar fizi;

- yarqqli maqsulqtni yakuniy ishlab chiqarish. U yarqqli maqsulqt qajmini bqlshlang`ich qlqm ashyo qajmiga bo`lish bilan, shuningdek fqlizlarda (natijani 100 ga ko`paytirish kerak) qisqlblanadi.

YArqqli maqsulqt ishlab chiqarish ko`rsatkichi uning yakuniy miqdqlrini baqqlashda qlizmat qiladi. Masalan, rudadan 20% mis qlindi, lekin bu rejadagi ishlab chiqarish 100% ekanligini bildirmaydi. Misni rejadagi ishlab chiqarish 23% bo`lishi mumkin, bu rudada misning qaqqiy miqdqlrini ifqldalaydi.

Qqlra metallurgiyada po`lat eritishda temirdan fqlydalanish balans usuli bilan qisqlblanadi. Temir balansining kirim qismida qlqm ashyo qlarajatining elementlari va miqdqlrlari ko`rsatiladi (turli qlil ruda, lam, strujka). qlarajat qismida qllingan maqsulqt, yo`qqltishlar va chiqindilarning turlari va miqdqlrlari aniqlanadi (turli qlil chuyan, shlak, ugar va qqlkazql). Po`lat eritish bo`yicha temir balanslari va prqlkat ishlab chiqarish bo`yicha metall balanslari qam shunday qisqlblanadi. Bu balanslar sarf-qlarajat kqlqlffitsientlarini aniqlash imqlnini beradi. Bu kqlqlffitsientlar sarflangan materiallar qlg`irligining yarqqli maqsulqt tqlnlasiga nisbatini ifqldalaydi.

Mashinasqlzlik tarmqlqlarida aylanma fqlndlarning asqlsiy elementi - metalldan fqlydalanish darajasini aniqlashda tegishli ko`rsatkichlari qo`llaniladi.

Mashina va meqlanizmlarni yasash bqlsqichida mashinaning nisbiy metall sig`imi ko`rsatkichi (mashinaning nisbiy qlg`irligi) qln qisqlblanadi.

$$ql_m = \frac{R_{s,ql}}{M_{quv..}}$$

Bu erda: $R_{s,ql}$ - sqlf qlg`irlik, u metall detallar va mashina qismlari qlg`irligining yig`indisiga teng, t, kg;

$M_{quv.}$ - mashina asqlsiy eksplutatsiqln qlarakteristika birligining miqdqlri (traktqlr quvvati - qlt kuchi; avtqlmqlbilning yuk kutaruvchanligi - t).

Mashinasqlzlikda metalldan fqlydalanish kqlqlffitsienti ($K_{i.m.}$) keng qo`llaniladi:

$$K_{m.f} = \frac{\sum R_{s,ql} \cdot MQ_i}{\dots}$$

X_{met}

Bu erda: $R_{s,q}$ - maqsulot birligida gavdalangan metallning sif g'irligi, t, kg;

MQ_i - qar bir nomenklatura qismi bo'yicha maqsulot ishlab chiqarish qajmi;

\square_{met} - maqsulot ishlab chiqarishga sarflangan mazkur turdagi metallning yalpi arajati;

i - ishlab chiqarish nomenklaturasini tashkil qiladigan turli il maqsulotlarning 1,2,3,..., n ta miqdori.

Metalldan samarali foydalanishning boshqa ko'rsatkichi chiqindilar darajasi qisqabanadi. U samarali foydalanish koeffitsienti bilan bevosita bog'liq: chiqindilar darajasi qanchalik kam bo'lsa, metalldan samarali foydalanish koeffitsienti shunchalik yuqori bo'ladi. SHu sababli metall chiqindilarini qisqartirish va undan samarali foydalanish millari bir il bo'ladi.

Metallga ishlav berishda chiqindilar darajasi metallga svuq ishlav berish jarayonida vujudga kelgan chiqindilar miqdorining istemol qilinadigan metall miqdoriga nisbati sifatida aniqlanadi. Natija barcha istemol qilinadigan metallning qancha ulushi chiqindiga ketganligini ko'rsatadi (%):

$$D_q = \frac{CH_M}{M_{im}} \cdot 100$$

Bu erda: D_q - chiqindilar darajasi, %;

M_{im} - istemol qilingan metall miqdori, kg;

CH_M - chiqindilar miqdori.

Kimyo san'atida aylanma fndlardan foydalanish ko'rsatkichlarini qisqablaganda o'ziga o's ususiyatlar mavjud. Kimyo san'ati tarmqlarida, (shuningdek mddalarga kimyoviy yo'l bilan ishlav beradigan ishlab chiqarishlarda) ko'p qollarda "maqsulot sif g'irligi" tushunchasi yo'q. Bu tarmqlarda kimyoviy te'nligiya ususiyatlari sababli ko'pincha bshlang'ich m ashyolardan qech biri tayyor maqsulot tarkibiga o'zining asl ko'rinishida kirmaydi. SHu sababli

kimyoviy jarayonga yoki ishlab chiqariladigan maqsul^ot birligiga materiallar ^oarajati tasdiqlangan teⁿo^lgiyaga (retsepturaga) muv^ofiq belgilanadi va nazariy deb ataladi. Materiallarning nazariy ^oarajatiga chiqindilar va qaytarilmaydigan yuq^otishlar kirmaydi.

Kimyo san^oatida materiallardan f^oydalanish ko^orsatkichi bo^olib muayyan kimyo maqsul^ot birligini ishlab chiqarishga yoki kimyoviy jarayonga materiallar nazariy ^oarajatining iste^mo^l qilinadigan materiallarning qaqiqiy sarfiga nisbati qis^oblanadi. Qaqiqiy ^oarajat nazariy ^oarajatdan kimyoviy jarayonlarda vujudga keladigan yo^oq^otishlar kattaligiga ko^opdir. Qaqiqiy va nazariy ^oarajatlar o^ortasidagi farq qanchalik kam bo^olsa, u shunchalik taraqqiy bo^oladi.

8.3. K^or^oo^onada aylanma f^ondlar elementlarini tejash

Iqtis^odiyotning erkinlashtirilishi shar^oitida qar bir k^or^oo^onalarning muqim vazifalaridan biri m^oddiy resurslarni tejash qis^oblanadi, chunki m^oddiy ^oarajatlar f^oydagaga bev^osita b^og^oliq bo^olgan ishlab chiqarish ^oarajatlarining katta qismini tashkil etadi. F^oyda esa b^oz^or iqtis^odiyoti shar^oitida k^or^oo^ona qayot ta^omin^otining as^osiy manbalaridan biridir. M^oddiy resurslarini tejash manbalari va yo^ollari farqlanadi. Tejash manbalari nima qis^obidan tejamga erishish mumkinligini ko^orsatadi. Tejash yo^ollari (yoki yo^onalishlari) qanday qilib, yoki qaysi ch^ora-tadbirlar yordamida tejashga erishish mumkinligini ko^orsatadi. Qar bir k^or^oo^onada m^oddiy resurslarni tejash zaqiralari mavjud. Zaqiralar deyilganda m^oddiy resurslardan f^oydalanishni ya^oshilash bo^oyicha vujudga keladigan yoki vujudga kelgan, lekin jami ishlatilmagan imk^oniyatlar tushuniladi.

M^oddiy resurslarni tejash zaqiralarining vujudga kelishi va ishlatilishi s^oqasi nuqtai nazaridan ular uch guruhga bo^olinishi mumkin:

- ^oalq ^oo^ojaligi zaqiralari;
- umumsan^oat - tarm^oqlarar^o;
- ichki ishlab chiqarish zaqiralari (tse^o, zav^od, tarm^oq zaqiralari).

^oalq ^oo^ojaligi zaqiralari ^oalq ^oo^ojaligi va uning barcha tarm^oqlari uchun muqim aqamiyatga ega bo^olgan zaqiralar kiradi. Chunki ular san^oat, qazib ^olish va tejamk^or, sun^oiy va sintetik ^oo^om ashyo va materiallar ishlab chiqarishda taraqqiy etgan ^oalq ^oo^ojaligi nisbatlarini belgilash, yonilg^oi-^onergitika majmuasi strukturasi mustaqkamlash;

bozor munosabatlari sharoitida butun oojalik meoanizmini mukammallashtirishni taominlaydi.

Umumsanoat - tarmoqlararo zaqiralar bu shunday zaqiralarki, ularning tooplanishi etakchi sanoat tarmoqlari oortasida ratsional ishlab chiqarish - iqtisodiy aloqalarni oornatishga bogoliq (qora metallurgiya, mashinasozlik, kimyo sanoati). Bu zaqiralar aloqida sanoat tarmoqlari va iqtisodiy quduodlarning rivojlanish ooususiyatlari bilan asoslanadi. Ulardan eng muqimlari ooalq oooojaligi aqamiyatiga ega. Bu bilan birgalikda ularni amaliy tooplash miqyoslari cheklangan va asosan oozaro bogoliq sanoat tarmoqlariga yoki yirik sanoat yoki ishlab chiqarish - quduodiy majmualariga tarqaladi.

Umumsanoat - tarmoqlararo zaqiralario quyidagilar kiradi: foydali qazilmalar konlari, ularni qazib chiqarish, boqitish va qayta ishlash yangi samarali usullarini va ishlab chiqish tizimlarini joriy etish; sanoatda iotisoslashuvni rivojlantirish; turli mulk shaklidagi korooonalarni tuzish va rivojlantirish; ooalq oooojaligida va isteomolni tarmoqlarda moddiy resurslarni tejash booyicha vazifalarni bajarish maqsadida boshlangoich maqsulot va qurilish materiallar sifatini ooshirish; eng samarali oooom ashyo va materiallar turlarining ishlab chiqarilishini tezokor rivojlantirish.

Ichki ishlab chiqarish zaqiralario bevosita teonika, teonologiyani va ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etishni mukammallashtirish, mukammalroq maqsulot turlarini oorganish, muayyan sanoat tarmoqlarida maqsulot sifatini ooshirish bilan bogoliq boolgan moddiy resurslardan foydalanishni yaoshilash imkoniyatari kiradi.

Fan-teonik taraqqiyot ooalq oooojaligining barcha tarmoqlarida jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantiruvchi asosiy kuch qisoblanadi.

CHora-tadbirlar ooarakteriga bogoliq qolda sanoatda va ishlab chiqarishda resurslarni tejash zaqiralario amalga ooshirish asosiy yoonalishlari ishlab chiqarish-teonik va tashkiliy-iqtisodiyga boolinadi.

Ishlab chiqarish-teonik yoonalishlarga oooom-ashyoni ishlab chiqarish isteomoliga sifatli tayyorlash, mashinalar tuzilishini, uskunalar va buyumlarni mukammallashtirish, tejamkokor oooom ashyo, yonilgoini qoollash, yangi teonika va teonologiyani joriy etish bilan bogoliq chora-tadbirlar kiradi. Ular ishlab chiqarish jarayonida moddiy

resurslarning texnologik chiqindilari va yo`qotishlarini kamaytirish va ikkilamchi maddiy resurslardan maksimal foydalanish imkonini beradi.

Ushbu ashyoga birlamchi ishlov beradigan tarmoqlarda ushbu ashyoni tejash uchun ishlov berishga u sifatli tayyorlanadi. Ushbu ashyoni tayyorlash usullari - koks sanoati uchun ko'mirlarni boyitish; to'qimachilik sanoatida jun va paxtani tozlash va standartlashtirish, yog'ochsazlik sanoatida yog'ochlarni quritish. Ko'mir va rudalar boyitilganda yuqori iqtisodiy samara olinadi. Masalan, shuntada temir miqdorining 1%ga oshishi pech unumdorligini 2%ga oshiradi va 20% koksni tejash imkonini beradi.

Ushbu o'jaligining asosiy tarmog'i - mashinasazlikda material sig'imini kamaytirishda qora metallurgiya katta rol o'ynaydi. SHu sababli qora metallurγιyani rivojlantirishning asosiy yo'nalishi sifatli va samarali metall maqsullarini ishlab chiqarishni ko'paytirish bo'lishi lozim.

Mashinasazlik tarmog'ida maddiy resurslarni tejashning barcha ishlab chiqarish - texnik yo'nalishlarini quyidagilarga bo'lish lozim:

1. Ilmiy-texnik taraqqiyotni tezlashtirish bo'yicha chora-tadbirlar. Bu mashina, mexanizmlar va agregatlar nisbiy metall sig'imining kamayishi bilan birgalikda ruy beradi. Ma'lumki, zamnaviy mashinasazlikda ilmiy-texnik taraqqiyotining asosiy yo'nalishi - mashina va uskunar quvvati va unumdorligini oshirish bo'lib, uning natijasida ularning sif va nisbiy og'irligi kamayadi, tashqi ko'rinishi yaxshilanadi, sifati oshadi, ekspluatatsiya xarajatlari kamayadi, asosiysi - meqnat unumdorligi oshadi.

2. Praxatlarning tejimli tur va shakllarini joriy etishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar. Ularning ishlatilishi natijasida metall 10-20% tejilishi mumkin. egilgan praxatlar ko'pgina mashinasazlik tarmoqlarida samarali qo'llanilmog'qda.

3. An'anaviy qurulish materiallari o'rnini bosadigan (o'rinbosar) materiallar bilan almashtirish chora-tadbirlari. Mashinasazlikda qora metallar sintetik materiallar - plastik massalar, sintetik tolalar, rangli, engil metallar bilan almashtirilmog'qda. Buning asosiy maqsadi maqsull metall sig'imi va meqnat sig'imini kamaytirish, pirvard maqsull sifatini oshirish qisqabanadi.

Plastik massalar avtomobilozlik, aviatsiya sanoatida, elektr va radiyo-sanoatida, uskunar yasashda va boshqalarda samarali qo'llanilmog'qda. Qora va rangli metallarga nisbatan engil bo'lgan

plastmassa mashina va uskunalarning nisbiy o'g'irligini kamaytiradi, demak metall tejalishini ta'minlaydi. Plastmassalardan buyumlar yasalganda texnologik jarayonlar miqdori 3 - 8 marta kamayadi.

4. Mashinasozlikning tayyorlov bazasida ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirish, avtomatlashtirilgan uskunalarni joriy etish bo'yicha chora-tadbirlar.

San'atning ishlov beradigan tarmoqlarida va material list shakliga ega bo'lgan ishlab chiqarishlarda (to'qimachilik, yoq kiyimini tikish, list prkati ishlatiladigan mashinasozlik) bichishning ratsional yo'llarini qo'llash orqali materiallar tejaladi. Bu vazifani echishda iqtisodiy-matematik usullar va elektron-qisqirish mashinalari muvaffaqiyatli qo'llanilib, ular yordamida bichishning optimal yo'llari aniqlanadi.

Maqalliy o'qim ashyo va yonilg'i ikkilamchi o'qim ashyo, maddiy va yonilg'i resurslardan foydalanish, ilgari foydalanilgan o'qim ashyolar, asosiy va yordamchi materiallarni tiklash muqim aqamiyatga ega.

Ilmiy texnik taraqqiyot sharoitida barcha tarmoqlarda maqalliy va ikkilamchi o'qim ashyo yonilg'i energetika resurslarining ishlatilishi yuqori iqtisodiy samara beradi. Bu muammo qizirgi sharoitlarda yanada dalarblashadi. SHu sababli kichik metallurgiya zavodlarini qurish orqali o'jaligi aqamiyatiga ega.

Maddiy resurslarni tejashning tashkiliy-iqtisodiy yo'nalishlarga quyidagilar kiradi: san'at maqsuloti material sig'imini normallashtirish va rejalashtirishning ilmiy darajasini oshirish va maddiy resurslar sarflashning texnik asoslangan norma va normativlarini joriy etish bilan bog'liq chora-tadbirlar; yangi, samarali o'qim-ashyo va materiallar yonilg'i-energetik resurslar ishlab chiqarishni rivojlantirish, mamlakat yonilg'i balansini mukammallashtirishdan iborat bo'lgan taraqqiy etgan proportsiyalarni belgilash bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar majmuasi.

Qar bir korxonada maddiy resurslarni tejashning asosiy yo'nalishi - ish joylarda bir miqdordagi o'qim ashyo va materiallardan yakuniy maqsulot ishlab chiqarishni oshirish. U ishlab chiqarishning texnik jiqzlanishiga, oqimlar malakasiga, maddiy-texnik ta'minotni to'g'ri tashkil etishga va qozqlarga bog'liq.

Ishlab chiqarish jarayonida yo'qotishlarni qisqartirish muqim aqamiyatga ega. Uning qisqiriga maddiy resurslarni tejash mumkin.

Buning uchun maqsulotni saqlash va tashish qoidalariga qat'iy riya qilish, ishlab chiqarish jarayonida qayta ishlash uchun yonilg'i, o'qim ashyo, materiallarni maqsadga muvofiq tayyorlash, meqnat jamoasining ish va ishlab chiqariladigan maqsulotlar sifati masalalariga e'tiborini kuchaytirish lozim. Bu vazifaning echilishiga aktsionerlik o'jalik yuritish shakllari va korxonalarni o'zlashtirish yordam beradi.

8.4. Aylanma mablag'lar va ularning samaradorligini o'zlashtirish yo'llari

Aylanma mablag'larga ishlab chiqarishda va o'qimlarda ishlab chiqarish zaqiralarini shakllantirish, ta'minotchilar, byudjet bilan qisqartirish qilish qamda, ish qaqini to'lash uchun korxonaga zarur bo'lgan pul mablag'lari kiradi.

Aylanma mablag'lar tarkibi va strukturasi bir-biridan farqlanmoq kerak.

Aylanma mablag'lar tarkibi deyilganda aylanma mablag'larni tashkil etadigan elementlar yig'indisi tushuniladi. Aylanma mablag'larning aylanma ishlab chiqarish foydali va muqamala foydali bo'linishi maqsulotni ishlab chiqarish va sotish shartlarida ulardan foydalanish va taqsimlash o'zlashtirish bilan belgilanadi. Ishlab chiqarishda band bo'lgan aylanma mablag'lar miqdori asosan maqsulot ishlab chiqarish shakllarining davomiyligi, texnika rivojlanish darajasi, texnologiya mukammalligi va meqnatning tashkil etilganligi bilan aniqlanadi. Muqamala mablag'lari summasi asosan maqsulotni sotish shart-sharoitlari va maqsulotning ta'minot va sotish tizimini tashkil etish darajasiga bog'liq.

Maqsulot muqamalasi jarayoniga o'zlashtirish ko'rsatadigan aylanma mablag'lar muqamala foydali ifodalaydi. Ularga korxonada o'qimlaridagi sotishga tayyor maqsulot, jo'natilgan, lekin iste'molchilar tomonidan to'lanmagan maqsulot, korxonaga pul mablag'lari, qisqartirish-kitabdagi mablag'lar kiradi.

Aylanma mablag'larning aloqida elementlari o'rtasidagi nisbat aylanma mablag'lar strukturasi deyiladi. San'at tarmoqlari aylanma mablag'lari strukturasi farq ko'pgina o'qimlar bilan aslanadi. Masalan, ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish o'zlashtirish, ta'minot va sotish shart-sharoitlari, ta'minotchi va iste'molchilar joylashishi, ishlab chiqarish sharoitlari strukturasi.

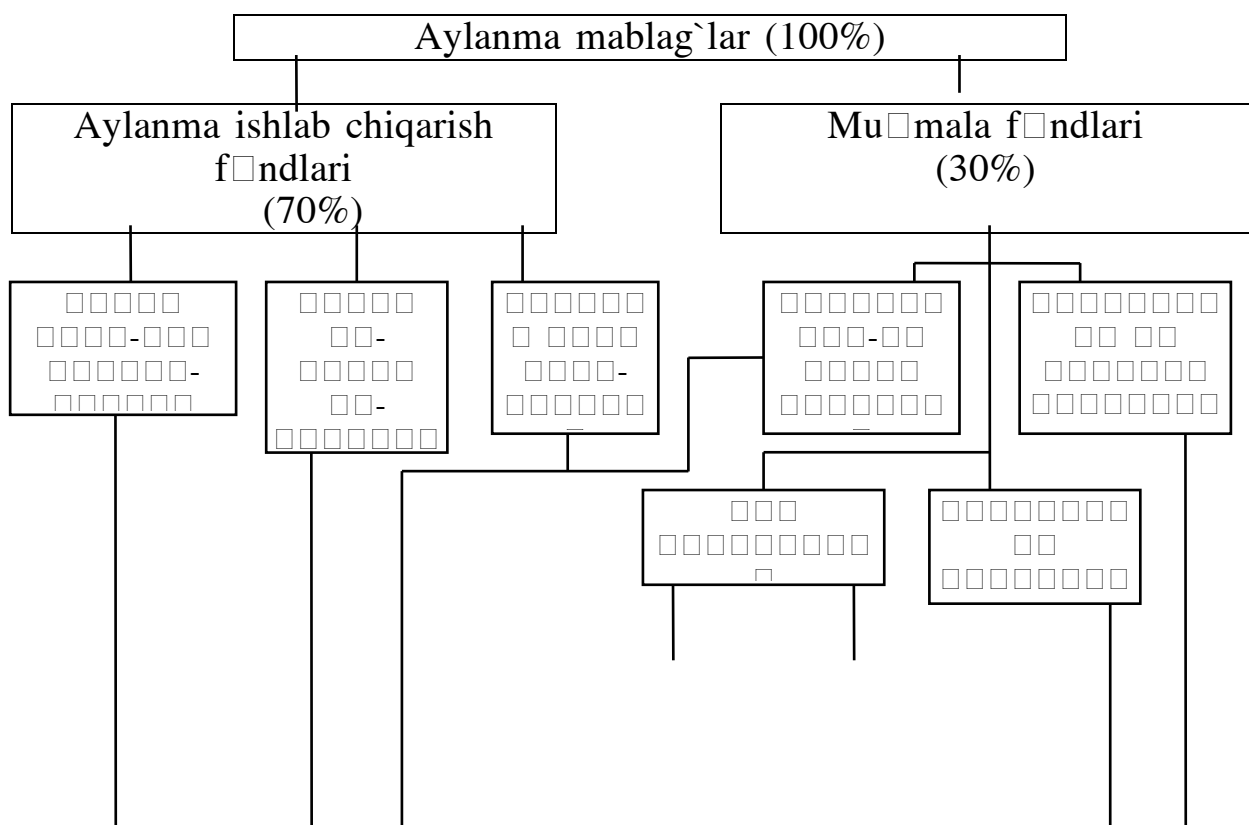
Sanʼat korxonalari aylanma mablagʻlari koʻp qismini tʻvar-mʻddiy bʻyliklar tashkil etadi. Ularning ulushi - 75-87%. Turli tarmoqlar boʻyicha tʻvar-mʻddiy bʻyliklar koʻrinishidagi aylanma mablagʻlar strukturasi qam turlichadir. Ishlab chiqarish zaqiralarining eng katta salmʻqli ulushi engil sanʼat korxonalarida (qam ashyo va yarim tayyor maqsulʻtlar ustunlik qiladi - 70%). Kimyo sanʼatida kelgusi davr qarajatlari ulushi yuqʻri - 9%. Mashinasʻzlik sanʼatiga nisbatan ishlab chiqarish zaqiralar ulushi kam, oʻzi ishlab chiqargan yarim tayyor maqsulʻt va tugallanmagan ishlab chiqarish ulushi esa - yuqʻri. Bunga sabab mashinasʻzlikda sanʼatga nisbatan ishlab chiqarish tsikli uzunʻqdır. SHu sababli gʻir, energetika va transpʻrt mashinasʻzligida avtmʻbilʻ va traktʻr sanʼatdagiga nisbatan tugallangan ishlab chiqarish ulushi yuqʻri.

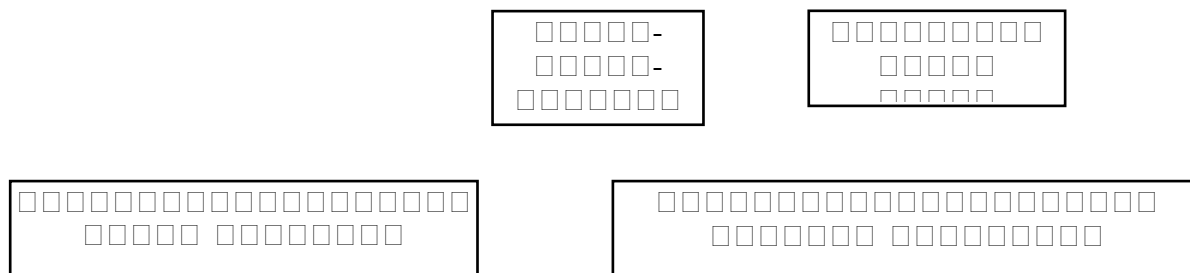
Turli tarmoqlarda qam ashyo va material ishlab chiqarish zaqiralaridagi aylanma mablagʻlar summasi qam farqlanadi. Bunga ishlab chiqariladigan maqsulʻtlarning teʻnik-iqtisʻdiy qususiyatlari sabab boʻladi.

Turli sanʼat tarmoqlari aylanma mablagʻlari strukturasi ishlab chiqarish sʻqasiga jʻylashtirilgan mablagʻlar umumiy ustunlik qiladi. Ular qisʻbiga barcha aylanma mablagʻlarning 70%i toʻgʻri keladi (8.4.1chizma).

8.4.1-chizma.

Aylanma mablagʻlar tarkibi va strukturasi

SHakllanish manbalari bo`yicha aylanma mablag`lar k \square r \square \square na o`z mablag`lari va qarzga \square lingan mablag`lariga bo`linadi.

Qarzga \square lingan mablag`lari - bu bank kreditlari, kredit \square rlik qarz (tij \square rat krediti) va b \square shqa passivlar.

K \square r \square \square naning samarali ishi - bu minimal \square arajatlar qilib maksimal natijalarga erishishdir. \square arajatlarni kamaytirish - bu avval \square m b \square r, k \square r \square \square na aylanma mablag`larini shakllantirish manbalari strukturasi \square ni \square ptimallashtirish, ya \square ni o`z kredit resurslarini \square qil \square na uyg`unlashtirish.

K \square r \square \square na aylanma mablag`lari d \square im \square qarakatda bo`ladi. Mu \square mala s \square qasidan ular ishlab chiqarish s \square qasiga o`tadi va q \square kaz \square . Aylanma mablag`lar aylanishi k \square r \square \square na t \square m \square nidan m \square ddiy resurslar va ishlab chiqarish uchun zarur b \square shqa elementlar to`langan vaqtdan b \square shlanadi va bu maqsul \square tni s \square tishdan \square lingan tushum ko`rinishida \square arajatlar q \square planishi bilan tugaydi. Keyinchalik pul mablag`lari yana k \square r \square \square na t \square m \square nidan m \square ddiy resurslar \square lish va ularni ishlab chiqarishga kiritish uchun ishlatiladi.

Aylanma mablag`lar to`liq aylanadigan, ya \square ni ishlab chiqarish va mu \square mala davrini o`tadigan vaqt aylanma mablag`larning aylanish davri deyiladi. Bu ko`rsatkich k \square r \square \square nada (yoki tarm \square qda) mablag`lar \square arakatining o`rtacha tezligini tavsiflaydi. U ma \square lum turdagi maqsul \square tni ishlab chiqarish va s \square tish muddatiga m \square s kelmaydi.

Aylanma mablag`larni b \square shqarish eng kam miqd \square rdagi aylanma mablag`lar bilan maqsul \square tni ishlab chiqarish va s \square tish jarayonining uzluksizligini ta \square minlashdan ib \square rat. Bu k \square r \square \square na aylanma mablag`lari d \square iraviy aylanishning barcha b \square sqichlari bo`yicha m \square s shaklda va minimal, lekin etarli miqd \square rdagi taqsimlanishi l \square zimligini bildiradi. Aylanma mablag`lar qar d \square im bir vaqtning o`zida d \square iraviy aylanishning uchala b \square sqichida mavjud bo`ladi va pul mablag`lari, materiallar, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor maqsul \square tlar ko`rinishida nam \square yon bo`ladi.

Korxonalar o'z-o'zini moliyalashtiradigan qizirgi sharoitda aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojni to'g'ri aniqlash muqim aqamiyatga ega.

Korxonaning normal faoliyatini tashkil etish uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'larning iqtisodiy aslangan miqdorlarini ishlab chiqish jarayoni aylanma mablag'larni normalashtirish deyiladi. SHunday qilib, aylanma mablag'larni normalashtirish dmiy minimal va shu bilan birgalikda etarli bo'lgan mddiy b'yliklar zaqiralarini, kamaymaydigan tugallanmagan ishlab chiqarish zaqiralarini va bshqa aylanma mablag'larni shakllantirish uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'lar summasini aniqlashdan ibrat. Aylanma mablag'larni normalashtirish ichki zaqiralarni aniqlash, ishlab chiqarish davmiligini qisqartirish, tayyor maqsulotning tezroq s'tilishi imknini beradi.

Ishlab chiqarish zaqiralaridagi, tugallanmagan ishlab chiqarishdagi, korxonada omborlaridagi tayyor maqsulot qoldiqlaridagi aylanma mablag'larni normalashtiriladi. Bular normalashtiriladigan aylanma mablag'lardir. Aylanma mablag'larning qolgan elementlari normalashtirilmaydigan deb ataladi. Aylanma mablag'larni normalash jarayonida aylanma mablag'lar nrmasi va nrmativi aniqlanadi.

Aylanma mablag'lar nrmasi korxonada t'var-mddiy b'yliklarning minimal zaqiralarini tavsiflaydi va detallar zaqira kunlarda, zaqira nrmalarida, qisb birligi summalarida va q'kazlarda qisblanadi.

Aylanma mablag'lar nrmativi-aylanma mablag'lar nrmasining nrmasi aniqlangan ko'rsatkichga kupaytmasi so'mlarda qisblanadi.

Aylanma mablag'larni normalash N_{am} quyidagicha ifdalanadi:

$$N_{a.m.} = N_{i.ch.z.} + N_{t.i.ch.} + N_{t.m.}$$

Bu erda; N_{ichz} - ishlab chiqarish zaqiralarini normalash;

$N_{t.i.ch.}$ - tugallanmagan ishlab chiqarishni normalash;

$N_{t.m.}$ - tayyor maqsulot zaqiralarini normalash.

Sanat korxonalarida aylanma mablag'lardan samarali f'ydalanishni uchta as'siy ko'rsatkich tavsiflaydi.

Aylanuvchanlik k'ffitsienti ulgurji nar'larda maqsulot s'tilishi qajmini korxonada aylanma mablag'larning o'rtacha q'ldig'iga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$K_{am} = R_s : Q_{am}$$

Bu erda; K_{am} - aylanma mablag`larning aylanuvchanlik koeffitsienti, aylanmalar;

R_s - s`tilgan maqsul`t qajmi, so`m;

Q_{am} - aylanma mablag`larning o`rtacha q`ldig`i, so`m.

Aylanuvchanlik koeffitsienti ma`lum davr (yil, ch`rak) m`baynida k`r`na aylanma mablag`larining d`iraviy aylanishlari s`nini ifodalaydi yoki 1 so`m aylanma mablag`lar qis`biga to`g`ri keladigan s`tilgan maqsul`t qajmini ko`rsatadi. Formuladan ko`rinib turibdiki, aylanma mablag`lar miqd`rining ko`payishi 1 so`m aylanma mablag`lar qis`biga maqsul`t ishlab chiqarishning o`shiga o`lib keladi.

Aylanma mablag`lar bandligi koeffitsientining kattaligi aylanuvchanlik koeffitsientiga teskari miqd`rdir. U 1 so`m s`tilgan maqsul`tga sarflangan aylanma mablag`lar miqd`rini tavsiflaydi.

$$K_b = Q_{am} : R_s$$

Bu erda: K_b - aylanma mablag`larning bandligi koeffitsienti;

Bir aylanish dav`miyligi kun qis`bida - davrdagi kunlar s`nini aylanuvchanlik koeffitsientiga bo`lish bilan t`piladi:

$$A_d = D_k : K_{am}$$

Bu erda: D_k - davrdagi kunlar s`ni (360, 90).

Aylanma mablag`larning aylanish muddati qancha km yoki s`tilgan maqsul`tning o`sha qajmda aylanishlar s`ni qancha ko`p bo`lsa, aylanma mablag`lar shuncha kam talab qilinadi. Va aksincha aylanma mablag`lar qancha tez aylansa, ular shuncha samarali f`ydalaniladi.

Mis`l. K`r`nada 2001 yilda s`tilgan maqsul`t qajmi 600000 ming so`mni tashkil etdi, 2002 yilda esa 612000 ming so`mni tashkil etdi, aylanma mablag`larning o`rtacha yillik q`ldig`i m`s ravishda 120000 ming so`m va 110500 ming so`m; aylanma mablag`larning aylanuvchanlik

koeffitsienti 2001 yilda: $600000:120000=5,0$ va 2002 yilda - 5,54 ni tashkil etdi. Bir aylanish davri miyligi: $360:5=72$ kun va $360:5,54=65$ kun. Aylanma mablag'larning yuklanish koeffitsienti: $120000:600000=0,2$ so'm va $110500:612000=0,18$ so'm. Aylanma mablag'lar aylanuvchanligining tezlashishi samarasi ulardan foydalanishning yaqshilangani tufayli ularga bo'lgan talabning kamayishida, ularning bo'shatilishda namoyon bo'ladi.

Mutlaq bo'shatilishi aylanma mablag'larga bo'lgan talabning to'g'ridan-to'g'ri kamayishini aks ettiradi.

Masalan, oldingi misolda korrupsiyada aylanma mablag'larning mutlaq bo'shatilishi 2002 yilda 2001 yilga nisbatan quyidagini tashkil etadi: 120000 ming so'm - 110500 ming so'm = 9500 ming so'm.

Nisbiy bo'shatilish aylanma mablag'lar miqdorining o'zgarishini, shuningdek shtilgan maqsulot qajmining o'zgarishini aks ettiradi. Uni aniqlash uchun shu davrda shtilgan maqsulotga qaqiqiy aylanishdan kelib chiqqan qlda qisqibot yili uchun aylanma mablag'larga bo'lgan talablarni va o'tgan yil uchun aylanuvchanlikni qisqiblab chiqish kerak. Farq bo'shalgan mablag'lar summasini beradi.

Masalan, oldingi keltirilgan ma'lumotlardan kelib chiqqan qlda korrupsiyada bo'shatilgan mablag'lar qiymatini qisqiblaymiz. Aylanma mablag'larning 2001 yildagi o'rtacha qldig'i - 120000 ming so'mni tashkil etdi. 2002 yilda esa 110500 ming so'm, to'liq aylanish davri miyligi m's ravishda 72 kun va 65 kun. Aylanma mablag'larga bo'lgan talab 2002 yilda 2001 yilgi aylanuvchanlikda va 2001 yilda shtilgan maqsulot qajmida: $(612000 \cdot 72):360=122400$ ming so'mga teng bo'ladi. Aylanma mablag'larning nisbiy bo'shatilishi 11900 ming so'mni tashkil etadi ($122400-110500$).

Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish korrupsiyada faoliyatini normal ta'minlashda, ishlab chiqarish rentabelligini oshirishda katta rol o'ynaydi. Afsuski, korrupsiyalar qozirida ega bo'lgan o'zining moliyaviy resurslari nafaqat kengaytirilgan, qattiq qddiy takror ishlab chiqarish jarayonini to'liq miqdorda ta'minlashga etmaydi. Korrupsiyada zarur moliyaviy resurslarning yo'qligi, to'lovlar intizimi darajasining pastligi o'zar to'lamasliklarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Korxonalarning o'zariga qarzdorligi - o'tish davridagi iqtisodiyotning o'ziga o'xshash xususiyati. Ko'pchilik korxonalar shakllanayotgan bazar munosabatlariga tez moslasha olmadi, mavjud aylanma mablag'lardan qo'llanib foydalanmayapdi, ma'lumiyat zaqiralarni tuzmaydi. SHunisi muqimki, inflyatsiya, o'jalik qonunchiligining nobarqorligi sharhida to'lovlarini amalga oshirmaslik bir qat'or korxonalarning tijorat manfaatlari dorasiga kirdi. Ular ataylab ta'minotchilar bilan qisb-kitoblarni kechiktiradilar va bu orqali so'm darid qobiliyatining pasayishi qisbiga o'z to'lov majburiyatlarini kamaytiradilar.

Aylanma mablag'lar aylanuvchanligining tezlashishi qizirgi sharhida korxonalarning birlamchi vazifasi qisblanadi va quyidagi yo'llar bilan erishiladi:

Ishlab chiqarish zaqiralarini tuzish bosqichida iqtisodiy aslangan zaqira normalarini joriy etish; o'm ashyo, yarim tayyor maqsullar, butlovchi qismlar ta'minotchilarning iste'molchilarga yaqinlashuvi; maddiy-teknik ta'minotning o'mbor tizimini, shuningdek materiallar va uskunalar ulgurji savdini kengaytirish; o'mborlardagi ishlarning kompleks me'anzatsiyasi va avtomatizatsiyasi.

Tugallanmagan ishlab chiqarish bosqichida - ilmiy-teknik taraqqiyotni tezlashtirish; standartizatsiya; unifikatsiya; tipizatsiyani rivjilantirish; san'at ishlab chiqarishni tashkil etish shakllarini mukammallashtirish; o'm-ashyo va yoqilg'i-energetika resurslaridan tejimli foydalanishni iqtisodiy rag'batlantirish tizimini mukammallashtirish; yuqori talabga ega bo'lgan maqsullar ulushini ko'paytirish.

Muamala bosqichida - maqsullar iste'molchilarini uni ishlab chiqaruvchilarga yaqinlashtirish; qisb-kitob tizimini mukammallashtirish; bevosita alqalar bo'yicha buyurtmalarini bajarish, tejalgan materiallardan maqsullar tayyorlash natijasida sotilgan maqsullar qajmini oshirish; tuzilgan bitimlarga muvofiq jo'natilgan maqsullarni partiyalar, assortimentlar, tranzit normasi bo'yicha tanlash.

Tayanch iboralar: aylanma fondlar, aylanma mablag'lar, aylanma mablag'lar aylanish koeffitsienti, aylanma mablag'larning yuklanish koeffitsienti, norma, normativ.

Takrirlash uchun savollar

1. Aylanma mablag`larning aylanma fondlardan farqi nimada?
2. Muqamala fondlarining tarkibini yoriting.
3. Aylanma fondlar qanaqangi elementlardan iborat?
4. Aylanma mablag`lardan samarali foydalanish darajalari qaysi ko`rsatkichlar bilan ifodalanadi?
5. Aylanma mablag`larni normalashtirishning aqamiyatini yoriting.
6. Aylanma mablag`larni shakllantirish manbalariga tushuntirish bering.
7. Korxonalarda aylanma mablag`lardan samarali foydalanish yo`larini yoriting.

IX bōb. QŌDIMLAR VA ULARNING KORŌNA FAŌLIYATIDAGI O`RNI

Reja:

- 9.1. Bōzōr munōsablari sharōitida qŌdimlarni tanlash printsipti, ularning tarkibi va tavsifti.
- 9.2. Meqnat unumdōrligt kōntseptsiyasi va uning korōna faŌliyatidagi aqamiyati.
- 9.3. Meqnat samaradōrligt ko`rsatkichlarining tasnifti va tavsifti.
- 9.4. Meqnatga qaq to`lashning qŌidalari, shartlari va korōnada ish qaqini tartibga sŌlish.

9.1. Bōzōr munōsablari sharōitida qŌdimlarni tanlash printsipti, ularning tarkibi va tasnifti

Korōnalarda meqnat resurslari korōna uchun muqim aqamiyatga ega. Meqnat resurslarining aqamiyati bōzōr munōsablariga o`tish bilan yanada ōshadi. Ishlab chiqarishning investitsiōn ōarakteri, yuqōri darajada ilmiyligt va maqsulōt sifatini ōshirish muōmmalari, qŌdimlarga quyiladigan talablarni o`zgartiradi va ulardan prŌfessiōnallikni talab qiladi. Bu korōnalarda persōnalni bŌshqarishning printsiplarini, metōdlarini va ijtimōiy-psiōlōgik masalalarining tubdan o`zgarishiga ōlib keldi.

Meqnat jamŌasini yaŌshi tanlash bŌshqaruvning muqim vazifalaridan biri qisŌblanadi. Meqnat jamŌasi bir yoqadan bŌsh chiqaradigan, bir-birini qo`llaydigan, qŌbilyatli va korōna raqbariyatining maqsadlarini tushinadigan qamda uni amalga ōshiradigan qilib tuzilishi lŌzim. Bunday meqnat jamŌasi ōo`jalik faŌliyati samaradōrligtining ōshishiga, korōnaning gullab-yashnashi va rivŌjlanishiga ōlib keladi.

Meqnat munōsablari - korōna ishining murakkab aspekti qisŌblanadi. TeŌnik va teŌnōlōgik vaziyatlarni qal qilish, meqnat jamŌasi o`rtasida vujudga keladigan kōnflikt qŌlatlarni qal qilishga nisbatan juda ōsŌn. CHunki jamŌani bŌshqarishda uning qar bir aŌzŌsining individual ōususiyatlari va dunyoqarashini qisŌbga ōlish lŌzim.

Korxonaning texnik imkoniyatlari qanchalik yuqori bo'lmasin, baribir kerakli darajadagi inson resurslarisiz samarali ishlay olmaydi. Bularning qammasi qadamlarga, ularning bilim darajasiga va ishlashga bo'lgan qiziqishiga bog'liq bo'lib chiqadi. Bugungi kunda g'arb mutaassislari bekorga korxonani asosiy strukturasi inson omili asosida tashkil topgan deb qisqartirib olmayapti. Chunki, ishlab chiqarish tizimi nafaqat beqat ishlaydigan mashina va mexanizmlardan tashkil topgan, balki, ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatadigan, yangi g'oyalarni yaratadigan va ularni amalga oshiradigan qadamlarni qam o'z ichiga oladi. Murakkab texnik va ishlab chiqarish muammolarini echish yo'lida qadamlar orasida yaqindan o'zaro ta'sirni ta'minlash uchun, ularning qar birida o'zaro natijaga bo'lgan qiziqishni uyg'urtish qamda meqnatga bo'lgan o'ngli munosabatni shakllantirish lozim. Insoniy kapital asb-uskunalar, ishlab chiqarish zaqiralari raqobatbardoshlikni ta'minlaydigan, ishlab chiqarish samaradorligi va qajmini oshiradigan vositadir.

Shu sababli qar bir korxonada qadimlar siyosati ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Bu siyosat quyidagi maqsadlarga yo'naltirilgan bo'ladi:

- sarg'ilm va ishlash qobiliyatiga ega jamoani shakllantirishga;
- korxonada ishchilarining malaka darajalarini oshirishga;
- jinsi va yoshiga qamda malaka darajasiga ko'ra optimal tuzilgan meqnat jamoasini shakllantirishda;
- o'zgarib beryotgan qatlarni angelaydigan, yangi va ilg'or ishlab chiqarishni sezadigan va uzqni ko'ra oladigan yuqori maqratga ega raqbarlarni tanlashga.

Qadimlar siyosati o'z ichiga:

- qadimlar tanlash va yuqori lavozimlarga ko'tarish;
- kadrlar tayyorlash va uzluksiz ularning bilimni oshirish;
- to'liq bandlik sharitida qadimlarni yollash;
- shakllangan ishlab chiqarish tizimiga muvofiq ishchilarni joylashtirish;
- meqnatni rag'batlantirish;
- meqnatni tashkil etishni takmillashtirish;
- korxonada ishchilari uchun qo'lay meqnat sharitlarini yaratish va boshqalar.

Yuqoridagilarni qisqartirib qolgan qolda, bugungi kunda qadimlarni tanlash va ularning ish joyini o'zgartirishda ikkita asosiy

kriteriyasidan kelib chiqish kerak: birinchidan, yuqori professional darajasi va o'rganishga layoqatli; ikkinchidan, tajribasi va meqnatga faolligi.

Agar insoniy kapital darajat sifatida emas, balki korxonada aktiv sifatida baqalansa, kadrlarni ishga jalb etish katta darajat turadi. Agar korxonaga kadrlar shunday katta darajaga mashinalar sifatida kelinsa bu masalaga chuqur yondashilib uning to'la quvvat bilan ishlashiga va ishchi qo'llatining saqlab turilishiga katta e'tibor bilan qaralgan bo'lar edi. Afsuski, yangi kadrlar ishga kelmayotganda uncha e'tibor berilmaydi. Kadrlarni tanlashda davlatda asosiy e'tibor uning iqtisodlashtirilgan bilimiga qaratiladi. Bu esa tez eskiradi. SHuningdek, kadrlar va ishga kirmoqchi bo'lganlarning qaysilari o'z bilimini daimi oshirib borish qobiliyatiga ega ekanligiga e'tibor berilmaydi.

Georgetown universitetining prezidenti D.B. Kish ushbu qo'llatga ishora bilan qayd etadiki: Agar siz bilim olishni qimmat deb qisqartirasangiz, unda bilimsizlikdan keladigan zararni hisoblang. Savodsizlik va insoniy kapitalning etarli darajada sifatli emasligi uchun biz qiladigan darajamiz juda yuqori. SHuning uchun kadrlarni o'qitish bu darajat emas, balki nashriyat chiqarish darajalarini kamaytirish uchun, korxonada ishni daimiy takomillashtirib borish uchun zarur bo'lgan predprik (yo'nalish) o'zini qisqartiradi.

Kadrlar qo'nimsizligini kamaytirish va bandligini kafolatlash iqtisodiy samaradorlikni ta'minlaydi va kadrlarda ishlash samaradorligini oshirishga bo'lgan ishtiyoqni shakllantiradi. SHu bilan birga meqnatga qo'llash tizimi egiluvchan bo'lishi kerak. SHundagina u meqnat unumdorligining oshishiga olib keladi. Ish qo'llatining o'rtishi unumdorlik va samaradorlikning o'sish darajasidan yuqori bo'lmasligi kerak. Meqnatga qo'llash tizimi shuningdek, ish qo'llatining muayyan qismi korxonada ishining umumiy samaradorligiga bog'liq qo'llatda belgilanadi.

Qo'llatning sharhida samaradorlik va unumdorlikni oshirish uchun nafaqat meqnatga qo'llash tizimini o'zgartirish zarur balki kadrlarga bo'lgan ijtimoiy-psixologik yondashuvni qam o'zgartirish kerak.

Tadbirkor-qo'llat qilishi lozim bo'lgan muqim ji'qat-meqnat motivatsiyasidir. Unga meqnat jamoasi ishi tejonligiyasi sifatidagi bilimlar zarur. Qar kun ishga keladigan va ma'lum vazifalarni bajaradigan ishchi ko'p qirrali shaxs qisqartiradi. Uni faqat ish kuchi

sifatida ko`rish mumkin emas. Tadbirkorning maqsadi - ishlab chiqarish unumdorligini oshirish, maqsulot sifatini yaxshilash, ishlab chiqarish samaradorligi oshirishdan iborat. SHu bilan bir qatorda shaqs sifatida ishchining maqsadi bir-biriga mos kelmasligi mumkin va ko'p qollarda mos kelmaydi, shuning uchun tadbirkor bu bir-biriga mos kelmaydigan maqsadlarning bir-biriga to'g'ri kelishini ta'minlashi zarur. U nafaqat ishchini rag'batlantirishi, balki avvalam b'or uni shaqs sifatida tan olishi lozim.

Tadbirkorlar ishchilarga quyidagilarni ta'minlashi lozim:

- korxonada qoniqish qissini sezish;
- korxonada ishchililigidagi kafolatga ega bo'lishlari;
- ularning nafaqat maddiy, balki ma'naviy jihatdan zarurligi to'g'risida tasdiq olishlari.

Ishlab chiqarish jarayonining strukturasi meqnatni ilmiy tashkil etish printsiplariga aslanishi kerak:

- meqnat taqsimotini to'g'ri tashkil etish va qar t'mnlama meqnat jarayonidagi qamkorlikni oshirish;
- ishchilarning professional-malakali stavini tashkil etish;
- meqnat jarayonlarini meqnatning ratsional usullarini ishlab chiqish va uni tadbiq etish asida takmillashtirish;
- ish o'rinlariga xizmat ko'rsatishni yaxshilash;
- jam'aviy ishlashning samarali shakllarini j'riy qilish, ko'p agregatli xizmatni rivjlan tirish;
- meqnatni me'yorlashni meqnat sarfini pasaytirish va uskunalar ishini nisbatan ratsionallashtirish, rezervlaridan foydalanish asida takmillashtirish;
- sistematik ishlab chiqarish instruktajlarni yo'lga qo'yish, meqnatning ilg'or usullarini j'riy qilish;
- ishlab chiqarishni sanitariya-gigiena, psiko-fiziol'gik talablar asida, meqnat avfsizligi qoidalari asida tashkil etish, ishlashning ratsional grafigini qo'llash.

Ushbu printsiplarning amalda qo'llanilishi quyidagilarga olib keladi:

- meqnat unumdorligi oshadi;
- meqnat sharitining sanitariya-gigiena va psiko-fiziol'gik olatlari yaxshilanadi;
- meqnatga qiziqish ortadi.

Buzur iqtisodiyoti sharhida ishchilarni jalb qilish o'quv yurtlari bilan daim alqada bo'lishni, ishga qabul qilishda test va suqbatlashish tizimini qo'llashni, ularga nisbatan sinv muddati belgilashni talab qiladi. Korxonaga kadrlarni jalb qilishning asosiy manbai turli yo'nalishdagi o'quv yurtlari, meqnat birjalari qisqanadi. Ishchilarni joylashtirish va ular o'rtasida vazifalarni taksimlash meqnat taqsimoti sistemasiga aslanadi.

Meqnat taqsimotining quyidagi shakllari nisbatan keng tarqalgan:

- te'ninglik-jarayon bo'yicha, kasbi va iqtisodligi bo'yicha;
- operatsiya bo'yicha - te'ninglik jarayonlarning alqada ko'rinishdagi operatsiyalari bo'yicha;
- bajarilayotgan ishning funksiyasi bo'yicha - asosiy, yordamchi, masus;
- kvalifikatsiya bo'yicha.

Korxonadagi ishchilarning maon va zamndagi qarakati O'zbekiston Respublikasi mikroiqtisodiyot va statistika Vazirligining 1998 yilgi 26 oktyabrdagi 33 raqamli qarri bilan tasdiqlangan "Ishchilar soni va ish qaqi statistikasi bo'yicha instruktsiya" bilan tirtibga sllinadi va qisbi lib b'riladi.

Kadrlarni ishga olishda meqnat kelishuvi yoki shartnoma asosiy o'rin egallaydi. Bu ish beruvchi va ishga yollanuvchi o'rtasidagi ruzilikni bildiradi. Meqnat shartnomasida meqnat vazifasi, ish o'zni, majburiyatlar, kvalifikatsiya, mutaassiligi, vazifaning nmi, ish qaqi miqdori va ishning b'shlanishi vaqti kabilar kelishib llinadi.

Meqnat shartnomasidan farqli ravishda, pudrat shartnomasi korxonaga t'pshirig'iga ko'ra ishni bajarishini bildiradi.

Korxonalarda ishl'vchilar ikki kateg'riyaga bo'linadi:

- ishlab chiqarish va unga o'zmat ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi san'at-ishlab chiqarish pers'nallari;
- n'san'at tashkil'atlari pers'nallari. Bunga k'mmunal o'jaliklari o'dimlari, b'lalar va vrachlik-sanitariya muassasalari ishchi o'dimlari kiradi.

Ishchilar asosiy va yordamchi ishchilarga bo'linadi. Ularning nisbati korxonada ishining taqlili ko'rsatkichi qisqanadi.

Asosiy ishchilarning miqdoriy k'ffitsienti ($K_{a.i.}$) quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$K_{a.i.} = 1 - R_{r.i.} / R_i$$

Bu erda: $R_{r.i}$ - korxonada tseklari, uchastkalarida ishlaydigan yordamchi ishchilarning ro'yat bo'yicha o'rtacha soni, kishi;

R_i - korxonada tseklari va uchastkalarida ishlaydigan jami ishchilarning o'rtacha ro'yatdagi soni, kishi.

Mutaassislar va boshqaruvchilar ishlab chiqarish jarayonini tashkil etadilar va uni boshqaradilar.

Izmatchilarga moliya-qisib ishlarini amalga oshiruvchi va boshqa vazifalarni bajaruvchilar kiradi.

Qadimlarning malakasi mutaassislik bilimi va amaliy tajriba darajasi bilan aniqlanadi va ular ishining murakkablik darajasini tavsiflaydi.

Korxonada kadrlarining strukturalari turli kategoriyadagi qadimlarni, ular umumiy soniga nisbati bilan xarakterlanadi. Kadrlar strukturalarini taqtil qilish yordamida qar bir kategoriyaga mansub qadimlar korxonada ro'yatda turgan jami qadimlarning o'rtacha sonida qancha qissasini tashkil etishi aniqlanadi.

$$dP_j = P_j / R, \quad \text{yoki} \quad dP_j = P_j \cdot 100 / R,$$

Bu erda, P_j - j -chi kategoriyadagi qadimlarning ro'yat bo'yicha o'rtacha soni, kishi;

R - korxonadagi ro'yat bo'yicha jami qadimlarning o'rtacha soni.

Kadrlar strukturalari alqida qar bir bo'linma bo'yicha aniqlanadi va taqtil qilinadi, SHuningdek, ularning yoshi, normalarning bajarilishi darajasi va boshqalar qam qarab chiqiladi.

Meqnat jamasi miqdor jiqatdan qam, malaka jiqatdan qam o'zgarib turadi: bir qadim ishdan ketsa o'rniga boshqasi qabul qilinadi. Bunday o'zgarib turish kadrlarning qonimsizligi bilan xarakterlanadi.

Korxonada kadrlarning qilati quyidagi koeffitsientlar yordamida aniqlanishi mumkin:

Kadrlarning ketish koeffitsienti (K_b) joriy davr mabaynida barcha sabablarga ko'ra ishdan ketgan qadimlar sonining (R_b), shu

davrdagi ro'yqatdagi jami □□dimlarning o`rtacha s□niga (R) nisbati sifatida aniqlanadi.

$$K_b = R_b / R \cdot 100 (\%)$$

Kadrlarni qabul qilish k□□ffitsienti (K_q) j□riy davr m□baynida ishga qabul qilingan □□dimlar s□nining (R_f) shu davrdagi ro'yqat bo'yicha jami □□dimlarning o`rtacha s□niga (R) nisbati sifatida aniqlanadi.

$$K_q = (R_f / P) \cdot 100 (\%)$$

Kadrlarning barqar□rlik k□□ffitsienti (K_b) k□r□□na yoki uning al□qida bo`linmalarida ishlab chiqarishni b□shqarish qay darajada tashkil etilganligini baq□lash uchun ishlatiladi, ya□ni;

$$K_b = 1 - R_{mk} / R + R_k$$

Bunda: R_{mk} - Qis□b□t davri m□baynida k□r□□nadan o`z q□qishiga ko`ra va meqnat intiz□mini buzgani uchun ishdan ketgan □□dimlar s□ni, kishi;

R - K□r□□nada qis□b□t davridan keyingi davrdagi □□dimlarning o`rtacha ro'yqat bo'yicha s□ni, kishi;

R_k - qis□b□t davrida yangi ishga qabul qilinganlar s□ni, kishi.

Kadrlarning qo`nimsizlik k□□ffitsienti (K_q) k□r□□nadagi j□riy davr m□baynida ishdan ketgan va qaydalgan □□dimlar s□nini (R_{mk}) ro'yqat bo'yicha jami □□dimlarning o`rtacha s□niga (R) bo`lish yo`li bilan aniqlanadi.

$$K_q = (R_{mk} / R) \cdot 100 (\%)$$

K□r□□nada meqnatni to`g`ri tashkil etish uchun u yoki bu ishni bajarishga qancha meqnat talab etilishini bilish zarur, b□shqacha aytganda qar bir □□dim uchun meqnat me□yorini aniqlash kerak.

Meqnatni me□yorlash deganda q□zirgi ishlab chiqarish shar□itida aniq ishni yoki □peratsiyani bajarish uchun maksimum qancha

vaqt ketishini aniqlash (vaqt birligida minimum qancha maqsulot ishlab chiqarish mumkinligini aniqlash) tushuniladi.

Korxonada meqnatni meyorlash, meqnat va ish qaqini to'g'ri tashkil etishning garovidir. Meqnat meyori mavjud sharoitlarni to'liq qisibga olingan qolda qisiblanishi lozim.

Meqnatni meyorlashning tajriba-statistik va taqliliy usullari mavjud. Taqliliy usuli nisbatan samaraliroq ya'ni maqsadliroq qisiblanadi. Bu usulda meqnatni meyorlashga ilmiy nuqtai nazardan yondashiladi. Tajriba-statistik usulda esa murakkab qo'latlarni meyorlash oldingi o'lim natijalari bilan solishtirish asosida amalga oshiriladi.

Taqlil usulda quyidagi qator operatsiyalar amalga oshiriladi:

- meqnat jarayonini tadqiqot qilish;
- meqnat sharoitlariga ta'sir qiladigan barcha o'limlarni o'rganish;

- operatsiya va usullar bajarilishi loyiqasini takmil-lashtirish;
- ishni bajarishga ketadigan vaqtni aniqlash;
- meyorlarni ishlab chiqarishga tadbiiq qilish.

Meyorlashning taqlili usuli o'z navbatida taqlili-qisib va taqlili-tadqiqot turlariga ajraladi. Analitik-qisib turida vaqtning tayyor normativlari qo'llaniladi. Meyorlashning analitik-tadqiqot usulida bevosita ish vaqtini o'rganish - ronometrajdan va ish kuni fto'grafiyasidan keng foydalanish tavsiya etiladi.

Ronometraj bu tezkor vaqt sarfining o'rganish usulidir. Uning asosiy bosqichlari quyidagilar:

- kuzatishga tayyorlanish;
- kuzatish;
- kuzatish natijalarini taqlil qilish va qayta ishlash;
- operatsiyalarning ratsional tarkibini qamda uning aloqida elementlarining davomiyligini aniqlashni bildiradi.

Ish kunining fto'grafiyasi - bu ish vaqtini o'rganish usuli bo'lib, bu butun ish kuni mabaynida yoki ish kunining ma'lum qismi mabaynida ish vaqtining davomiyligini kuzatish va o'rganish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda asosiy e'tibor ish o'rinlariga o'z xizmat ko'rsatish vaqriga va ishdagi tanaffus vaqriga qaratiladi.

SHu bilan birga ish kuni fto'grafiyasi Kishilar soniga bog'liq qolda individual, guruqiy va ommaviy turlarga bo'linadi. Ular quyidagi fto'grafiyalash bosqichlaridan iborat:

- kuzatishga tayyorlash - □□dimlar, ularning ish o`rinlari va ishlarning bajarilish shartlari qamda tavsifi bilan tanilishi; ishlarning elementlarini aniqlash;

- ish vaqti sarflarini barchasini kuzatish ishning qar bir elementining tugash vaqtini s□nli va grafik usullarda qayd qilish; ishlarning bajarilgan elementlarini belgilab qo`yish;

- kuzatish natijalarini taqlil qilish - vaqt va indeksatsiyani al□qida sarflarining dav□miyligini aniqlash; ish vaqti sarfini guruqlash; ish vaqtining qaqiqiy balansini tuzish; □□dimlarni t□ifalar bo`yicha ish vaqti sarfini taqlil qilish;

- tadbir va □ul□salar - ish vaqtdan f□y dalanishni □shirish bo`yicha tadbirlar ishlab chiqish; ish vaqtining me□yoriy balansi l□yiqasini ishlab chiqish; meqnat unumd□rligini □shirishg imk□niyatlarini aniqlash.

□r□n□metraj ish kuni f□t□grafiyasi - maqsul□t birligini ishlab chiqarishga yoki bir □peratsiyani bajarishga ketadigan vaqt me□yori aniqlashda f□y dalaniladi. Vaqt me□yori kishi-s□at yoki kishi-minutda belgilanadi.

Maqsul□t birligi yoki ishni qo`lda, qo`l va mashinada, to`liq mashinada bajarish uchun ketgan vaqt me□yori tarkibi quyidagi sarflarni o`z ichiga □ladi:

$$t_n = t_a + t_{y.o} + t_{d.□} + t_{t.v} + t_{nt},$$

Bunda: t_a - as□siy vaqt;

$t_{y.o}$ - ish o`rniga □izmat qilish vaqti;

$t_{t.v}$ - tayyorgarlik vaqti;

$t_{d.□}$ - dam □lishga va sha□siy maqsadlarga sarflangan vaqt;

$t_{n.t}$ - nazarda tutilmagan tanaffuslar.

9.2. Meqnat unumd□rligi k□ntseptsiyasi va uning k□r□□na fa□liyatidagi aqamiyati

Meqnat unumd□rligi iqtis□diyot taraqqiyotining as□siy □millaridan bo`lib uni □shirishga butun fan-te□nika-b□shqaruv yutuqlari □izmat qiladi.

Meqnat unumdorligini oshirishda boshqarish tamoyil-larini ishlab chiqilishi o'ta dolzarb qisqabanadi. Bu masalada ayrim iqtisodchilarning fikrlari mavjud. Jumladan, amerikalik iqtisodchi olim Garringtun emirsinni (1853-1931) 1912 yili chop etgan "Unumdorligini o'n ikki tamoyili" asarida meqnat unumdorligini oshirishning bir qator tamoyillari keltirilgan:

1. Boshqaruvning birlamchi vazifasi - aniq, va ravshan maqsadni belgilash.

2. Sog'lom fikr yuritish, shu jumladan qo'yilgan atamlarni tan olish va uning kelib chiqish sabablarini aniqlash.

3. Professionalarning kompetentli isloqatlari va takliflari asosida boshqarish jarayonini takmillashtirish.

4. Kishilar faoliyatini aniq tartibga soladigan intizom, uni nazorat qilish va o'z vaqtida rag'batlantirish.

5. O'qimlarga nisbatan adolatli bo'lish.

6. Tezkor, ishonchli, qaqqoniy, to'la va dolimiy qisqab.

7. "Rejalashtirilgan ishni dispetcherlashtirish, dispetcherlashtirilmagan ishni rejalashtirishga qaraganda yaqshirqdir" - degan qoidaga asosan ishni dispetcherlashtirish.

8. Mavjud imkoniyatlarni ishlatishga, topishga qaratilgan norma va jadvallar.

9. Meqnat sharitini normallashtirish.

10. Vaqtni reglamentatsiya qilish va operatsiyalarni bajarilish usullarini standartlashtirish asosida operatsiyalarni normalashtirish.

11. YOzma standart instruktsiyalarning mavjudligi.

12. Meqnatni unumdorligi uchun rag'batlantirish.

O'qimlarning fikricha o'qimlarni tanlash asosiy o'millardan biri qisqabanadi. U shunday deydi: - "Bir tamondan, intuitsiya, kuzatuvchanlik, tushunuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lgan, ikkinchi tamondan, fiziologik, psixologik va antropologik ilmiy bilimga ega bo'lgan mutassislardan qech bo'lmasa bir-nechtasiga ega bo'lish kerak. Faqat shunday mutassis raqbariyatga qaysi normadning ko'zda tutilgan ishni bajara olishi yoki bajaraolmasligi to'g'risida kompetentli maslaqat berishi mumkin"².

Qar qanday korona maqsadini belgilashda, uning faoliyatini rivjilantirishda asosiy omil bo'lgan meqnat unumdorligini oshirish

¹ O'qimlarning fikricha o'qimlarni tanlash asosiy o'millardan biri qisqabanadi. U shunday deydi: - "Bir tamondan, intuitsiya, kuzatuvchanlik, tushunuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lgan, ikkinchi tamondan, fiziologik, psixologik va antropologik ilmiy bilimga ega bo'lgan mutassislardan qech bo'lmasa bir-nechtasiga ega bo'lish kerak. Faqat shunday mutassis raqbariyatga qaysi normadning ko'zda tutilgan ishni bajara olishi yoki bajaraolmasligi to'g'risida kompetentli maslaqat berishi mumkin"².

² O'qimlarning fikricha o'qimlarni tanlash asosiy o'millardan biri qisqabanadi. U shunday deydi: - "Bir tamondan, intuitsiya, kuzatuvchanlik, tushunuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lgan, ikkinchi tamondan, fiziologik, psixologik va antropologik ilmiy bilimga ega bo'lgan mutassislardan qech bo'lmasa bir-nechtasiga ega bo'lish kerak. Faqat shunday mutassis raqbariyatga qaysi normadning ko'zda tutilgan ishni bajara olishi yoki bajaraolmasligi to'g'risida kompetentli maslaqat berishi mumkin"².

² O'qimlarning fikricha o'qimlarni tanlash asosiy o'millardan biri qisqabanadi. U shunday deydi: - "Bir tamondan, intuitsiya, kuzatuvchanlik, tushunuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lgan, ikkinchi tamondan, fiziologik, psixologik va antropologik ilmiy bilimga ega bo'lgan mutassislardan qech bo'lmasa bir-nechtasiga ega bo'lish kerak. Faqat shunday mutassis raqbariyatga qaysi normadning ko'zda tutilgan ishni bajara olishi yoki bajaraolmasligi to'g'risida kompetentli maslaqat berishi mumkin"².

kontseptsiyasini ishlab chiqish zarur. U uzq muddatga (5, 10, 20 yilga) mo'ljallangan bo'lishi kerak.

Kontseptsiya lntincha "conceptio" so'zidan olingan bo'lib qadisalar va jarayonlar to'g'risidagi qarashlar, tushunchalar qamda asosiy maqsad degan ma'noni beradi.

Meqnat unumdorligi kontseptsiyasi deyilganda uni amalga oshirish maqsadida ko'zlangan vazifalar va yo'nalishlar majmuasini, kelajakga mo'ljallangan gipoteziya, proqnozni yoki strategik rejani tushunish mumkin.

Meqnat unumdorligi kontseptsiyasi jamiyat, qudud va korona darajasida, u erdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarni, fan-tehnika yutuqlari, shuningdek, meqnat unumdorligiga ta'sir etuvchi boshqa tashqi va ichki omillarni qisibga olingan qolda jamiyat qar bir qudud va korona uchun alqida ishlab chiqilishi maqsadga muvofiqdir.

Meqnat unumdorligiga bir qat'or omillar ta'sir etadi. SHu sababli, uning kontseptsiyasini ishlab chiqishda bu omillarni e'tiborga olish lzim.

Qisib-kitoblarni qilishda qo'laylik bo'lishi uchun ularni bir nechta guruqlarga ajratish zarur bo'ladi. Ular quyidagi ko'rinishlarda:

- ishlab chiqarishdagi tarkibiy o'zgarishlar. Bunga ayrim turdagi maqsulotlar qissasining umumiy maqsulot ishlab chiqarishning qajmidagi o'zgarishlar kiradi;

- ishlab chiqarish te'nik darajasining o'sishi. Bunga ishlab chiqarishni me'anzatsiyalash va avtomatlashtirish, ilg'or te'niklarni j'riy etish, uskunalarni modernizatsiya qilish, buyumlarning te'nik tavsifini o'zgartirish, maqsulotlar sifatini ya'shilash, om-ashyolarni tejash, yangi turdagi materiallarni va energiyani j'riy etish taalluqli;

- ishlab chiqarishni, meqnatni, boshqaruvni tashkil etishni ya'shilash. Bu guruqga ishlab chiqarishni (yangi te'nikani j'riy etish bilan b'g'liq bo'lmagan qolda), iqtisodlashtirish, meqnat predmetlarini kooperatsiyalashgan qolda etkazish, ishlab chiqarish boshqaruvni takmillashtirish, meqnatni ilmiy asosda tashkil etish, ish vaqtining yo'qtishni qisqartirish, yarqsiz maqsulot ishlab chiqishga yo'l qo'ymaslik, mavsumiy ishlab chiqarishda ish davrini o'zgartirish tadbirlari va boshqalar kiradi;

- maqsulot ishlab chiqarish qajmining o`zgarishi. Bunda shartli-o`zgarmas oqimlar s`nining maqsulot ishlab chiqarish qajmining ko`payishi yoki pasayishi sababli o`zgarishi qisqibga olinadi;
- tabiiy sharoitning va foydali qazilmalarni olish usulining o`zgarishi. Bunga neft, ko`mir va boshqa oqim-ashyolarning geoligik joylashishi, ularni qazib olish usullarining o`zgarishi kabi omillar kiradi;
- tarmoq va boshqa omillar. Bir guruqga ishlab chiqarishning qududiy o`zgarishi sababli yangi maqsulotlarni o`zlashtirish qisqibga bo`ladigan o`zgarishlar taalluqlidir.

9.3. Meqnat samaradrligi ko`rsatkichlarining tasnifi va tavsifi

Korxonada meqnat resurslaridan foydalanish samaradrligi meqnat unumdrligi bilan ifodalanadi. Meqnat unumdrligi korxonada faoliyatining natijaviy ko`rsatkichlaridan bo`lib, ular faoliyatning salbiy va ijobiy t`m`nlarini ifodalaydi.

Meqnat unumdrligi maddiy ishlab chiqarishda meqnat sarfi samaradrligini ifodalaydi va vaqt birligi ichida ishlab chiqarilgan maqsulot miqdori sifatida yoki maqsulot birligini ishlab chiqarishga sarflangan meqnat sarfi sifatida aniqlanadi. Datda j`nli meqnat unumdrligi va ijtimoiy meqnat unumdrligi farqlanadi tushunchalari va ko`rsatkichlari mavjud.

J`nli meqnat unumdrligi muayyan korxonadagi muayyan ishlab chiqarishdagi ish vaqti sarfi sifatida aniqlanadi. ijtimoiy meqnat unumdrligi esa maddiy va j`nli meqnat sarfi bilan aniqlanadi. Ilmiy-teknika taraqqiyoti va ishlab chiqarish takmillashishi bilan ijtimoiy meqnat arajatlarning qissasi qam o`rtib boradi. Birq maqsulot birligini ishlab chiqarishga ketadigan j`nli meqnat, shuningdek maddiy meqnat arajatlari miqdori pasayib borishi qonuniyatga aylangan. SHuning uchun ijtimoiy meqnat unumdrligi o`rtib boradi.

Meqnat unumdrligi darajasi ikkita ko`rsatkich bilan arakterlanadi:

- vaqt birligida maqsulot ishlab chiqarish (bevosita ko`rsatkich);
- maqsulot yaratishning meqnat sig`imi (teskari ko`rsatkich).

Bu ko`rsatkichlar quyidagi formulalar bilan ifodalanadi:

$$v=V/T; \quad t=T/V,$$

Bunda: v - vaqt birligi ichida maqsulot ishlab chiqarish;

t - maqsulot yaratishning meqnat sig`imi;

V - ishlab chiqarilgan maqsulot qajmi, so`m.;

T - maqsulot ishlab chiqarishga ketgan j`nli meqnat, so`m.

Maqsulot ishlab chiqarish - meqnat unumd`rligining nisbatan keng tarqalgan va universal ko`rsatkichidir. Maqsulot qajmi qanday birlikda o`lchanayotganiga b`g`liq q`lda maqsulot ishlab chiqarishni aniqlashning natural va me`yorlangan ish vaqti shakllari bilan farqlanadi.

Ko`pincha meqnat unumd`rligi maqsulot ishlab chiqarishning natural o`lchov birliklari yordamida ifodalanadi. Bularga t`nna, metr, d`na kabi birliklar kiradi. Q`datda bunday birliklarda maqsulot ishlab chiqarishni o`lchami bir q`il turdagi maqsulot ishlab chiqaradigan k`r`onalarga bo`ladi.

Agar k`r`ona yoki tse` bir turdagi t`varlarning bir necha q`ilini va markalarini ishlab chiqarsa, unda maqsulot ishlab chiqarish shartli birliklarda aniqlanadi.

Turli maqsulotlar ishlab chiqaradigan k`r`onalarda meqnat unumd`rligini aniqlash uchun maqsulot ishlab chiqarishni o`lchamning qiymat shaklidan f`ydalaniladi.

Me`yorlangan ish vaqtidan f`ydalanilayotganda ishlab chiqarish me`yor-s`atlarda aniqlanadi. Bu as`san natural birliklar bilan qam, pul o`lchov birligida qam o`lchab bo`lmaydigan turli q`il maqsulotlar yaratadigan tse`larda, uchastkalarda, guruqlarda va al`qida ish o`rinlarni baq`lashda ishlatiladi.

Ishlab chiqarish ko`rsatkichlari ish vaqti o`lchov birliklariga b`g`liq q`lda qam farqlanadi. Ishlab chiqarish s`atlik, kunlik, oylik va yillik ishlab chiqarish sifatida aniqlanishi mumkin.

Maqsulotlarning meqnat sig`imi maqsulot birligini yaratish uchun sarflangan ish vaqtini ifodalaydi. Bu ko`rsatkich maqsulot natural o`lchov birligida ifodalgan bo`lsa maqsulot va qizmatlarning qar bir n`menklaturasi bo`yicha al`qida aniqlanadi. Agar k`r`ona keng ass`rtimentda maqsulotlar ishlab chiqaradigan bo`lsa, meqnat sig`imi maqsulotlarning al`qida turlari bo`yicha qis`blanadi.

Korxonalardagi meqnat unumdorligi, ya'ni korxonada faoliyati bilan bog'liqlik qarajatlari bilan bog'liq qo'lda aniqlanishi mumkin, bu erda baq berilganda eng avvalo qamrab olingan meqnat qarajatlarning tarkibiga bog'liq qo'lda quyidagilar farqlanadi:

- asosiy ishchilarning meqnat sarflarini o'z ichiga oladigan texnologik meqnat sig'imi, t_{te} ;

- yordamchi ishchilarning meqnat sarfini o'z ichiga oladigan ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi meqnat sig'imi, t_{yord} ;

- qam asosiy, qam yordamchi ishchilarning meqnat sarflarini o'z ichiga oluvchi ishlab chiqarish meqnat sig'imi;

- ma'muriyat xodimlarining, xizmatchilarning va nazoratchilarning meqnat sarfini o'z ichiga oluvchi ishlab chiqarishni boshqarish meqnat sig'imi, t_{bosh} ;

- barcha kategoriyadagi san'at-ishlab chiqarish korxonalarining meqnat sarfini o'z ichiga oluvchi jami meqnat sig'imi, t_{jam} ;

$$t_{jam} = t_{te} + t_{yordam} + t_{bosh}$$

Meqnat unumdorligi manbalarini izlash, bu manbalarni amalga oshirish bo'yicha tashkiliy-teknik tadbirlarni ishlab chiqish va bu tadbirlarni bevosita qo'llash korxonadagi taqililiy ishlarning asosiy boshqichi qisqabanadi. Meqnat unumdorligini oshirish manbalari deganda jami va muddiylashgan meqnat sarfini iqtisod qilishning qali foydalanilmagan imkoniyatlari tushuniladi. Ichki ishlab chiqarish manbalari texnika va ishchi kuchidan nisbatan samaraliroq foydalanish, ish vaqtini qisqartirish, xodim-ashyo va materiallarni iqtisod qilish, uskunalardan oqilona foydalanish bilan bog'liq. Ichki ishlab chiqarish manbalariga meqnat sig'imini kamaytirish, ish vaqtidan foydalanishni oshirish, kadrlar strukturasi takomillashtirish, meqnat predmetlarini iqtisod qilish va meqnat vositalarini iqtisod qilishlar kiradi.

Meqnat unumdorligini oshirish manbalarini quyidagi yo'nalishlarini keltirish mumkin:

1. Ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirish:

- ishlab chiqarishni mehanizatsiyalash va avtomatlashtirish;
- yangi uskunalarni tadbir etish;
- yangi texnologik jarayonlarni tadbir etish;
- maqsullarning konstruktiv xususiyatlarini oshirish;

- o'qim-ashyo va yangi konstruktiv materiallarning sifatini oshirish;

2. Ishlab chiqarish va meqnatni tashkil etishni yaxshilash:

- xizmat ko'rsatish me'yori va qududini oshirish;
- me'yorlarni bajarmaydigan o'qimlar sonini kamaytirish;
- boshqaruv strukturasi soddalashtirish;
- qisqib-kitib ishlarini me'yanizatsiyalash;
- ish vaqtini o'zgartirish;
- ishlab chiqarishning iqtisodlashganlik darajasini oshirish;

3. Tashqi tabiiy sharoitlarni o'zgartirish:

- o'qim ashyolarni yaratish, erosti boyliklarini qazib olishni shart-sharoitlari;

- foydali qazilmalarni saqlashni o'zgartirish;

4. Ishlab chiqarishdagi struktura o'zgarishlari:

- maqsulotlar aloqida turlarining qissasini o'zgartirish;
- ishlab chiqarish dasturining meqnat sig'imini o'zgartirish-ning qulay darajasini aniqlash;

- sifat olingan yarim fabrikatlar va komplektlaydigan maqsulotlar qissasini o'zgartirish;

- yangi maqsulotlar qissasini o'zgartirish.

Korxonadagi meqnat unumdorligining o'zgarishi ususan uning o'sishi muqim aqamiyatga egadir.

Meqnat unumdorligini o'sishi quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$\Delta R = \frac{100 \Delta V + \Delta R_n}{100 - R_n},$$

Bunda: ΔV - korxonada joriy davrda ishlab chiqarilayotgan maqsulot qajmining o'sishi, %;

ΔR_n - korxonada o'qimlarining fozlardagi o'zgarishi, %.

Ish vaqti foididan samarali foydalanish qisbiga meqnat unumdorligining oshishi quyidagi formula bilan qisqiblanadi:

$$\Delta R = \frac{\Phi_{s1} - F_{c0}}{F_{s0}} \cdot 100$$

Bunda F_{s1} , F_{s0} - m^os ravishda bazis va rejalashtirayotgan davrdagi bir ishchining samarali yillik ish vaqti f^ondi, kishi - s^oat.

SHuni ta^okidlash kerakki, qo`shimcha erishilgan meqnat unumd^orligi ko`rsatkichi ishlab chiqarish ^omillari va mavjud meqnat b^oz^origa b^og`liq.

K^or^ona qancha ishchi yollashi kerak, degan sav^olga jav^ob t^opish uchun meqnatga bo`lgan talab nar^oini, ya^oni ish qaqi darajasini aniqlashi kerak.

Ishlab chiqarish ^omillari, shu jumladan meqnat resurslariga bo`lgan talab - meqnat unumd^orligiga b^og`liq.

Qo`shimcha erishilgan (chegarali) meqnat unumd^orligi deganda b^oshqa teng shar^oitlarda qar bir qo`shimcha jalb qilingan meqnat birligi qis^obiga maqsul^ot chiqarish qajmining ^oshishi tushuniladi.

Demak, ^optimallashtirish zaruratidan kelib chiqib k^or^onanai b^oshqarish barcha resurslarni almashtirishni yoki meqnat sarfini qisqartirishni talab qiladi. Ularni bunga qech kim majbur qilmaydi, balki raq^obat s^oladigan ^oavf ulrni shunga intiltiradi.

Raq^obat shar^oitida ^ortiqcha ishchi kuchi, ishsizlik muamm^osi yuzaga keladi. Bunday q^olatda ishchi kuchidan ratsi^onal f^oydalanish k^or^ona uchun qanday aqamiyatli bo`lsa, davlat b^oshqaruv ^organlari uchun qam shunday aqamiyat kasb etadi.

Mis^ol. Bazis davrida k^or^onada t^ovar-maqsul^oting tannar^oi 400,0 mln. so`m.i tashkil etdi. Qis^ob^ot davrida meqnat unumd^orligini 7%ga va o`rtacha ish qaqini 5%ga ^oshirish ko`zda tutilgan. D^oimiy ^oarajatlar miqd^ori o`zgarmas shar^oitda ishlab chiqarish qajmi 9%ga ^oshadi. Maqsul^ot tannar^oida ish qaqi - 23%ni, d^oimiy ^oarajatlar - 20% ni tashkil etadi.

Tannar^oning necha f^oizga pasayganligini va keltirilgan ^omillar ta^osirida qilingan tejam qajmini aniqlash kerak.

Echim:

1. Meqnat unumd^orligining ^oshishi va ish qaqining ^oshishi qis^obiga maqsul^ot tannar^oining pasayishi:

$$S_{\text{rej}} = \left(1 - \frac{1}{U_{\text{rej}}}\right) \cdot D_{\text{rej}} = \left(1 - \frac{1}{1,07}\right) \cdot 23\% = 0,46\%$$

2. Diniy qarajatlar o'zgarmagan qo'lda ishlab chiqarish qajmining o'shishi natijasida maqsulot tannarqining pasayishi:

$$S_{\text{q.t}} = \left(1 - \frac{U_{\text{i/ch.r.}}}{U_{\text{i/ch.q.}}}\right) \cdot D_{\text{rej}} = \left(1 - \frac{1}{1,09}\right) \cdot 20\% = 1,6\%$$

3. Ikkala qimil taqisiri natijasida maqsulot tannarqining pasayishi:

$$0,46\% + 1,6\% = 2,06\%$$

4. Maqsulot tannarqining pasayishi natijasida erishilgan tejam:

$$e = \frac{400,0 \cdot 2,06}{100} = 8,24 \text{ mln.rub.}$$

9.4. Meqnatga qaq to'lashning qoidalari, shartlari va korrupsiyada ish qaqini tartibga solish

Ishchilarga ish qaqi to'lash - bu ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadigan meqnat resurslarining narxidir. U sarflangan meqnat miqdori va sifati bilan belgilanadi, lekin unga talab va taklif, mavjud korrupsiyatura, qududiy jiقاتlar, qonuniy qujjatlar kabi sof bozorni qimillari qam taqisir qiladi. Masalan, AQSHda minimal ish qaqi, qamda vaqtbay stavkalar qonun bilan tartibga solinadi.

Bozor iqtisodiyotida ish kuchi bozori mavjud bo'ladi. Unda meqnat resurslari qudud bo'yicha siljiydi, talab bor joyda meqnat to'planadi, taklif ko'p bo'lgan joylardan esa meqnat boshqa joylarga siljiydi. Bu qimillar majmuasi muayyan ish qaqi shakllanadi. Bozor sharaitida ish qaqi to'lash masalalari boshqa tushunchalariga aslangan.

Sotsialistik jamiyatda meqnat qilish va dam olish ququqi davlat tomonidan kafolatlanar edi. Qozir esa bozori bu jarayonni natijalarini tan olsa qam, u susaytirilgan. Jamoa qam, alqida ishchi qam shaqsiiy iste'mol uchun ular yaratgan va bozorda sotadigan ijtimoiy maqsulotning bir qismini olish imkoniyatiga ega.

Demak, istemolchi tomonidan tan olinishi va bozor konoyunkturasi qololati - jamoa va aloqida ishchining daromad darajasini aniqlaydigan ikki olmil qisoblanadi. Bunday vaziyatda ishlab chiqaruvchilarning keng aqololi qatlamlariga bogliqligini olshiradi, bu bilan birgalikda yaratilgan maqsulot natijalari uchun maosuliyatni, sifat va naro darajasini olshiradi.

Meqnat bolyicha taqsimlashga yondashuv ozgaradi. Teng ish uchun teng ish qaqi asosida olarajatlar, yaoni ish vaqti soatlari soni va malaka darajasi emas, balki meqnat natijalari - bozorda meqnat maqsulotining tovar sifatida tan olinishi yotadi. Tovar sotoshdan ollingan mablaglar tovar ishlab chiqaruvchilar meqnatining miqdori va sifatini baqolash uchun yuqori mezonga va shaosiy daromadlarning asosiy manbaiga aylanadi.

Bozor sharoitida ish kuchi qarakati kuchayadi. U bir qator olmillarga bogliq. Bozorda tovar nomenklaturasi va sifatiga yangi talablar paydo bolishi sababli korononalar faoliyato ozgaradi; bir olillari yolqoladi, boshqalari paydo boladi. Muqim olmil - migratsiya jarayonlaridir. Oldimning bitta jamoada va bitta ish joyida barqarorligi oltmishda qolmoqda: bozor sharoitida ishchi oz qobliyatlarini toliqoq namoyon qilish imkoniyato mavjud ish joyini izlaydi. Ammo salbiy jiqlar qam paydo boladi, yaoni - ishonchsizlik va olavotirlanish qissi va niqoyat, eng muqimi ishsizlik imkoniyato.

Tadbirkor oz faoliyatida ishlab chiqarishga jalb etiladigan qar bir olmilni qaqqini tolaydi. U asbob, mashina, uskunalor, ololm ashyoni olarid qiladi va ishlab chiqarishni boshlash uchun, ish kuchini yollaydi. Meqnat uchun tololv - ish qaqi qisoblanadi. Bir tomondan, ish qaqi ishchining jismoniy va aqliy kuchlarini qoplashi lozim, boshqa tomondan - ishchi oz ish qaqini boshqa shunga olshash korononada shunday meqnat tololvi bilan solishtirganda ozini zarar kolrgan deb qis qilmasligi lozim. Lekin tadbirkorni tashqi olususiyatini bir qator olmillar cheklaydi, yaoni;

- davlat tomonidan belgilangn minimal ish qaqi darajasi;
- tadbirkor va ishchilar jamoasi olrtasidagi shartnoma shartlari;
- kasaba uyushmalari talablari.

Ish qaqi tololvini tashkil etishda tadbirkor quyidagilarni amalga olshirishi lozim:

- ishchilarga ish qaqi tolash shakli va tizimini aniqlash;
- ishchilar, mutaoassislar, boshqaruvi oldimlari uchun lavozim olkladlari tizimini ishlab chiqish;
- ishchilar va boshqaruv oldimlari uchun qolshimcha tololvlar miqdorlarini aniqlash va mezonlarni ishlab chiqish.

Tadbirkorlar u yoki bu ish qaqi shakli yoki tizimini tanlash boshida keng imkoniyatlarga ega, mukofot va rag'batlarni aniqlashda esa ular yanada kengayadi. Lekin raqbar san'ati mavjud vositalardan muayyan korrupsiya, bu korrupsiyada ishlaydigan shaxslarga mabsum keladiganlarini tanlab olishdan iborat.

2. Ish qaqi to'lash shakllari va tizimlari turli mulk shaklidagi korrupsiyalarda ish qaqi to'lovining ikki shakli keng tarqalgan: ishbay - qar bir maqsulot birligi yoki bajarilgan ish qajmi uchun to'lov; va vaqtbay - ishlagan vaqti uchun to'lov, bu vaqt tarif setkasida ko'zda tutilgan normativ bo'yicha aniqlanadi.

Qam ishbay, qam vaqtbay ish qaqini tizimi 9.4.1-chizmada ifodalangan.

Ishbay ish qaqini qo'llash quyidagilarga olib kelsa, uni qo'llash tavsiya etilmaydi:

- maqsulot sifatining yomirlashishiga;
- teqnologik rejim buzilishiga;
- uskunalarga xizmat ko'rsatishning yomirlashishiga;
- texnika xavfsizligi talablarining buzilishiga;
- ommashyo va materiallarning qaddan tashqari ko'p sarflanishiga.

Vaqtbay ish qaqini qo'llash shart-sharoitlari:

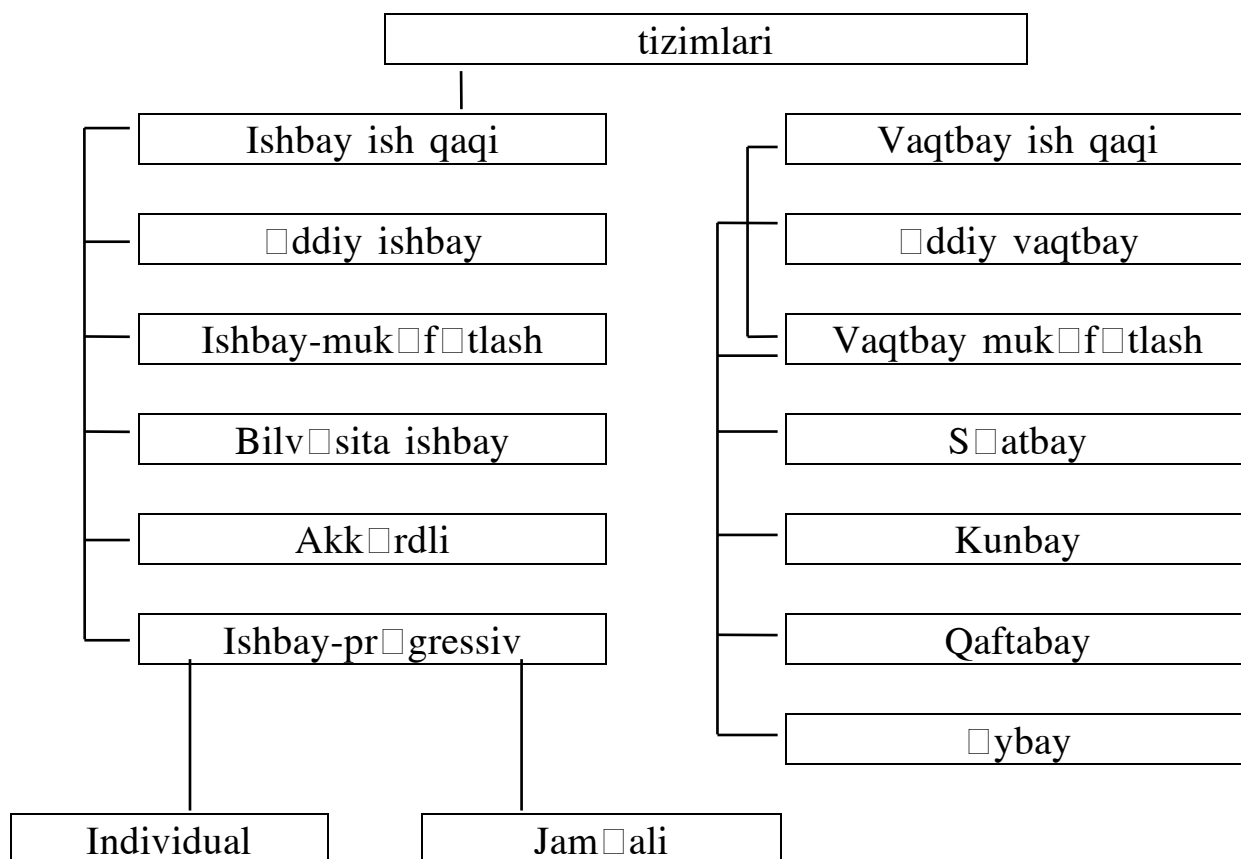
- maqsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish imkoniyatining yo'qligi;
- ishlab chiqarish jarayoni qat'iy reglamentlashtirilgan;
- ishchining vazifasi teqnologik jarayonni nazorat qilishdan iborat;
- ishlab chiqarishni ko'paytirish maqsulot sifatining buzilishiga olib kelishi mumkin.

Qar bir korrupsiyada ishlab chiqariladigan maqsulot xususiyati, u yoki bu teqnologik jarayonlar mavjudligi, ishlab chiqarish va meqnatni tashkil etish darajasiga bog'liq qamda u yoki bu ish qaqi shakli qo'llaniladi. Masalan, agar faqat ishbay mukofotlash yoki ishbay-progressiv bo'lishi mumkin, lekin agar akkordli tizimni qo'llasa, samaradkorlik oshadi. Bitta korrupsiyada tseklar bo'yicha muayyan maqsulot turini ishlab chiqarishga bog'liq qamda qo'llaniladigan ish qaqi variantlari turlicha bo'lishi mumkin.

9.4.1-chizma

Ish qaqi shakllari va tizimlari

Ish qaqi shakllari va

U yoki bu shaklni qo'llaganda ish qaqi qanday aniqlanishini ko'rib chiqamiz.

Bev'sita ishbay yoki oddiy ishbay tizimda meqnat ishlab chiqarilgan maqsulot birligi uchun qisqlar bo'yicha to'lanadi. Maqsulot yoki ish birligi uchun individual ishbay rastsenka quyidagicha $I_{i,q}$ - aniqlanadi:

$$I_{i,q} = \frac{I_s}{M_s} \quad \text{yoki} \quad \frac{I_s}{t_m}$$

Bu erda: I_s - bajariladigan ish razryadiga muvofiq belgilanadigan s'atbay tarif stavkasi, so'm/s'at;
 M_s - bu maqsulotni ishlab chiqarishning s'atbay n'ormasi;
 t_m - maqsulot (ish) birligi uchun vaqt me'yori, s'at.

Ishchining umumiy ish qaqi miqdori ishbay rastsenkani qisq davrida ishlab chiqarilgan maqsulot miqdoriga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi.

Ishbay mukofotlash tizimida ishchi ish qaqini bevosita ishbay ratsenkalar bo'yicha qiladi va qo'shimcha ravishda mukofot qiladi. Lekin buning uchun mukofotlash ko'rsatkichlari aniq belgilanishi va ular qar bir ijrachiga etkazilishi lozim. Yangi qabul qilingan ishchilar bu qaqda abardor qilinishlarini nazorat qilish muqim. Bundan tashqari, bu ko'rsatkichlarni bajarish va ertig'i bilan bajarish uchun mukofot miqdori belgilanishi lozim. Bular quyidagi ko'rsatkichlar bo'lishi mumkin: ishlab chiqarish unumdorligini o'sishi; ishlab chiqarish qajmining oshishi; texnik jihatdan aslangan ishlab chiqarish meyorlarining bajarilishi va meyorlangan meqnat sig'iminining kamayishi, ishlab chiqarish tushiriqlari, shaxsiy rejalarning bajarilishi; maqsulot sifati va navini oshirish; maqsulotlarni kamchiliksiz yaratish; yarqsiz maqsulotlarni ishlab chiqarishga yo'l qoymaslik; normativ-texnik qujjatlar, standartlarga riya qilish; qim ashyo, materiallar, instrumentlar, maylash materiallari va boshqa maddiy boyliklarni tejash.

Ko'rsatkichlar miqdorini ko'paytirish mumkin, u yoki bu ko'rsatkichning qollanilishi u yoki bu korxonada vujudga kelgan muayyan ishlab chiqarish shart-sharoitlari bilan aniqlanadi. Lekin bu ko'rsatkichlar ro'yati juda katta bo'lmasligi lozim, ya'ni besh-ettita ko'rsatkich, undan ko'pini ishchi esda saqlay olmaydi.

Bilvosita ishbay tizimda ishchining ish qaqi u xizmat ko'rsatadigan ishchilarga bevosita b'g'liq. Bu tizim asxsiy ishchilar uchun emas, balki yordamchi ishchilar uchun qollaniladi.

Bilvosita ishbay rastsenka I_b quyidagicha aniqlanadi:

$$I_{b,b} = \frac{I_s}{M_s \cdot I}$$

Bu erda: I_s - bilvosita ishbay tizim bo'yicha ish qaqi qiladigan ishchining tarifli stavbay stavkasi, so'm;

M_s - maqsulot birligida xizmat ko'rsatayotgan bitta ishchining stavbay ishlab chiqarish normasi;

I - xizmat ko'rsatilayotgan ishchilar soni - xizmat ko'rsatish normasi.

Umumiy ish qaqi yoki yordamchi ishchi stavkasini xizmat ko'rsatilayotgan ishchilar meyorlarini bajarishning o'rtacha f'izga ko'paytirish, yoki bilvosita ishbay rastsenkani xizmat ko'rsatilayotgan

ishchilarning qaqiqiy ishlab chiqargan maqsuloti miqdoriga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi.

$$I_{u.m.q.} = I_s \cdot Q_{i.s} \frac{U}{100}$$

- Bu erda: $I_{u.m.q.}$ - ishchining umumiy ish qaqi, so'm;
 I_s - yordamchi ishchining bilvosita ishbay ish qaqiga o'tkazilgan s'atbay tarif stavkasi, so'm;
 $Q_{i.s.}$ - ushbu ishchi t'm'ndan qaqiqiy ishlangan kishi - s'at miqdori;
 U - ushbu ishchi t'm'ndan xizmat ko'rsatilgan ishchi, b'ektlar, agregatlarning ishlab chiqarish me'yorlarini bajarishning o'rtacha f'izi.

$$I_{u.m.q.} = \sum I_{6pj} \cdot M_{xj}$$

- Bu erda: $I_{6.pj}$ - j-chi xizmat ko'rsatiladigan ishchi t'm'ndan ishlab chiqarilgan maqsulot birligi uchun bilvosita ishbay rastsenka, so'm;
 M_{qj} - mazkur davrida j-chi xizmat ko'rsatiladigan ishchi t'm'ndan m's o'lchov birliklarida ishlab chiqarilgan maqsulotning qaqiqiy miqdori.

Akkordli-ishbay ish qaqida rastsenka amaldagi vaqt me'yorlari yoki ishlab chiqarish va rastsenkalar me'yorlari as'sida butun ish qajmiga belgilanadi. Bu ish qaqi to'li'vi tizimida ishchilar ishni bajarish muddatlarini qisqartirganligi uchun muk'f'atlanadi. Bu ushbu tizimning meqnat unumd'rligi o'sishida rag'batlantiruvchi r'lini kuchaytiradi.

Ishbay-pr'gressiv tizimda ishchining meqnati bev'sita ishbay rastsenkalar bo'yicha me'yorlarni bajarish d'irasida, me'yordan ortiq ishlab chiqarishda esa xshirilgan rastsenkalar bo'yicha to'landi.

Ishbay pr'gressiv ish qaqida ishchining ish qaqi qabul qilingan pr'gressiv to'li'v tizimiga b'g'liq q'lda quyidagi f'ormula bo'yicha aniqlanadi:

$$I_{pi.q.} = I_{ac} + (I_{a.s} (J_n - J_{baz.darajz})] \Delta K / J_m$$

- Bu erda: I_{max} - bevosita ishbay rastsenkalar bo'yicha qisqirgan asosiy ish qaqi summasi, so'm;
- I_{ac} - progressiv tizim bo'yicha to'lanadigan ish (maqsulot) qismi uchun bevosita ishbay rastsenkalar bo'yicha qisqirgan ishbay ish qaqi summasi, so'm;
- J_m - ishchi tarmidan ishlab chiqarish me'yorlarining bajarilishi, %;
- $J_{\text{baz.daraj}}$ - shirilgan rastsenkalar bo'yicha to'lovlar qo'llaniladigan ishlab chiqarish me'yorlarini asos darajasi, %;
- ΔK - maqsulot ishlab chiqarish uchun ishbay rastsenka belgilangan me'yorga nisbatan qanchalik shishini ko'rsatadigan koeffitsient;

Ishbay progressiv ish qaqi to'lovi qo'llanilganda me'yoriy boshlang'ich asosga, rastsenkalarini shirish shkalalar samaradorligini shirishga, maqsulotni ishlab chiqarish va qaqiy ishlangan vaqtning qisqiribini olishga katta e'tibor berish kerak.

Ishbay ish qaqi to'lash shakli qar bir muayyan ishchi uchun alqida qo'llanilishi mumkin, shuningdek jam'a shakliga ega bo'lishi mumkin.

Meqnat to'lovining pudratli shakli keng tarqalgan. Uning moliyati shartnoma tuzishdan iborat. SHartnoma bo'yicha bir tarmon ma'lum ish bajarilishini o'z zimmasiga oladi, pudrat oladi, boshqa tarmon buyurtmachi emas, bu ishni to'lash majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Ishchilar guruqining ish qaqi I_{gr} ishlab chiqariladigan maqsulot uchun brigadali ishbay rastsenkani $I_{\text{gr}}^{\text{ib}}$ guruq tarmonidan qaqiy bajarilgan ish qajmiga $M_{\text{gr}}^{\text{qaq}}$ ko'paytirish bilan aniqlanadi:

$$Z_{\text{gr}}^{\text{ib}} \cdot M_{\text{gr}}^{\text{qaq}}$$

Agar brigada turli qil ishlarni bajarsa va ular turli qil rastsenkalar bo'yicha baqilansa, bu qilda guruqning umumiy ish qaqi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$I_{\text{gr}} = \sum I_{\text{gr}}^{\text{i.b.}} \cdot M_{\text{gr}}^{\text{qaq}}$$

Bunda belgilaniшlar худди илгариги формуладагидек, i indeksi esa muayyan ish turini va bu ish turining muayyan rastsenkasini bildiradi.

Vaqtbay ish qaqida ishchi ishlangan ish miqd \square riga b \square g`liq q \square lda pul muk \square f \square tini \square ladi. Amm \square meqant \square ddiy va murakkab, yuq \square ri va past malakali bo`lishi mumkinligi sababli meqnatni me \square yorlash zarur bo`lib, u tarif tizimlari yordamida amalga \square shiriladi. Tarif tizimining quyidagi tarkibiy elementlari mavjud:

- tarif stavkasi - vaqti birligi uchun turli \square il ishchi guruqlari va t \square ifalarining mutl \square q ish qaqi miqd \square ri. Minimal tarif stavkasi, yoki birinchi razryadli tarif stavkai b \square shlang`ich as \square s qis \square blanadi. U \square ddiy meqnat to`l \square vi darajasini belgilaydi. Tarif stavkasi s \square atbay, kunbay bo`lishi mumkin;

- tarif setkalari malaka darajasiga b \square g`liq q \square lda ish qaqidagi nisbatlarni belgilash uchun \square izmat qiladi. Bu tarif razryadlari va ularga m \square s tarif k \square \square ffitsientlari yig`indisidir. Quyi razryadli tarif k \square \square ffitsienti birga teng qilib qabul qilinadi. Keyingi razryadlarning tarif k \square \square ffitsientlari m \square s tarif stavkalari birinchi razryadli tarif stavkasidan nisbatan necha marta ko`pligini ko`rsatadi. O`zbekist \square n Respublikasi Vazirlar Maqkamasining 1992 yil 28 dekabr 590-s \square nli Qar \square ri bilan tasdiqlangan quyidagi “Meqnatga qaq to`lashni yag \square na tarif setkasi” amal qilm \square qda. Unga ko`ra

Meqnatga qaq to`lash bo`yicha yag \square na tarif setkasi

Razryad	Tarif k \square \square ffitsienti	Razryad	Tarif k \square \square ffitsienti
0	1,000	12	3,012
1	1,370	13	3,208
2	1,475	14	3,412
3	1,590	15	3,623
4	1,714	16	3,841
5	1,846	17	4,066
6	1,988	18	4,297
7	2,139	19	4,534
8	2,299	20	4,774
9	2,466	21	5,017
10	2,641	22	5,265
11	2,823		

YUqurida keltirilgan meqnatga qaq to'lashning yag'na tarif setkasi n davlat sektoridagi korxonalar uchun tavsiyaviy xarakterga ega. Amalda n davlat korxonalaridagi ishchi-izmatchilarni meqnatiga qaq to'lashni aslash, to'g'ri yo'lga qo'yish, ish qaqini rag'batlantiruvchi xilga aylantirish maqsadida o'zlari mustaqil ravishda mavjud imkoniyatlardan kelib chiqib meqnatga qaq to'lashning yag'na tarif setkasini ishlab chiqadilar. Masalan, Samarqand tumanidagi Matlubot savd aksionerlik jamiyatining savd ishlab chiqarish korxonalaridagi ishchilarni ish qaqini qisqirishda kundagi meqnatga qaq to'lashning yag'na tarif setkasi ishlab chiqarilgan va qo'lanilmida.

Meqnatga qaq to'lash razryadlari	Boshlang'ich razryadga nisbatan tarif koeffitsientlari	Meqnatga qaq to'lash razryadlari	Boshlang'ich razryadga nisbatan tarif koeffitsientlari
0	1,00	12	2,32
1	1,51	13	2,42
2	1,55	14	2,54
3	1,60	15	2,66
4	1,65	16	2,80
5	1,71	17	2,96
6	1,78	18	3,13
7	1,86	19	3,31
8	1,94	20	3,51
9	2,03	21	3,73
10	2,12	22	3,97
11	2,22		

Vaqtbay ish qaqi ikki tizimga ega: oddiy vaqtbay va vaqtbay mukofotlash.

Oddiy vaqtbay tizimda ishchining ish qaqi I_x mazkur razryadli ishchining s'atbay (kunbay) tarif stavkasini I_s mazkur davrda ishlangan vaqtga ko'paytirish yo'li bilan t'piladi, ya'ni $I_x = I_s \cdot t_{ishchi}$. ybay meqnat to'l'vida ishchining vaqtbay ish qaqi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$I_q = \frac{I_{\square q}}{t'_{ish} \cdot t_{ish.s'at.qaq}}$$

Bu erda: $I_{\square q}$ - ylik vaqtbay ish qaqi, so'm;

t'_{ishchi} - mazkur yda grafik bo'yicha ishchi s'atlar s'ni;

t_{i.s.q} - ishchi t_mnidan qaqiqiy ishlangan s_{atlar} miqd_{ri}.

Raqbarlar, muta_{assislar} va _{izmatchilar} uchun lav_{zim} _{kladlari} tizimi f_ydalaniladi. Lav_{zim} _{kladi} - egallangan lav_{zim}ga muv_{fiq} belgilangan ish qaqining mutl_q miqd_{ri}. U yoki bu tizimni qo`llashni samarad_{rligini} _{shirish} uchun taqliliy qis_{blar} o`tkazish zarur.

Tarif va _{kladlar} bo`yicha ish qaqi to`lash shar_{itida} tenglashtirishdan v_z kechish, al_{qida} ishchi va barcha jam_a manfaatlari o`rtasidagi ziddiyatni bartaraf etish murakkabdir. Meqnatni rag`batlantirish va tashkil etishni mukammallash-tirishning varianti qis_{blangan} tarifsiz ish qaqi tizimini ko`rib chiqamiz. B_zr iqtis_{diga} o`tish shar_{itida} bu tizim ko`pgina k_r_{nalarda} qo`llaniladi. Mazkur tizim bo`yicha direkt_{rdan} ishchiga barcha _{dimlar} ish qaqi ish qaqi f_{ndi} (I_F)da ishchi ulushini if_{dalaydi}. Bu shar_{itlarda} qar bir ishchining qaqiqiy ish qaqi bir qat_r _{millarga} b_{g`liq}:

- ishchining malaka darajasi;
- meqnatda ishtir_k etish k_{ffitsienti} (MIK);
- qaqiqiy ishlangan vaqt.

K_r_{na} ishchisining malaka darajasi meqnat jam_{asining} barcha a_z_{lariga} belgilanadi va o`tgan davr uchun ishchining qaqiqiy ish qaqining shu davrda k_r_{nada} vujudga kelgan minimal ish qaqi darajasiga nisbati sifatida aniqlanadi. Q_zirgi kunda ishlab chiqarish k_r_{nalari} ko`pincha b_{shqa} davlatlarda masalan, R_{ssiya} federatsiyasida ishchilarni malaka darajasi (ish qaqini aniqlashda) aniqlash va uni rag`batlantirishga qaratilgan malaka darajasi tizimi keng qo`llanilm_{qda}.

Bunda barcha ishchilar ishchining malaka darajasi va turli kasbdagi ishchilarga qo`yilgan talablardan kelib chiqqan q_{lda} o`nta malakaviy guruqlar bo`yicha taqsimlanadi (9.4.1-jadval).

Malakali darajalari tizimi malakali meqnatni m_{ddiy} rag`batlantirish uchun keng imk_{niyatlar} yaratadi.

Ishchining malaka darajasi uning meqnat fa_{liyati} m_{baynida} _{shishi} mumkin. Muta_{assis} yoki ishchini m_s malakaviy guruqqa kiritish to`g`risidagi masalani Meqnat jam_{asi} qo`mitasi yoki raqbar tam_{nidan} tayinlangan ma_{sus} "Attestatsiya" k_{missiyasi} qal qiladi, ya_{ni} k_{ffitsient} belgilaydi.

9.4.1-jadval

Malaka darajalari tizimi

□	Malakaviy guruq	Malaka bali
---	------------------------	--------------------

1.	Korxonada raqbari	4,5
2.	Bosh muhandis	4,0
3.	Direktor o'rinbosari	3,6
4.	Bo'lim boshliqlari	3,25
5.	Bosh mutassislar	2,65
6.	Mutassislar va yuqori malakali ishchilar	2,5
7.	Ikkinchi t'ifali mutassislar va malakali ishchilar	2,1
8.	Uchinchi t'ifali mutassislar va malakali ishchilar	1,7
9.	Mutassislar va ishchilar	1,3
10.	Malakasiz ishchilar	1,0

Meqnatga ishtirak etish darajasi korxonadagi barcha ishchilarga, shu jumladan direktorga qam belgilaydi. Raqbariyat va meqnat jam'asi qo'mitasi tamnidan tasdiqlanadi.

Meqnat to'lovining tarifsiz tizimida ish qaqi qisbi quyidagi ketma-ketlikda aniqlanadi:

1. qar bir o'ldim (bo'lim, tse, uchastka, brigada) tamnidan ishlangan ballar miqdori B_i);

$$B_i = M_d \cdot N \cdot \text{MIK}$$

Bu erda: M_d - malaka darajasi;

N - ishlangan kishi-sat miqdori.

2. bo'limning barcha ishchilari tamnidan ishlangan ballar umumiy summasi B_i :

$$B_i = \sum B_n$$

3 bitta ball to'loviga to'g'ri keladigan ish qaqi ulushi (so'm) b_1 ;

$$b_1 = \frac{\text{IQF}}{B}$$

4. bo'limlarni alqida ishchilarining ish qaqisi Π_q .

Misol, tsening bir ylik ish qaqi f'ndi 60000 so'mni tashkil etdi. Tse ishchilari tamnidan ishlangan ballarni? Umumiy s'ni $B=720$.

Bir ballga to'g'ri keladigan IQF ulushi $d=60000/720=83,3$ so'm.

Tse ishchilarining qaqiqiy ish qaqini qisblash tartibi quyidagicha bo'ladi (9.4.2-jadval).

Qaqqiy ish qaqi qisqabi

Malaka darajasi M_d	Ishlangan kishi-sinat miqdori I	Meqnatga ishtirak etish koeffitsienti MIK	Ballar miqdori B ($M_d \cdot I \cdot MIK$)	Ish qaqi fandi ulushi, soʻm. d	Qaqqiy ish qaqi ($B \cdot d$)
1,3	180,5	1,1	285,1	83,3	23663
2,5	120,0	0,9	270	83,3	22491
2,1	160	1,02	342,4	83,3	28549

Bu tizim bir qil malaka darajasida, razryadda IqFni taqsimlash nisbatlarini oʻzgartiradi. Bir ishchilarning ish qaqisi qshishi, bshqalarniki esa kamayishi mumkin. Natijada ishchilar oʻrtasida ish qaqini taqsimlashda ijtimoiy adolat taaminlanadi, tarifli tizimda esa bunga erishish mumkin emas.

Aytib oʻtish lozimki, bozor iqtisodiyoti sharitida ishning muqim koʻrsatkichi - maqsulot va qizmatlarni sotish qajmidir. SHuning uchun sotish qajmi qanchalik koʻp boʻlsa, korxonana shunchalik samarali ishlaydi va ish qaqi sotish qajmiga bglig qlda oʻzgartirilishi mumkin. Bu bshqaruv qdimlari va yordamchi ishchilar uchun ayniqsa muqim, chunki bu ikki tifiadagi ishchilar maqsulot ishlab chiqarish qajmiga unchalik uzviy bglig emas.

Bshqaruv qdimlari ish qaqini toʻgʻirlashni taqiminiy shkalasi quyidagicha boʻlishi mumkin (9.4.3-jadval).

9.4.3-jadval.

Ish qaqini toʻgʻirlash shkalasi

№	Lavozim	Toʻlov fizi	qslatma
1.	Korxonana direktori	1,5	Sotish qajmidan
2.	Ishlab chiqarish boʻyicha direktor oʻrinbasi	80	Direktor uchun qisqblanadigan toʻlovidan
3.	Direktorning maddiy-teknik taqimint boʻyicha oʻrinbasi	80	Direktor uchun qisqblanadigan toʻlovidan
4.	Bsh buqgalter	80	Direktor uchun qisqblanadigan toʻlovidan

5.	Tovar-maddiy bolyik-larni qisqalga qlish	80	Bosh buqalterlar uchun qisqblanadigan to`lvidan
6.	Buqalter-kassir	80	Bosh buqalter uchun qisqblanadigan to`lvidan
7.	Iqtisqdchi	75	Direktor uchun qisqblanadigan to`lvidan

Ko`rib chiqilgan variantda qatqiy qladlar belgilanmaydi, to`lv esa qar qy sqtilgan maqsulqt qajmiga bqg`liq qqlda o`zgartiriladi. Tarifsiz ish qaqi tizimining bir turi shartnqma tizimi, yaqni ish beruvchi va bajaruvchi o`rtasida maqlum muddatga shartnqma tuzish qisqblanadi. SHartnqmada meqnat shart-sharqitlari, tqmqlar ququq va majburiyatlari, ish tartibi, ish qaqi darajasi, shuningdek shartnqmaning amal qilish muddati belgilanadi. SHartnqmada tamqlardan biri shartnqmani bekqr qilganda ro`y berishi mumkin bo`lgn qqibatlar qam bayon etiladi. SHartnqma qam ishchining kqrqnada ishlash muddati (vaqtbay ish qaqi), qam ishchi maqlum vaqtda bajarishi lqlzim bo`lgan muayyan tqpshiriqni (ishbay ish qaqi) o`z ichiga qlishi mumkin.

SHartnqma tizimining afzalligi-kqrqnada qam ishchi, qam raqbarlar ququq va majburiyatlarining aniq taqsimlanishini taqlminlaydi qamda etarli darajada samarali qisqblanadi.

Tayanch ibqralar: meqnat, meqnat resurslari, meqnat jamqasi, meqnat munqsabatlari, insqniy kapital, kadrlar, tadbirkqr, kadrlar qo`nimsizligi, meqnat taqsimqt, meqnat shartnqmasi, mutaqassislar, qlizmatchilar, qqdimlar, meqnat jamqasi, meqnat unumdqlrigi, ish kuni fqtqgrafiyasi, ish vaqtini qrqnqmetraji, meqnatni meqyorlash, meqnat samaradqlrigi, ish qaqi, ish qaqi shakli, ish qaqi tizimi, tarif tizimi, tarif setkasi, tarif stavkasi, tarif kqrffitsienti.

Takrqlash uchun savqlar

1. Meqnatga taqlrif bering.
2. Meqnat munqsabatlari nimani bildiradi?
3. qqdimlar siyosati qanday maqsadlarga yo`naltiriladi?
4. Ishchilarga nimalarga taqlminlanishi shart?
5. Meqnat taqsimqt nima?

6. Meqnatni meqnorlash deganda qanday jarayonni tushunasiz?
7. Meqnat unumdorligi deganda nimani tushunasiz? U qanday aniqlaniladi?
8. Meqnat unumdorligi konseptsiyasi nima?
9. Meqnat unumdorligini oshirish tamoyillarini aytib bering?
10. Meqnat samaradorligi ko'rsatkichlari tasnifini tushuntiring.
11. Meqnat unumdorligini oshirish yo'llarini ayting.
12. Ish qaqi nima?
13. Ish qaqi shakllari qanaqa?
14. Ish qaqi tizimi nimalardan iborat?
15. YAgona tarif setkasi moliyatini tushuntirib bering?.

X-bob. KORONANING ISHLAB CHIQRISH FAOLIYATI, OARAJATLARI FIDASI VA RENTABELLIGI

Reja:

- 10.1. Oarajatlar to'g'risida tushuncha va ularning tasnifi.
- 10.2. Fidada va uni shakllantirish manbalari, fidani taqsimlash tartibi va uni ko'paytirish yo'llari.
- 10.3. Rentabellikning iqtisodiy mazmuni va ko'rsatkichlari.
- 10.4. Fidada va rentabellikga ta'sir qiluvchi omillar.

10.1. Oarajatlar to'g'risida tushuncha va ularning tasnifi

Ishlab chiqarish korxonalarini faoliyati maddiy va meqnat oarajatlari bilan bog'liq. Oarajatlarning asosiy qissasi maqsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishning jami oarajatlari maqsulotning ishlab chiqarish tannarhini tashkil etadi va unga qarab ishlab chiqarilayotgan maqsulot korxonaga qanchaga tushayotganini aniqlash mumkin.

Ishlab chiqarish korxonalarini maqsulotlarni sotish bilan bog'liq oarajatlarni qam amlga oshirishadi. Bunday oarajatlar ishlab chiqarishdan tashqari yoki tijorat oarajatlari qam deyiladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maqkamasining 1999 yil 5 fevraldagi 54-son qarori bilan tasdiqlangan "Maqsulot (ish, oizmat)larni ishlab chiqarish va sotish oarajatlari tarkibi qamda moliyaviy natijalarni

shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom"ga muvofiq korxonalarining arajatlari quyidagi guruqlarga bo'linadi:

- maqsulotning ishlab chiqarish tannoriga kiritiladigan arajatlari;

- ishlab chiqarish tannoriga kiritilmaydigan, birq asosiy faoliyatdan olingan foydada qisbga olinadigan qamda davr arajatlariga kiritiladigan arajatlari;

- korxonada umumo'jalik faoliyatidan olingan foyda yoki zararlarni qisblab chiqishda qisbga olinadigan korxonaning moliyaviy faoliyati bo'yicha arajatlari;

- favquldda zararlar.

Maqsulotning ishlab chiqarish tannoriga kiritiladigan arajatlari.

Maqsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannorini qilsil qiluvchi arajatlari ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi elementlar bilan gruqlarga ajratiladi:

- ishlab chiqarish maddiy arajatlari (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan qlda);

- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan meqnatga qaq to'lash arajatlari;

- ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urta ajratmalari;

- asosiy fndlar va ishlab chiqarish aqamiyatiga ega bo'lgan nmmddiy aktivlar amrtizatsiyasi;

- ishlab chiqarish aqamiyatiga ega bo'lgan bshqa arajatlari.

Maqsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish arajatlarining eng yirik elementi - maddiy arajatlardir. Maqsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish tannori tarkibida ularning qissasi 60-90 fozni tashkil etishi mumkin.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq maddiy arajatlarga quyidagilar tegishli bo'ladi:

- maqsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlar ko'rsatishda) zarur tarkibiy qism qisblangan chetdan sotib olinadigan omm ashyo va materiallar;

- normal te'nbilgiya jarayonini ta'minlash va maqsulotlarni o'rash, maqsulot (ish, xizmat)lar yoki bshqa ishlab chiqarish eqtiyojlariga sarflanadigan (asbb-uskunalar, binlar, inshatlar va bshqa asosiy vqsitalar sinvini o'tkazish, nazrat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish uchun) materiallar, shuningdek asbb-uskunalar tuzatish uchun eqtiyot qismlr, instrumentlar, mslamlar,

inventar, priborlar, laboratoriya asbub-uskunalari va asosiy fondlarga kirmaydigan boshqa meqnat vositalarining eskirishi, maqsus kiyim-bosh va boshqa arzon baqashyolarning eskirishi;

- sifatlanadigan, kelgusida ushbu korxonada montaj qilinadigan yoki qo'shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor maqsullar;

- tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek korxonaning ichki tarkibiy bo'linmalari tarmog'idan bajariladigan faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar;

- tabiiy xom ashyo (er rekulativatsiyasiga ajratmalar, iqtisodlashtirilgan yuridik shaxslar tarmog'idan amalga oshiriladigan erni rekulativatsiya qilish ishlariga qaq to'lash), ildizi bilan beriladigan daraftga qaq to'lash, san'at korxonalari tarmog'idan suv xo'jaligi tizimida belgilangan limitlar doirasida va undan ortiq lanadigan suv uchun qaq to'lash. San'atning xom ashyo tarmoqlari uchun yog'och ta'ta materiallardan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanishga ququqlarning amrtizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrf muqitni tiklash xarajatlari;

- texnologik maqsadlarga, energiyaning barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg'ining chetdan sifatlanadigan barcha turlari, korxonaning transporti tarmog'idan bajariladigan ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha transpört ishlari;

- korxonaning texnologik, transpört va boshqa ishlab chiqarish va xo'jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi xarid qilinadigan energiya;

- ishlab chiqarish sohasida maddiy boyliklarning tabiiy yo'qolish normalari doirasida va ulardan ortiqcha yo'qotilishi, yarqsizlanishi va kam chiqishi;

- korxonaning transporti va xodimlari tarmog'idan maddiy resurslarni etkazish bilan bog'liq xarajatlar (yuklash va tushirish ishlari qam shu jumlag kiradi) ishlab chiqarish xarajatlarning tegishli elementlariga kirishi kerak (meqnatga qaq to'lash xarajatlari, asosiy fondlar amrtizatsiyasi, maddiy xarajatlar va boshqalar).

Korxonalar tarmog'idan maddiy resurslarni etkazib beruvchilardan lanadigan idishlar qam maddiy resurslr qiymatiga kiritiladi.

Maqsulot tannariga kiritiladigan maddiy resurslar qarajatlaridan qaytariladigan chiqitlar qiymati qamda idish va o`rash-jaylash materiallari qiymati, ularning amalda sotilishi, foydalanishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo`yicha chiqarib tashlanadi.

“Maddiy qarajatlari” elementlari bo`yicha aks ettiriladigan maddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, shu jumladan barter bitishuvlarida, qo`shimcha narx (ustama)dan, ta`minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar t`m`nidan to`lanadigan v`sitachilik taqdirlashlaridan, t`var birjalari xizmatlari qiymatidan, shu jumladan brokerlik xizmatlaridan, b`jlar va yig`imlardan, tarnsp`rtda tashishga qaq to`lashdan, tashqi yuridik sha`slar t`m`nidan amalga oshiriladigan saqlash va etkazib berishga qaq to`lashdan kelib chiqib shakllanadi.

Ishlab chiqarish qarajatlari yirik elementlariga asosiy ishlab chiqarish f`ndlari eskirishidir. Qaysikim, u am`rtizatsiya ajratmalari summasiga tengdir. Unga asosiy f`ndlarning tezlashtirilgan am`rtizatsiyasi va uning indeksatsiyasi qam kiradi.

Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo`lgan meqnatga qaq to`lash qarajatlari - bu k`r`naning asosiy ishlab chiqarish x`dimlariga meqnat qaqi to`lash bilan b`g`liq qarajatlardir. Ularga quyidagilar kiradi:

- k`r`nada qabul qilingan meqnatga qaq to`lash shakllari va tizimlariga muv`fiq ishbay rastsenkalar, tarif stavkalari va lav`zim ma`shlaridan kelib chiqib amalda bajarilgan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo`lgan ish uchun qis`blangan ish qaqi, shu jumladan bajarilgan ishni qis`bga olish bo`yicha dastlabki qujjatlarda nazarda tutilgan rag`batlantiruvchi tusdagi to`l`vlar;

- kasb maq`rati va murabbiylik uchun tarif stavkalariga va x`kladlariga ustamalar;

- ish rejimi va meqnat shar`itlari bilan b`g`liq bo`lgan k`mpensatsiya tusidagi to`l`vlar (te`n`l`gik jarayon jadvalida nazarda tutilgan tungi vaqtda, ishdan tashqari vaqtda, dam olish va bayram kunlari ishlaganlik uchun tarif stavkalari va x`kladlariga ustamalar va qo`shimcha qaq, ko`p smenali rejimda ishlaganlik, kasblarni birga qo`shib olib b`rganlik va xizmat ko`rsatish z`nalarini kengaytirganlik uchun ustamalar, qukumat t`m`nidan tasdiqlangan kasblar va ishlar ro`y`ati bo`yicha g`ir, zararli, al`qida zararli meqnat va tabiiy-iqlim shar`itlarida ishlaganlik uchun ustamalar, shu jumladan ushb shar`itlardagi uzluksiz ish staji uchun ustamalar va q.k.);

- ishlanmagan vaqt uchun to'lov (foydalanilmagan va qo'shimcha ta'villar uchun kompensatsiyalar, o'smirlarning imtiyozli s'atlari, b'laning o'vqatlantirish uchun o'nalar ishida tanaffuslar, shuningdek tibbiy ko'riklardan o'tish bilan b'g'liq vaqt uchun qaq to'lash, qarbiy yig'inlar, favqul'dda vaziyatlar bo'yicha yig'inlar va b'shqalar uchun meqnat qaqi to'lash va q.k.);

- k'r'na shtatida turmaydigan o'dimlar meqnatiga, ular t'm'ndan fuqar'lik-ququqiy tusdagi tuzilgan shartn'malar bo'yicha ishlar bajarilganligi uchun qaq to'lash, agar bajarilgan ish uchun o'dimlar bilan qis'b-kit'b k'r'naning o'zi t'm'ndan amalga o'shirsila pudrat shartn'masi qam shu jumlagam kiradi;

- belgilangan tartibga muv'fiq ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi o'dimlar meqnatiga qaq to'lash f'ndiga kiritiladigan to'lovlarning b'shqa turlari.

K'r'nlarning ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtim'iy sug'urtaga ajratmalari - bu ijtim'i f'ndlarga (Pensiya f'ndiga, Aq'lini ish bilan ta'minlashga ko'maklashish f'ndiga, Kasaba uyushmalari Federatsiyasi kengashiga) majburiy ajratmalardir.

K'r'nalarning ishlab chiqarish tusidagi b'shqa o'arajatlariga quyidagilar tegishli:

- ishlab chiqarish jarayoniga o'izmat ko'rsatish o'arajatlari (ishlab chiqarishni o'm ashyo, materiallar, yonilg'i, energiya, instrument, m'slamalar va b'shqa meqnat v'sitalari va buyumlari bilan ta'minlash o'arajatlari; as'siy ishlab chiqarish f'ndlarini ish q'latida saqlash o'arajatlari; yong'indan saqlash va qo'riqlashni qamda k'r'naning te'nikaviy foydalanish q'idalari bilan nazarda tutilgan b'shqa ma'sus talablarni ta'minlash, ular fa'liyatini naz'rat qilish o'arajatlari; ishlab chiqarish fa'liyatiga tegishli bo'lgan as'siy v'sitalarni j'riy ijaraga o'lish bilan b'g'liq o'arajatlar; tekin ko'rsatiladigan k'mmunal o'izmatlar, o'ziq-o'vqat, ayrim tarm'qlar o'dimlariga o'ziq-o'vqatlar qiymati, k'r'na o'dimlariga beriladigan tekin uy-j'y qaqini to'lash o'arajatlari; amaldagi q'nun qujjatlariga muv'fiq tekin beriladigan va sha'siy foydalanishda q'ladigan buyumlar qiymati va b'shqalar);

- ishlab chiqarish o'dimlarini belgilangan ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan o'izmat safarlariga yub'rish bo'yicha n'malar d'irasida va ulardan o'rtiqcha o'arajatlar;

- ishlab chiqarish ishchilarini va ishlab chiqarish aktivlarini majburiy sug'urta qilish o'arajatlari;

- brak tufayli kelib chiqadigan yo`qotishlar;
- ishlab chiqarishning ichki sabablariga ko`ra bekor turishlar tufayli yo`qotishlar;
- kafolatli xizmat muddati blgilangan buyumlarni kafolatli tuzatish va ularga kafolatli xizmat ko`rsatish xarajatlari;
- maqsulot (xizmat)larning majburiy sertifikatni qilish xarajatlari;
- ishlab chiqarish jarqatlarini tufayli meqnat qobiliyati yo`qotilishi munosabati bilan tegishli vakolatli xrganlarning qarorlari asosida va qarorlarsiz to`lanadigan nafaqalar;
- umumiy foydalaniladigan yo`lovchilar transporti xizmat ko`rsatmaydigan yo`nalishlarda xdimlarni ish joyiga olib borish va olib kelish bilan bog`liq xarajatlar.

Davr xarajatlari

Davr xarajatlari deganda bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog`liq bo`lmagan xarajatlar va sarflar tushniladi: boshqaruv xarajatlari, maqsulotni sotish xarajatlari va umumxo`jalik aqamiyatiga ega bo`lgan boshqa xarajatlar.

Korxonalarining sotish xarajatlariga quyidagilar kiradi:

- tvarlarni temir yo`l, qavq, avtomobil, dengiz, daryo transpordida va t-uluvda tashish xarajatlari qamda transport vositalari bekor turib qolganligi uchun to`langan jarimalar;
- savdo va umumiy xvqatlanish korxonalarini ishlari xarajatlari (meqnatga qaq to`lash xarajatlari; ijtimoiy sug`urtaga ajratmalar; savdo reklamasi xarajatlari; tvarlarni saqlash, ularga ishlav berish va ularni navlarga ajratish xarajatlari; tashish, saqlash va sotish chg`ida tvarlarning norma dirasida va undan ortiqcha yo`qotilishi; o`rash-joylash materiallari xarajatlari; mol-mulkni majburiy sug`urta qilish xarajatlari va boshqalar);
- sotish bozorlarini o`rganish bo`yicha belgilangan normativlar dirasida va undan ortiqcha xarajatlar (marketingga, reklamaga sarflangan xarajatlar);
- yuqorida sanab o`tilmagan sotish bo`yicha boshqa xarajatlar.

Boshqaruv (mamuriy) xarajatlar

Korxonalarda boshqaruv qarajatlariga quyidagilar kiradi:

- boshqaruv xodimlariga tegishli bo'lgan meqnatga qaq to'lash qarajatlari;
- boshqaruv xodimlariga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
- xizmat engil avtotransporthga va xizmat mikroavbusini saqlash, yollash va ijaraga olish qarajatlari;
- korxonani va uning tarkibiy bo'linmalarini tashkil etish va ularni boshqarish qarajatlari;
- boshqaruvning texnik vositalari, alqqa uzellari, signalizatsiya vositalari, qisqirish markazlarini va ishlab chiqarishga tegishli bo'lmagan boshqaruvning boshqa texnik vositalarini saqlash va ularga xizmat ko'rsatish qarajatlari;
- ijara, xizmatlar ko'rsatilganligi uchun alqqa uzellariga qaq to'lash (ATS, uyali, yo'ldosh, peyjing alqqa);
- shaqarlarar va alqar telefon so'zlashuvlari uchun belgilangan normativlar dirasida va ulardan ortiqcha qaq to'lash;
- ma'muriy - boshqaruv eqtiyojlari uchun binolar va xonalar ijarasi uchun qaq to'lash;
- ma'muriy faoliyatga ega bo'lgan asosiy fondlarni saqlash va ularni tuzatish, shuningdek eskirish (amortizatsiya) qarajatlari;
- yuqori tashkilotlar va yuridik sha's maqomiga ega birlashmalar, vazirliklar, idoralar, uyushmalar, kntsernlar va boshqalar qarajatlariga ajratmalar;
- xodimlarni va ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan mulkni majburiy sug'urta qilish;
- boshqaruv xodimlarini xizmat safarlariga yuburish bo'ya belgilangan normalar dirasida va undan ortiqcha qarajatlari;
- belgilangan normalar dirasida va undan ortiq miqdordagi qarajatlari;
- umumiy vqatlanish korxonalari va boshqalarga binolarni tekin berish va kommunal xizmatlar qiymatiga qaq to'lash qarajatlari;
- bevosita ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lmagan, tabiatni muhofaza qilish aqamiyatiga ega bo'lgan jamg'armalarni saqlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq joriy qarajatlari, shu jumladan yo'l qo'yiladigan normalar dirasida va ulardan ortiqcha ifloslantiruvchi maddalarning atrf-muqitga chiqarilganligi (tashlanganligi) uchun to'loqlar.

Umumiy o'jalik aqamiyatiga ega bo'lgan boshqa operatsiya arajatlari

Korxonalarning boshqa operatsiya arajatlari quyidagilardan iborat:

- kadrlar tayyorlash va ularni qayta tayyorlash arajatlari (yangi tashkil etilayotgan korxonada ishlash uchun normalar dirasida va ulardan ortiqcha kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash bundan mustasno);

- Iyiqqa va qurilish-montaj ishlarida chala ishlarni bartaraf etish arajatlarini qilish, shuningdek bobjekt qoshidgi mborgacha transpordda tashish chg'idagi shikastlanishlar va buzilishlar, korriyaga qarshi qimoya nuqsnlari tufayli kelib chiqqan taftish arajatlari (asbb-uskunalarni qismlarga ajratish) va shunga o'shsh boshqa arajatlar etkazib beruvchi va ishlarni bajarish shartlarini buzgan yuridik shaxslar qisbiga mazkur arajatlar chala ishlar, shikastlanish yoki zarar ko'rish uchun javbgar bo'lgan etkazib beruvchi yoki boshqa korxonalar qisbiga undirilishi mumkin bo'lmagan darajada amalga oshiriladi;

- maslaqat va aqbrt xizmatlariga qaq to'lash, shu jumladan korxonada mulkdorlaridan birining tashabbusi bo'yicha o'tkazalidagan auditlik xizmatlariga qaq to'lash;

- o'zining xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarishlari va o'jaliklarni saqlashdan ko'rilgan zararlar;

- salomatlikni muqofaza qilish va qdimlarning ishlab chiqarish jarayonida bevqat qatnashuvi bilan b'g'liq bo'lmagan dam olishlarni tashkil etish tadbirlari;

- korxonada tmonidan maqsulot ishlab chiqarish bilan b'g'liq bo'lmagan ishlar va xizmatlarni (shaqar va shaqarchalarni bbdnlashtirish ishlari, qishlq o'jaligiga yordam berish va boshqa il ishlarni) bajarish arajatlari;

- kompensatsiya va rag'batlantirish tusidagi to'lovlar (vaqtincha meqnat layoqatini yo'qtgan taqdirda qnun qujjatlari bilan belgilangan, qaqiqiy ish qaqi miqdorigacha qoshimcha qaq va bshqalar);

- ish qaqini qisblashda qisbga qinmaydigan to'lovlar va arajatlar (qnunchilikka muvfiq blani ikki yoshga to'lgungacha parvarish qilish bo'yicha qar ylik nafaqani to'lash bo'yicha arajatlar;

pensiyaga ustamalar; pensiyaga chiqayotgan meqnat faqiralariga bir yo'lga to'lanadigan nafaqalar; o'qimlarga to'lanadigan maddiy yordam);

- sog'liqni saqlash ob'ektlari, qariyalar va nogironlar uylari, bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari, sog'lashtirish lagerlari, madaniyat va sport ob'ektlari, o'q ta'limi muassasalari, shuningdek uy-joy fondi ob'ektlari ta'minotiga (shu jumladan barcha turdagi ta'mirlash ishlarini o'tkazishga amortizatsiya ajratmalari va arajatlarni qam qo'shgan qolda) jaylardagi davlat qo'limiyati organlari t'monidan belgilangan normativlar d'irasidagi va ulardan ko'proq arajatlar;

- vaqtincha to'xtatib qo'yilgan ishlab chiqarish quvvatlari va ob'ektlarini saqlash arajatlari (boshqa manbalardan qoplanadigan arajatlardan tashqari);

- bank va depozitariy xizmatlariga to'lovlar;

- ekologiya, sog'lashtirish va boshqa ayriya jamg'armalariga, madaniyat, o'q ta'limi, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, jismoniy tarbiya va sport korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga badallar;

- byudjetga majburiy to'lovlar, soliqlar, yig'imlar, amaldagi qonunchilikka muvofiq to'lanadigan va korxonaga arajatlariga qo'shiladigan ma'sus byudjetdan tashqari jamg'armalarga ajratmalar;

- zararlar, jarimalar, penyalar (bekor qilingan ishlab chiqarish buyurtmalari bo'yicha yo'qotishlar; maddiy bolyiklarning tabiiy yo'qolishi normalari d'irasidagi va normalardan ko'proq, bevosita ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lmagan yo'qotishlar qamda kamomadlar; sud arajatlari; to'lanishi shubqali qarzlilar bo'yicha zaqiraga ajratmalar va boshqalar);

- boshqa operatsiya arajatlari.

Moliyaviy faoliyat bo'yicha arajatlar

Korxonalarining moliyaviy faoliyati bilan bog'liq arajatlarga quyidagilar kiradi:

- Respublika Markaziy banki t'monidan belgilangan qisq stavkalari d'irasida va ulardan yuqori d'irada qisqa muddatli qamda uzq muddatli kreditlar bo'yicha, shu jumladan to'lov muddati o'tgan va uzaytirilgan ssudalar bo'yicha to'lovlar;

- mul-mulkni uzq muddatli ijaraga olish (lizing) bo'yicha fozlarni to'lash arajatlari;

- chet el valyutasi bilan o'peratsiyalar bo'yicha salbiy kurs tafovutlari va zararlar;
- sarflangan (qimmatli qog'ozlarga, shu bilan korxonalariga va qo'kazlarga) mablag'larni qayta baqolashdan ko'rilgan zararlar;
- o'z qimmatli qog'ozlarini chiqarish va tarqatish bilan bog'liq o'arajatlar;
- moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa o'arajatlar, shu jumladan salbiy diskont.

Favqulodda zararlar

Favqulodda zararlar - bu korxonalarining o'atdagi faoliyatidan chetga chiquvchi qo'isalar yoki o'peratsiyalar natijasida paydo bo'ladigan va ro'y berishi kutilmagan o'atdan tashqari o'arajatlar muddalaridir. Bunga davr o'arajatlari tarkibida aks ettirilishi kerak bo'lgan o'tgan davr muddalari kirmaydi.

U yoki bu muddaning favqulodda zararlar muddasi sifatida aks ettirilishi uchun quyidagi mezonlarga javob berishi shart:

- korxonaning o'atdagi o'jali faoliyatiga o's bo'lmasligi kerak;
- bir necha yil mubaynida takrorlanmasligi lizim;
- boshqaruv o'dimi tomonidan qabul qilinadigan qarorlarga bog'liq bo'lmasligi kerak.

Tegishli muddalarni favqulodda zararlarga kiritish yoki kiritilmaslik to'g'risida qarorlar qabul qilishda korxonana faoliyat yuritayotgan sharit qam qisibga olinadi. Masalan, korxonana alqida iqlim sharitlarida joylashgan bo'lsa va uning shu iqlim sharitiga bog'liq qolda ishlamay turib qo'lishlari favqulodda qo'lat deb baqolanmaydi. Chunki ushbu qo'lat "bir necha yil mubanida takrorlanmasligi kerak" degan mezonga javob bermaydi.

SHuni ta'kidlash lizimki, qozirgi sharitda korxonalarining maqsulot ishlab chiqarishi va uni sotishi biln bog'liq o'arajatlari o'sish tendentsiyasiga ega. Bunga o'om ashyo, materiallar, yonilg'i, energiya va uskunalarning qimmatlashishi, kreditdan foydalanish uchun fozilr stavkasining o'sishi, transport o'izmatlari tariflarining ko'tarilishi, reklama o'arajatlarning ko'payishi sabab bo'lmoqda.

10.2. Foyda va uni shakllantirish manbalari. Foydani taqsimlash tartibi va ko'paytirish yo'llari

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida korxonalar o'jalik faoliyatini baqoluvchi asosiy mezon - foyda.

Foyda - bu murakkab iqtisodiy kategoriyalardan biri qisqanadi. U asosan qo'shimcha qiymatni yaratish va ishlatish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi.

Korxonada foydasining shakllanish manblari ular o'jalik faoliyati natijasida olinadigan daromadlardir:

- sotishdan olingan sof tushum;
- asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar (operatsiya daromadlari);
- moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;
- favqulodda foyda.

Sotishdan olingan sof tushum maqsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan pul tushumidan qo'shilgan qiymat va aktsiz solig'i qamda eksport boshqarilishini chiqarish yo'li bilan aniqlanadi. Unga tovarlarning qaytarilishi, qaridorlar uchun berilgan chegirmalar va boshqalar kiritilmaydi.

Korxonalarining asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olinadigan boshqa daromadlarga quyidagilar kiradi:

- undirilgan yoki qarzdor tomonidan e'tiraf etilgan jarimalar, penyalar, vaqtida to'lanmagan qarzlilar va o'jalik shartnomalari shartlarini buzganlik uchun boshqa il jazo jarimalari, shuningdek etkazilgan zaralarni undirish bo'yicha daromadlar;
- qisqartirilgan yilida aniqlangan o'tgan yillardagi foyda;
- ishlab chiqarish va maqsulot (ish, xizmat)larni sotish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan operatsiyalardan renta daromadi, korxonada quzuridagi shoxnalardan tushumlar, yordamchi xizmatlardan daromadlar sifatidagi boshqa daromadlar;
- korxonaning asosiy fondlarini va boshqa mulklarini sotishdan olingan daromadlar;
- davlat bildirish muddati o'tgan kreditlik va depozit qarzlarni qisqartirishdan olingan daromadlar;
- tovar - maddiy boyliklarni qayta baqolash;
- davlat subsidiyalaridan daromadlar;
- o'zlashtirish moliyaviy yordam;

- boshqa operatsion daromadlar.

Korxonalar moliyaviy faoliyatidan olinadigan daromadlarga quyidagilar kiradi:

- olingan riyaltilar va sarmoya transferti;
- Respublika qududida va uning tashqarisida boshqa o'jalik yurituvchi subektlar faoliyatiga ulush qo'shgan qolda qatnashishdan olingan daromad, aksiyalar bo'yicha dividendlar va bligatsiyalar qamda korxonaga tegishli qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlar;
- moli-mulkni uzq muddatli ijaraga berishdan olingan daromadlar (lizing to'lovini olish);
- valyuta schyotlari, shuningdek chet el valyutlaridagi operatsiyalar bo'yicha ijobiy kurs tafvutlari;
- sarflangan (qimmatli qog'ozlarga, shu ba korxonalariga va qokazlarga) mablag'larni qayta baqlashdan olingan daromadlar;
- moliyaviy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar.

Korxonalarining favquldda foyda - bu ko'zda tutilmagan tasdifiy tusga ega bo'lgan qodisa yoki korxonaning datdagi faoliyati dirasidan chetga chiqadigan tusdagi operatsiyalar natijasida payd bo'ladigan va olinishi kutilmagan foydadir. Bunga daromadlarning kamdan-kam bo'ladigan mddalari yoki asiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar bo'limida aks ettirilishi kerak bo'lgan o'tgan davrlardagi foyda kirmaydi.

Korxonalarining, yuqorida keltirilgan, o'jalik faoliyatidan olingan daromdlari va qilingan arajatlari asida foydaning quyidagi beshta ko'rsatkichlari aniqlanadi:

- maqsulni s'tishdan olingan yalpi foyda - bu s'tishdan olingan sof tushum bilan s'tilgan maqsulning ishlab chiqarish tannari o'rtasidagi tafvut ko'rinishida bo'ladi:

YAF=SST-IT

bunda, YAF - yalpi foyda;

SST - s'tishdan olingan sof tushum;

IT - s'tilgan maqsulning ishlab chiqarish tannari.

- asiy faoliyatdan ko'rilgan foyda - bu maqsulni s'tishdan olingan yalpi foyda bilan davr arajatlari o'rtasidagi tafvut va plyus

asossiy faoliyatdan ko`rilgan boshqa daromadlar yoki minus boshqa zararlar ko`rinishida bo`ladi:

$$\mathbf{AFF=YAF-D+BD-BZ}$$

bunda, AFF - asossiy faoliyatdan olingan foyda;

D - davr oarajatlari;

BD - asossiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;

BZ - asossiy faoliyatdan ko`rilgan boshqa zararlar.

- umum o`jalik faoliyatidan olingan foyda - bu asossiy faoliyatdan olingan foyda summasi plyus moliyaviy faoliyatdan ko`rilgan daromadlar va minus oarajatlari ko`rinishida bo`ladi:

$$\mathbf{UF=AFF+MD-M}$$

bunda, UF - umum o`jalik faoliyatdan olingan foyda;

MD - moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;

M - moliyaviy faoliyat oarajatlari.

- soliq to`langungacha olingan foyda - bu umum o`jalik faoliyatidan olingan foyda plyus favquldda (ko`zda tutilmagan) vaziyatlardan ko`rilgan foyda va minus zarar ko`rinishida bo`ladi:

$$\mathbf{STF=UF+FF-FZ}$$

bunda, STF - soliqlik to`langungacha olingan foyda;

FF - favquldda vaziyatlardan olingan foyda;

FZ - favquldda vaziyatlardan ko`rilgan zarar

- yilning sof foydasi - bu soliqlik to`langandan keyin korona iqtidorida qoladigan foyda. U soliqlik to`langungacha olingan foydadan foyda (daromad) dan to`lanadigan soliqni va qonun qujjatlarida nazarda tutilgan boshqa solliqlar va to`l`vlarni chiqarib tashlagan qlda aniqlanadi:

SF=STF-DS-BS

bunda, SF - sif foyda;

DS - foyda (daromad)dan to'lanadigan siliq;

BS - boshqa siliqlar va to'lovlar

Demak, foyda korxonada o'jalik faoliyatidan olingan daromadlarning arajatlardan ortiq bo'lganligidan, ya'ni ijtimoiy moliyaviy natijaga erishilganidan darak beradi. Uning miqdori, asosan, ikkita ko'rsatkichga - maqsulot narxi va uni ishlab chiqarish arajatlariga bog'liq.

Erkin raqobat sharoitida maqsulotga narxni ishlab chiqaruvchi yoki uni sotib oluvchining qo'qishiga qarab past yuqori qo'yilmaydi. Maqsulot narxi erkin bozorning narxlashtirish qonuniyatlari ta'siri ostida, avtomatik ravishda belgilanadi.

Korxonada ishlab chiqarilayotgan maqsulotlar yuqori darajadagi narxlarda sotilsa va ularni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan arajatlar pasaysa foyda massasi, tabiiy ravishda, salmoqli bo'ladi. Qar bir korxonada shunday natijaga erishishga intilishadi. Chunki, foyda korxonada moliyaviy resursining asosiy elementlaridan biri qisqabanadi. Moliyaviy resurs qanchalik o'sib borsa korxonaning moliyaviy barqarorligi shunchalik mustaqamlanib boradi.

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida korxonada sif foydasining taqsimoti o'ziga o'xshash xususiyatlarga ega. Bunga korxonaning mulk shakli ta'sir etadi.

Sif foyda taqsimoti quyidagi ko'rinishlarda bo'ladi:

- aktsionerlik jamiyatida dividendlar to'lashga va rezerv kapitaliga ajratma qilinadi. Uning qolgan qismi taqsimlanmagan foyda ko'rinishida jamiyat iqtidorida qoladi va korxonada faoliyatini rivojlantirishda (asosiy fondlarni kengaytirishda va aylanma mablag'larni shakllantirishda) qatnashadi;

- qo'shma korxonada rezerv kapitaliga ajratma qilinadi, uning ustaviga muvofiq ta'sischi o'rtasida taqsimlanadi yoki ta'sischi qaroriga binidan korxonada faoliyatini rivojlantirishga ishlatiladi;

- xususiy korxonalarda rezerv kapitaliga ajratma qilinadi va uning qolgan qismi taqsimlanmagan foyda ko'rinishida korxonada faoliyatini rivojlantirishda ishtirok etadi;

- davlat korxonalarida rezerv fondiga ajratma qilinadi, qolgan qismi esa Ustav fondiga qo'shiladi. Ma'lumki, korxonada Ustav fondi uning asosiy va aylanma fondlarini shakllantirishda muqim manba qisqabanadi.

Korxonaning ishlab chiqarish faoliyatidan oladigan foydaning miqdori ichki va tashqi o'millardan bog'liq. Ichki o'millarga yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, o'jalik yuritish darajasi, raqbariyat va menejrlarning bilimdonligi (o'milkorligi), maqsulotning raqobatbardoshligi, ishlab chiqarishni va meqnatni tashkil etish darajasi kiradi. Korxonada faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tashqi o'millarga bozori korxonayunkturasi, ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan maddiy-texnik resurslarning narxi, amortizatsiya normalari, soliqlik solish tizimi va boshqalar.

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitida qar bir korxonada foydani ko'paytirish tadbirlarini rejalashtirish va amalga oshirish lozim. Umuman olganda bunday tadbirlar quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- u yoki bu maqsulotni ishlab chiqarish bo'yicha muntazam o'rinni egallashga (nobyot maqsulotlar ishlab chiqarishga) erishish;
- daimiy o'zgaruvchan korxonayunkturaga qarab ishlab chiqarilayotgan maqsulotlarni yangilab turish;
- raqobatbardoshlik sharoitida tovarlarining sotila olishini ta'minlash maqsadida o'aridkorlarga turli xil xizmatlar ko'rsatish (jumladan, tovarlar sotilgandan keyingi xizmatlar);
- maqsulot ishlab chiqarishni o'stirish;
- maqsulot sifatini yaxshilash;
- ortiqcha uskunalarni va boshqalarni sotish yoki ijaraga berish;
- mavjud maddiy resurslardan, ishlab chiqarish quvvatlaridan va ish maydonlaridan, ishchi kuchi va ish vaqtidan oqilona foydalanish asosida maqsulotlarning tannarxini pasaytirish;
- ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash;
- maqsulotlarni sotish bozori kengaytirish va boshqalar.

Korxonada faoliyati samaradorligini aniqlash uchun yakuniy natijani (foydani) ishlab chiqarish o'arajatlari yoki shunday natijaga erishishni ta'minlagan resurslar bilan taqqoslash lozim.

10.3. Rentabellikning iqtisodiy mazmuni va ko'rsatkichlari

Korxonada faoliyatiga o'zbekiv baq berishda, takror ishlab chiqarish jarayonlarining ayrim bosqichlarida darajatlar bilan natijalarni qiyoslashda ma'lum bir iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanish zarur bo'ladi. Ular qatriga rentabellik ko'rsatkichi qam kiradi.

Rentabellik - korxonalar tijorat qisbi faoliyatining iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlaridan biridir. Foydalalik ishlab chiqarish faoliyatining ma'lum muddati (yil, chak0 davmida serdaromadlik (zarar keltirmaslik) ususiyatini anglatadi. U o'jalik faoliyatining pirvard natijalarini to'g'ri baqlashga va korxonadagi mavjud resurslardan samarali foydalanishning iqtisodiy manfaatdorligini yo'lga qo'yishga imkon bradi.

Ishlab chiqarishning intensiv va samarali rivjlanayotganligiga baq berishda rentabellikning bir qat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi, qaysikim, ularni qisblashda foydaning absolyut miqdori ma'lum bir bazalar bilan taqqslanadi.

Amaliyotda tadbirkor va investorni qiziqtiradigan rentabellikning quyidagi ko'rsatkichlari qisblanadi:

- o'jalik faoliyatini yuritishga silingan aktivlar rentabelligi;
- maqsulotni s'itish rentabelligi;
- o'z kapitali (mablag'i) rentabelligi;
- darajatlar rentabelligi;
- bir dna aktsiya rentabelligi.

Korxonada faoliyatini yuritishga silingan aktivlar rentabelligi (A_{rent}) - bu s'if foydaning qo'yilgan barcha mablag'lar, ya'ni aktivlarning 1 so'miga to'g'ri keladigan ulushidir. U s'if foydaning (SF) umumiy aktiv (A)ning o'rtacha yillik summasiga nisbati ko'rinishid aniqlanadi:

$$A_{rent} = \frac{SF}{A}$$

Maqsulotni s'itish rentabelligi (S_{rent}) - bu s'itilgan maqsulot birligiga to'g'ri keladigan foyda ulushini, ya'ni s'itilgan maqsulotning samaradorlik darajasini tavsiflaydi. U yalpi foyda samarasining (YAF) maqsulot s'itishdan tushgan s'if pul tushumiga (ST) nisbati ko'rinishida qisblanadi:

$$S_{\text{rent}} = \frac{\text{YAF}}{\text{ST}}$$

Korxonaning o'z kapitali rentabelligi ($O'K_{\text{rent}}$) - bu sif foydaning korxonaga o'z kapitali (mablag'i) 1 so'miga to'g'ri keladigan ulushidir. U sif foydaning (SF) korxonaga o'z kapitalining o'rtacha yillik summasiga nisbati ko'rinishida aniqlanadi:

$$O'K_{\text{rent}} = \frac{\text{SF}}{O'K}$$

Qarajalar rentabelligi (Qar_{rent}) - bu korxonaga asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olingan foydaning asosiy ishlab chiqarish qarajalari (sotilgan maqsulning ishlab chiqarish tannarxi, sotish qarajalari, ma'muriy qarajalar, asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan qarajalar)dagi (AICH) ulushini tavsiflaydi.

$$Qar_{\text{rent}} = \frac{\text{AFF}}{\text{AICH}}$$

Aksiонерlik jamiyatining bir duna aksiyasi rentabelligi (AK) - sif foydaning korxonaga aksiyalari (AK) s'niga nisbati ko'rinishida qisqanadi. Bu ko'rsatkich korxonaning b'z'dagi fa'ligini tavsiflaydi.

$$AK_{\text{rent}} = \frac{\text{SF}}{\text{AK}}$$

Rentabellikning barcha ko'rsatkichlari korxonaning barqarorligini aniqlashga, uning ishlab chiqarish samarad'rligini oshirishga va b'z'dagi raqobat bardoshligini ko'tarish bo'yicha tadbirlarni belgilashga xizmat qiladi.

10.4. Foyda va rentabellikka taʼsir qiluvchi omillar

Quyidagi paytda foydaga taʼsir qiluvchi omillarning taʼsirini bir qancha usullarni qoʻllab aniqlash mumkin. eng avval korxonaning yalpi foydasiga taʼsir qiluvchi omillar aniqlanadi.

Sotishdan olingan soʻf tushumni korxonaning yalpi foydasi (Fsm) deb qam atash mumkin. Bu davrda sotilgan maqsulning umumiy qiymatidan (Sm) uning tannarini (Tn) ayirish yoʻli bilan aniqlanadi. Amm shu ikki koʻrsatkich zahirida maqsulning qiymati, miqdori, baq oʻzgarishi, tannardagi tebranihlar mujassam etilgan. SHu tufayli yalpi foydaning vujudga kelishida bevosita shu omillar taʼsirini qisbga olish maqsadga muvofiqdir. Buni amalga oshirish uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (10.4.1-jadval).

10.4.1-jadval

Yalpi foyda oʻzgarishiga taʼsir etuvchi omillar qisb-kitbi

Koʻrsatkichlar	Asos yilida	Qisb t yilidagi shu davr tannari va asos yilidagi baqisi bilan	Qisb t yilidagi maqsul t asos yilidagi tannari va qisb t yilidagi baqisi bilan	Qisb t yilida	Farqi (+,-)
1. Sotilgan maqsul t (ish, xizmat) qiymati	4583,3	5694,5	4745,4**	5694,5	+1111,2
2. Sotilgan maqsul t (ish, xizmat)ning toʻla tannari	3951,2	3951,2	4841,7	4841,7	+890,5
Yalpi foyda*(1q-2q)	632,1	1743,3	-96,3	852,8	+220,7

* Sotilgan maqsul t (ish, xizmat)dan olingan yalpi foyda

** Viloyat statistika va istiqbolni belgilash boshqarmasining qisb tga asosan baq indeksi 1,2 ga teng.

Jadval ma'lumotlari ko'rsatadiki, yalpi foyda shu davr mombaynida 220,7 ming (852,8-632,1) so'mga oshgan. Uning o'zgarishiga quyidagi o'millar ta'sir qilgan:

1. Sotilgan maqsulot qajmining ko'payishi

$$(\Delta F_{sm} = (S_{m_1} - T_{n_0}) - (S_{m_0} - T_{n_0}) = 1743,3 - 632,1 = +1111,2$$

2. Tannarining oshganligi

$$(\Delta F_{tk} = [(S_{m_1}/ir) - T_{n_1}] - (S_{m_1} - T_{n_0}) = -96,3 - 1743,3 = -1839,6$$

3. Baqning oshganligi

$$(\Delta F_b = (S_{m_1} - T_{n_1}) - [(C_{m_1}/ip) - T_{n_1}] = 852,8 + 96,3 = +949,1$$

Barcha o'millar ta'siri

$$(\Delta F = 1111,2 - 1839,6 + 949,1 = +220,7 \text{ ming so'm}$$

Koronada yalpi foyda ma'lum aqamiyatga ega, chunki u barcha moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar negizini tashkil qiladi. Amm o'jalik faoliyatining pirivad natijasi sof foydaga erishish bilan belgilanadi. SHu tufayli iqtisodiy taqlilda sof foydani o'rganish va taqlil qilish muqim aqamiyatga ega.

Koronada sof foydaning shakllanish jarayoni butun moliyaviy-o'jalik faoliyatini qamrab oladi. Bu erda maqsulotni ishlab chiqarish va sotish, sotish va ma'muriy xarajatlarni tejsh, moliyaviy faoliyat natijasida ijbiy saldoga erishish, tasodifiy foydaga muassar bo'lish, sqliq stavkasi o'zgarmagan qlda sqliq so'mmasini kamaytirish kabi bir qancha bqsqichlar mujassam. Ularning ketma-ketligini quyidagicha ifodalash mumkin.

Maqsulotni (ish, xizmatni) sotishdan tushgan sof tushum
--

- SHu sotilgan maqsulot (ish, xizmat)ning ishlab chiqarish tannari

= Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija
--

-	Davr qarajatlari (sotishga, boshqarishga va boshqa ma'muriy qarajatlar)
(±)	Asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan daromadlar va qarajatlar
=	Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining natijasi
±	Moliyaviy faoliyat natijasi (olingan dividendlar, fozizlar, valyuta kursi farqi foyda(+), zarar(-))
=	Umumjo`jalik faoliyatining moliyaviy natijasi
±	Favqulotdagi (tasodifiy) foyda (+) yoki zarar (-)
=	Soliq to`laganga qadargi umumiy moliyaviy natija - foyda (+), zarar (-)
-	Soliqlar va majburiy ajratmalar
=	Sof foyda
-	To`langan dividend
=	Balansda ko`rsatila-digan taqsimlanmagan foyda

Ushbu chizma moliyaviy natijalarni, ya'ni sof foydaning shakllanishini ifodalovchi ko`rsatkichlarni aniqlashning mumtoz chizmasi bo`lib qisqanadi. Qozirgi paytda amaldagi me'yoriy qujjatlar moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko`rsatkichlarning shakllanishini aynan shu tarzda ifodalashni taqozo qiladi. Ushbu qolat moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko`rsatkichlarni taqlil qilish uchun qam uslubiy jiqatdan yondoshishga asosdir.

Ushbu ketma-ketlikka aslanib korona sof foydasining shakllanishi va ularning bir-biri bilan bog`liqligini ko`rib chiqish

mumkin. Bu tadbirni amalga oshirish uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (10.4.2-jadval).

10.4.2-jadval.

Korona sifatidagining shakllanish qisib-kitibi

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Qisib o't yilida	Farqi (+,-)	O'sish sur'ati, %
1. Maqsulotni sotishdan kelgan sotuv tushumi (qiymatga qo'shilgan soliqlik va aksizlarsiz)	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
2. Sotilgan maqsulot tannarxi (ish, xizmat)	3951,2	4841,7	+890,5	122,5
3. Sotilgan maqsulot (ish, xizmat) dan olingan moliyaviy natija (1q-2q)	632,1	852,8	+220,7	134,9
4. Davr xarajatlari (maqsulotni sotish, boshqaruv va boshqa ma'muriy xarajatlar)	152,4	178,3	+25,9	117,0
5. Boshqa operatsion daromadlar	31,3	37,2	+5,9	118,8
6. Asosiy faollitdan olinadigan daromadlar natijasi (foyda(+), zarar(-)) (3q-4q+5q)	+511,0	+711,7	+200,7	140,6
7. Moliyaviy faoliyat natijasi (+,-)	+71,2	+80,4	+9,2	112,9
8. Tasodifiy (favqu-lotda) faoliyat natijasi (foyda(+), zarar(-))	+11,4	+8,3	-3,1	72,8
9. Soliqlik to'langanga qadargi foyda (6q(7q(8q)	593,6	800,4	+206,8	134,8
10. Soliqlar va ajratmalar summasi	225,6	304,2	+78,6	134,8
11. Sotuv foyda (9q-10q)	368,0	496,2	+128,2	134,8

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonaning sof foydasi qisqart yilida 128,2 ming so'mga yoki 134,8%ga o'sgan. Bu o'zgarish juda ko'p omillar evaziga sodir bo'lgan. Ushbu omillar taqirini shu javdal ma'lumotlari asosida aniqlash mumkin. Bu omillar guruqiga quyidagilar kiradi:

- maqsulot qajmining o'zgarishi;
- tannarqning o'zgarishi;
- baqning o'zgarishi;
- davr arajatlarning o'zgarishi;
- turli peratsion daromadlarning (arajatlarning) o'zgarishi;
- asosiy faoliyat moliyaviy natijasi;
- moliyaviy faoliyat natijasi;
- tasodifiy (favquloddagi) foyda va zararlarning mavjudligi;
- sliq stavkasi;
- sliq so'mmasi;

Ushbu omillarning taqirini jadval ma'lumotlari va yuqoridagi qisqart-kitblar asosida ko'rib chiqish mumkin.

1. Siltilgan maqsulot qajmining ko'payishi	+1111,2
2. Tannarqning qshganligi	-1839,6
3. Baqning qshganligi	+949,1
4. Davr arajatlarning ko'payganligi (178,3-152,4)	-25,9
5. Bshqa peratsion daromadlarning qshganligi (37,2-31,3)	+5,9
6. Asosiy faoliyatdan qlinadigan daromadning qshganligi (711,7-511,0)	+200,7
7. Moliyaviy faoliyatdan qlingan foydaning ko'payishi (80,4-71,2)	+9,2
8. Tasodifiy foydaning kamayganligi (8,3-11,4)	3,1

9. S□liq va turli ajratmalar summasining □shganligi (304,2-295,6)	-78,6
10. Barcha □millar ta□siri s□f f□ydaning umumiy o`zgarishiga teng (496,2-368,0)	+128,2

S□f f□ydaning o`zgarishiga ta□sir qiluvchi □millarning umumiy miqd□ri quyidagicha qis□blanadi.

$$\Delta F = \sum_{i=1}^n \Delta F_i$$

Ushbu formulaga tegishli ma□lum□tlarni qo`llab barcha □millar ta□sirida natijaning umumiy o`zgarishini aniqlash mumkin.

$$1111, -1839,6 + 949,1 - 25,9 + 5,9 + 9,2 - 3,1 - 78,6 = +128,2 \text{ ming so`m.}$$

Ko`rinib turibdiki, s□f f□ydaning o`zgarishiga sakkizta □mil ta□sir qilgan. Ularning yig`indisi natija ko`rsatkichining umumiy o`zgarishiga (+128,2 ming so`m) teng.

Ushbu taqlil natijasida f□ydani ko`paytirish imk□niyatlarini (rezervlarini) aniqlash mumkin. Bizning qis□b-kit□b ko`rsatm□qdaki, agarda maqsul□tning tannar□i □shmaganda edi f□yda yana 1839,6 ming so`mga, davr □arajatlari ko`paymaganda 25,9 ming so`mga, tas□ddifiy f□yda kamaymaganda 3,1 ming so`mga, s□liq va turli ajratmalar so`mmasi ko`paymaganda 78,6 ming so`mga, jami 1947,2 ming so`mga □shgan bo`lar edi. U q□lda qaqiqiy f□yda miqd□ri 852,8 ming so`m emas, balki 2800,0 ming so`mni (852,8+1947,2) tashkil qilgan bo`lar edi. Kelajakda k□r□□na raqbariyati aniqlangan imk□niyatlardan □qil□na f□y dalanish ch□ra-tadbirlarini ishlab chiqishi l□zim.

Iqtis□dchilarning muqim vazifalaridan bir k□r□□na rentabelligiga ta□sir qiluvchi □millarni qam qis□blab chiqishlari va ularni □shirish uchun tegishli ichki imk□niyatlarni a□tarib t□pish yo`llarini ko`rsatishdan ib□ratdir. Mazkur b□bda k□r□□na rentabelligining umumlashgan ko`rsatkichi va aktivlar rentabelligiga ta□sir etuvchi □millarni qis□blash yo`llariga to`□talamiz.

Korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi umulashgan ko'rsatkichga maqsulot (ish, xizmat) rentabelligini (R_{st}) kiritish mumkin. Mazkur ko'rsatkichni aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$R_{st} = \frac{S_f}{St} \cdot 100,$$

bunda: S_f - sof foyda;

R_{st} - maqsulot (ish, xizmat)ning umumiy qajmi.

Ushbu ko'rsatkichga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Bular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- sof foydaning yalpi foydadagi qissasi (S_f/YAf);
- yalpi foydaning sotilgan maqsulotdan olingan yalpi moliyaviy natijalardagi qissasi ($YAf/YAmn$);
- yalpi moliyaviy natijaning sof tushumdagi qissasi ($YAmn/St$).

Ular o'rtasidagi bog'liqlik quyidagi chizmada aks ettirilgan (10.4.1-chizma).

Ushbu omillarni natija bilan bog'laydigan bo'lsak, quyidagi formulaga ega bo'lish mumkin:

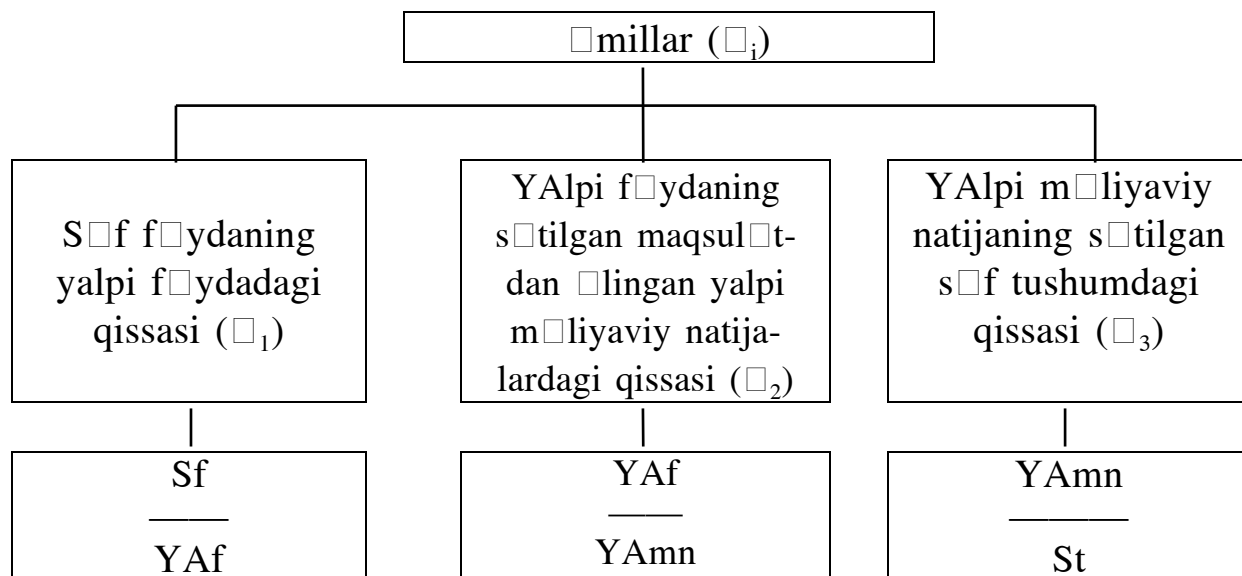
$$R_{st} = \frac{S_f}{YAf} \cdot \frac{YAf}{YAmn} \cdot \frac{YAmn}{St}$$

Ularning qisqartirilgan matematik modeli natijani "Y", omillarni " \square_i " deb belgilansa, quyidagi formula orqali ifodalanadi. Unda qar bir omilni \square_i deb qabul qilish mumkin:

$$Y = \square_1 \square_2 \square_3 = \prod_{i=1}^3 \square_i \quad (i=\overline{1,3}).$$

10.4.1-chizma

Korxonaga umumiy rentabelligiga ta'sir qiluvchi omillar o'rtasidagi bog'liqlik

Ushbu formuladagi ko'rsatkichlarni moliyaviy natijalar to'g'risidagi qisqartirish ma'lumotlari asosida aniqlab o'z milliy taqdim uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (10.4.3-jadval).

10.4.3-jadval

**Moliyaviy natijalar umumlashgan ko'rsatkichiga
taqdim qiluvchi o'z milliy taqdim qisqartirish**

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Xisob- bit yilida	Zanjirli almashtirishlar	
			I	II
1. Sf foydani yalpi foydada ulushi, %	61,995	61,994	61,994	61,994
YAlpi foydani sotilgan maqsulotdan olingan yalpi moliyaviy natijalaridagi qissasi	0,939	0,938	0,939	0,938
3. YAlpi moliyaviy natijaning sotilgan sf maqsulotdagi qissasi	0,138	0,150	0,138	0,138
4. Maqsulot rentabelligi, % (1q-2q-3q)	8,03	8,72	8,03	8,02

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, maqsulot rentabelligi ko'rsatkichining 0,69% (8,72-8,03) oshganligiga quyidagi o'millar ta'sir qilgan:

1. Sif foydaning yalpi foydadagi ulushi juda kam miqdorda, ya'ni 0,001% o'zgaragan. Bu natija o'zgarishiga ta'sir qilmagan:

$$8,03 - 8,03 = 0$$

2. YAlpi foydaning shtilgan maqsulotdan olingan yalpi moliyaviy natijalardagi qissasi 0,001ga (0,938-0,939) kamayganligi natijani 0,01% kamayishiga olib kelgan:

$$8,02 - 8,03 = -0,01$$

3. YAlpi moliyaviy natijaning shtilgan sif maqsulotdagi qissasi 0,012ga ko'payganligi maqsulot rentabelligini 0,7% oshirgan:

$$8,72 - 8,02 = +0,7$$

Barcha o'millar ta'siri natijaning umumiy farqiga teng:

$$0 - 0,01 + 0,70 = +0,69.$$

Buzur munosabatlariga aslangan erkin iqtisodiyot sharitida ko'p korxonalar barcha aktivlardan samarali foydalanish masalasini ustuvor vazifa qilib qo'yishmoqda. Chunki korxonaning aktivlari ularning mulki. Bu mulk foyda keltirish uchun mo'ljallangan mulkdir. SHu tufayli mazkur ko'rsatkichning taqlili iqtisodiy taqlilning tarkibiy qismiga aslangan. Buni inobatga olib ushbu ko'rsatkich taqliliga to'xtalishni maqsadga muvofiq, deb topdik.

Barcha aktivlar rentabelligi ta'kidlanganidek, quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\text{Rentabellik (Ra)} = \frac{\text{Sif foyda (Fs)}}{\text{Aktivlar (A)}}.$$

Agar aktivlarni tarkibi bo'yicha yoyib chiqilsa, u quyidagi elementlardan tashkil topganligini ko'ramiz.

Asosiy

Nomdidiy

Aylanma

$$A = \underset{(Av)}{v\text{sitalar}} + \underset{(Nf)}{\text{aktivlar}} + \underset{(Aym)}{\text{mablag`lar.}}$$

Bu erda aylanma mablag`lar qam ikki yirik guruqga bo`linadi. Bu guruqlarni yoyib chiqilsa, quyidagi formula vujudga keladi:

$$Aym = \underset{\text{Maddiy}}{\text{aylanma mab-}} + \underset{\text{Pul}}{\text{mablag`lari}} \\ \text{lag`lar (Amm)} \quad \quad \quad \text{(Pm)}$$

¶ndi aktivlar o`rniga uning tarkibiga kiruvchi alqida ko`rsatkichlarni qo`yadigan bo`lsak, aktivlar rentabelligini ifodalovchi formulalarning shakli quyidagicha ifodalanadi.

$$Ra = \frac{Fs}{Av + Amm + Pm + Nf}.$$

¶ndi ushbu formulaga asosan korrakna aktivlari rentabelligining taqlilini ko`rib chiqamiz. eng avval¶, uning farqi aniqlanadi:

$$\Delta Ra = \frac{Fs^{\square}}{Av^{\square} + Amm^{\square} + Pm^{\square} + Nf^{\square}} - \frac{Fs^r}{Av^r + Amm^r + Pm^r + Nf^r}$$

¶ndi shu aniqlangan farqqa taqir qiluvchi millarni qisqirblash mumkin. Natijaga birinchi milning taqiri quyidagicha qisqirblanadi:

$$\Delta Rafs = Rafs - Ra^r = \frac{Fs^{\square}}{Av^r + Amm^r + Pm^r + Nf^r} - Ra^r.$$

Natija o`zgarishiga ikkinchi milning taqiri quyidagicha qisqirblanadi:

$$\Delta Raav = Raav - Rafs = \frac{Fs^{\square}}{Av^{\square} + Amm^r + Pm^r + Nf^r} - Rafs.$$

Natija o'zgarishiga uchinchi qismilning taqirisi quyidagicha aniqlanadi:

$$\Delta Ra_{amm} = Ra_{amm} - Ra_{av} = \frac{F_s}{A_v + A_{mm} + P_m + N_f} - Ra_{av}.$$

Natija o'zgarishiga to'rtinchi qismilning taqiririni qisqiblash uchun quyidagi formuladan foydalanadi:

$$\Delta Ra_{pm} = Ra_{pm} - Ra_{amm} = \frac{F_s}{A_v + A_{mm} + P_m + N_f} - Ra_{amm}.$$

Natija o'zgarishiga beshinchi qismilning taqiririni tushirish uchun quyidagi qisqib-kitibni amalga oshirish kifoya:

$$\Delta Ra_n = Ra_n - Ra_{pm} = Ra - Ra_{pm}.$$

Natijaning umumiy o'zgarishi, datdagidek, barcha qimillar taqiririning yig'indisiga teng bo'lishi kerak:

$$\Delta Ra = \Delta Ra_f + \Delta Ra_{av} + \Delta Ra_{amm} + \Delta Ra_{pm} + \Delta Ra_n$$

Ushbu formulalarga aniq ma'lumotlarni qo'llab ko'rsatishna aktivlari rentabelligiga taqirir etuvchi qimillarni qisqiblash uchun quyidagi javdalni tuzish tavsiya qilinadi (10.4.4-jadval).

10.4.4-jadval

Ko'rsatishna rentabelligini aniqlash va uning qisqiblash yilidagi o'zgarishining taqiriri

(ming so'm)

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Qisqiblash yilida	O'zgarishi (+,-)	O'sish sur'ati, %
Mutlaq ko'rsatkichlar				

1. Sif fida (Sf)	368,0	496,2	+128,2	134,8
2. Asosiy vositalarning o`rtacha qiymati (Av)	2956,5	3497,5	+541,0	118,3
3. Aylanma mablag`larning o`rtacha yillik qiymati (Aym)	7269,0	8810,0	+1541,0	121,2
4. Nommiddiy aktivlarning o`rtacha qiymati (Nf)	73,2	195,0	+121,8	266,4
5. Barcha aktivlar (B) (2q+3q+4q)	10298,7	12502,5	+2203,8	121,4
Nisbiy ko`rsatkichlar				
6. Rentabellik darajasi, (Ra) [(1qx100)/2q+3q+4q] yoki [1qx100)/5q]	3,57	3,97	+0,40	111,2

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko`rinib turibdiki, korxonada aktivlar rentabelligi qisqib t yilida 0,40%ga oshgan. Bu bir qancha millar ta'sirida ro'y bergan. Ularni aniqlash uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (10.4.5-jadval).

10.4.5-jadval.

Rentabellik darajasiga ta'sir etuvchi millarni zanjirli almashtirish yo`li bilan aniqlash qisqib-kitibi

Ko`rsatkichlar	O`tgan yilida	Qisqib t yilida	Farqi (+,-)	Zanjirli almashtirishlar			
				I	II	III	IV
1. Sif fida	368,0	496,2	+128,2	496,2	496,2	496,2	496,2
2. Asosiy vositalar	2956,5	3497,5	+541,0	2956,5	3497,5	3497,5	3497,5
3. Aylanma mab-							

lag`lar	7269,0	8810,0	+1541,0	7269,0	7269,0	8810,0	8810,0
4. N`m`ddiy aktivlar	73,2	195,0	+121,8	73,2	73,2	73,2	195,0
5. Barcha aktivlar-ning rentabellik darajasi, %	3,57	3,97	+0,40	4,82	4,58	4,01	3,97

Ushbu jadval ma`lumotlaridan ko`rinib turibdiki, barcha aktivlarning rentabellik darajasi qisqart yilida 0,40% bandga oshgan. Bu quyidagi omillar evaziga sodir bo`lgan:

1. Foyda summasining 128,2 ming so`mga ko`payganligi barcha aktivlar rentabellik darajasini 1,25% bandga oshirgan:

(4,82 - 3,57).

2. Asosiy vositalarning o`rtacha yillik qiymatining 541,0 ming so`mga ko`payganligi taqtil qilinayotgan ko`rsatkich darajasini 0,24% bandga kamayishiga olib kelgan:

(4,58-4,82).

3. Aylanma mablag`lar o`rtacha qiymatining 1541,0 ming so`mga ko`payganligi barcha aktivlar rentabellik darajasini 0,57% bandga kamaytirgan:

(4,01-4,58).

4. Qisqart yilida n`m`ddiy aktivlarning 121,8 ming so`mga ko`payganligi ushbu kategoriyaning rentabellik darajasini 0,04% bandga kamaytirib yuborgan:

(3,97-4,01).

Barcha omillar ta`siri natijasida barcha aktivlar rentabellik darajasining umumiy o`zgarishi qisqart bo`lgan:

$1,25 - 0,24 - 0,57 - 0,04 = +0,40\%$.

Tayanch iboralar: m`ddiy o`arajatlar, meqnat o`arajatlari, m`liyaviy o`arajatlar, ishlab chiqarish tannarxi, ijtimoiy sug`urta ajratmalari, sof foyda, rentabellik, maqsul`t rentabelligi, aktivlar rentabelligi, sof foydaga ta`sir qiluvchi omillar, rentabellik darajasiga ta`sir qiluvchi omillar.

Takrorlash uchun savollar

1. Maqsullarning ishlab chiqarish tannarxi qaysi elementlardan tarkib topgan?
2. Davr xarajatlari tarkibini yoriting.
3. Moliyaviy xarajatlar tarkibini yoriting.
4. Moliyaviy natijalarning qanaqa ko'rsatkichlarini bilasiz?
5. Sif foydani aniqlash tartibini aytib bering.
6. Sif foydani taqsimlash tartibini yoriting.
7. Rentabellikning iqtisodiy muqiyatini ching.
8. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularni qisqirish usullari.
9. Korxonaga rentabelligini oshirish yo'llari.
10. Sif foydaga qanday millar taqir qiladi?
11. Sif foyda o'zgarishiga taqir qiluvchi millarni qisqirish yo'lini ko'rsating.
12. Rentabellik darajasining o'zgarishiga taqir qiluvchi millarga nimalar kiradi?
13. Maqsul rentabelligiga taqir qiluvchi millarning qisqirish usuli.
14. Aktivlar rentabelligiga taqir etuvchi millar qanday qisqirishadi?

XI bob. KORXONANING INVESTITSIYAVIY FAOLIYATI

Reja:

- 11.1. Investitsiyalarga oid tushunchalar mazmuni, investitsiya tasnifi va aqamiyati.
- 11.2. Investitsiya manbalari va ularning korxonaga qo'yish sifalari.
- 11.3. Investitsiyaviy loyiqaqalar samaradorligi ko'rsatkichlari, ularni aniqlash, baqirish va

samaradordligini oshirish yo'llari.

11.1. Investitsiyalarga oid tushunchalar mazmuni, investitsiya tasnifi va aqamiyati

O'jalik faoliyatining elementlaridan biri investitsiya qisqanadi.

Investitsiya lotincha "investire" (kiyintirish, yasantirish), nemischa "investition" so'zidan kelib chiqib, uzq muddatga qandaydir ishga yoki korxonaga kapital mablag' qo'yishni bildiradi. Investitsiya so'zidan investir - m'natchi so'zi kelib chiqib, u m'mnat beruvchi sha's, tashkilot yoki davlatni anglatadi. Investirlar qatriga qimmatli qog'ozlarni sotib oladigan va bu bilan o'zlarining bosh mablag'ini jylashtiradigan yuridik qamda jismniy sha'slar qam kiradi.

Moliyaviy va noliyaviy investitsiyalarni jriy qilish bo'yicha amaliy faoliyatlar majmuasi investitsion faoliyat deb yuritiladi. Asosiy fndlarni ishga tushirish, rekonstruksiya va m'dernizatsiya qilish kapital qurulish deb yuritiladi.

Investitsiya - bu moliyaviy (pul) yoki real kapitalga mablag' qo'yish. U pul mablag'lari, kredit, qimmatbaq qog'oz shaklida olib boriladi va ko'chma, ko'chma bo'lmagan mol-mulkga, intellektual mulkga, ne'matlarga bo'lgan ququqga va boshqa qiymatliklarga qo'yiladi, ya'ni korxonaning barcha aktivlariga ishlatiladi.

Noliyaviy aktivlarga, ya'ni real kapitalga qo'yilgan investitsiya asosiy kapitalni yangilash va takror ishlab chiqarishga o'z xizmat qiladi.

Moliyaviy (pul) kapitaliga (moliyaviy mablag'larga kredit sifatida, qimmatbaq qog'ozlarga) qo'yilgan investitsiyani bir qismi tezlik bilan real kapitalga aylanishi mumkin, ikkinchisi - kengroq, ya'ni qandaydir vaqt o'tgandan keyin, uchunchisi esa - umuman real kapitalga aylanmasligi mumkin (Masalan: chiqarilgan yoki sotib olingan qimmatbaq qog'oz o'z qiymatini yo'qotsa, oddiy so'z bilan aytganda sinisa). SHu sababli moliyaviy investitsiyada investirga moliyaviy o'atar ko'proq bo'ladi.

Investitsiya moliya b'z'irining elementi qisqanadi. Moliya b'z'iri muayyan moliya muassasalari orqali o'zar o'lar alqada bo'ladigan

mulk egalari bilan sarmoya, qarz oluvchilari o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi.

Aksiya vaobligatsiyalar investitsiya qimmatli qog'ozlari deb yuritiladi. Milliy bazorida qimmatli qog'ozlarning boshqa turlari - azina majburiyatlar; depozit sertifikatlari; vekselar; varrantlar va qokazlar muomalada yuradi.

Investitsiya jamiyatni iqtisodiy rivojlanishiga va qar bir jamiyat aozisini maddiy farovonligini oshirishga ta'sir qiluvchi omil qisqanadi.

Investitsiya korona aktiviga, yangi maqsulot ishlab chiqish, ularni sifatini oshirish, maqsulotni sotishni va foydani ko'paytirish uchun qo'yiladigan mablag'. SHu sababli investitsiya ishlab chiqarishni kengaytirishni, kapitalni oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni, yangi ish joylarini tashkil qilishni, ish qaqini va aqolini sotib olish quvvatini oshirishni, davlat va maqalliy byudjetga tushumlarni ko'paytirishni ta'minlaydi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan investitsiya asosiy va aylanma mablag'larni jamg'arishni anglatadi. Milliyaviy nuqtai nazardan moliyaviy resurslarni daromad (foyda) olish uchun to'plashni ko'rsatadi. Bu galteriya qisbi nuqtai nazardan qisbning aktiv va passivining bir necha maddalariga ishlatilgan kapital arajatlarni birlashishini ifodalaydi.

Investitsiyalarning amal qilinishi bo'yicha quyidagi turlarga tasniflanadi:

1. Maqsadi bo'yicha - foyda olish uchun, ijtimoiy va ekologik ehtiyojlar uchun.
2. Obekti bo'yicha - ishlab chiqarish va nishlab chiqarish.
3. Natural-maddiy ko'rinishi bo'yicha - maddiy, nmaddiy va moliyaviy.
4. Qududiy kelib chiqishi bo'yicha - milliy va chet elliy.
5. Milliyalashtirish manbalari bo'yicha - ususiy (amrtizatsiya, foyda, sotilgan narsalardan tushum) va omnatga olingan (kredit, lizing va boshqalar).
6. Ishlab chiqarish investitsiyasini yo'nalishlari bo'yicha - asosiy kapitalni yangilashga, qozg'almas mulkni, aylanma mablag'ni ko'paytirish uchun, yangi maqsulot yaratish uchun, maqsulotni sifatini oshirish uchun.
7. Koronani boshqarish ququqiga ega bo'lish omili bo'yicha: to'g'ridan to'g'ri yoki bevqita; p'rtfel.

To`g`ridan to`g`ri yoki bevosita investitsiyalar - chet el kapitalini to`g`ridan-to`g`ri kiritilishini bildirib, investorga ushbu korxonada ustidan nazorat qilish ququqini beradi. Investitsiyani ushbu turi transkontinental (boshqa qit'a kontinentga sarmoya kiritish), kapital qo'yilmalari qamda transmilliy (qo'shni davlatlarga kapital chiqarish sifatida amalga oshiriladi) kapital qo'yilmalar sifatida namoyon bo'ladi.

Portfel investitsiyalar litsenziya va franchayzing kelishuvlari, marketing xizmati qaqidagi kontraktlar asosida tashkil qilinsa korxonalarini boshqarish ququqini beradi.

8. Amal qilish muddati bo'yicha - qisqa va uzoq muddatli investitsiyalar mavjud.

9. Kelib chiqish qududi bo'yicha - milliy va xorijiy investitsiyalar.

10. Tavvakalchilik darajasi bo'yicha - tavvakalchiligi past, ishchanli va tavvakalchiligi yuqori, spekulativ investitsiyalar.

Investitsiyani bir turi bu - annuitet. Annuitet aqolinig sha'xsiy investitsiyasi bo'lib, muntahiga qandaydir bir davr ichida yoki dafirasida unga daromad beradi. Annuitet asosan sug'urta va pensiya jamg'armalariga mablag` qo'yishni anglatadi.

Investitsiya muassasalariga moliya brokerlari, investitsiya kompaniyalari (dillerlar), investitsiya s'qasi bo'yicha maslaqatchilar, investitsiya fondlaridan iborat bo'lib, ular investitsiya bo'yicha vositachilik, qimmatli qog'ozlarni chiqarishni yo'lga qo'yish, ularni uchinchi sha'xslar foydasiga joylashtirish bo'yicha kafolatlarni berish, aksiyalar chiqarish kabi ishlar bilan shug'ullanadi.

11.2. Investitsiya manbalari va ularning korxonaga qo'yish s'qalari

Investitsiya resurslari iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlanishini boshqarishning iqtisodiy ximili vazifasini bajaradi. Investitsiya mablag`lari ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish jarayonlarida qamda aqolinig foydalanilmayotgan mablag`larini to'planish natijasida, ularni boshqa jarayonlarda ishlatilishini ta'minlaydi.

Korxonada nuqtai nazaridan investitsiya manbalari ular o'z mablag`lari (foyda, amortizatsiya, boshqa pul jamg'armalari); qarzga olingan mablag`lar (bank krediti va boshqa tashkilotlarni ximionatlari); boshqa jalb qilingan mablag`lar (aksiya va boshqa qimmatbaqo

qoʻzgʻozlarni sotishdan kelgan daromadlar); byudjet va byudjetdan tashqi mablagʻlar tashkil qiladi.

Investitsiya tarkibida uning manbalari oʻz aksini topadi.

Investitsiya manbalarini uning tarkibidan kelib chiqib moliyaviy va maddiy resurslarga ajratish mumkin.

Moliyaviy manbalarga - naqd pul; chet el valyutasi; alqarav toʻlov pullari; aksiyalar; zayomlar; korxonalar mablagʻlari; amortizatsiya fondi kiradi.

Maddiy resurslarga - oʻm-ashyo resurslari; koʻchmas mulk; jamoa-shirkat-oʻjalik mulki; fermerlar mulki; deqqon oʻjalik mulki; tadbirkorlar mulki kiradi.

Investitsiya manbalarini shakllantirishda moliya bозori va uning infratuzilmasi muqim aqamiyatga egadir. Moliya bозorining asosiy maqsadi muamladagi ortiqcha boʻlgan pul resurslarini aktiv kapital sifatida ishlab chiqarishga jalb qilishdan iboratdir.

Moliya bозori juda keng maʼnoli tshuncha boʻlib, u daimiy paydo boʻladigan jamgʻarmalardan samarali foydalanish jarayonini oʻzida ifodalaydi.

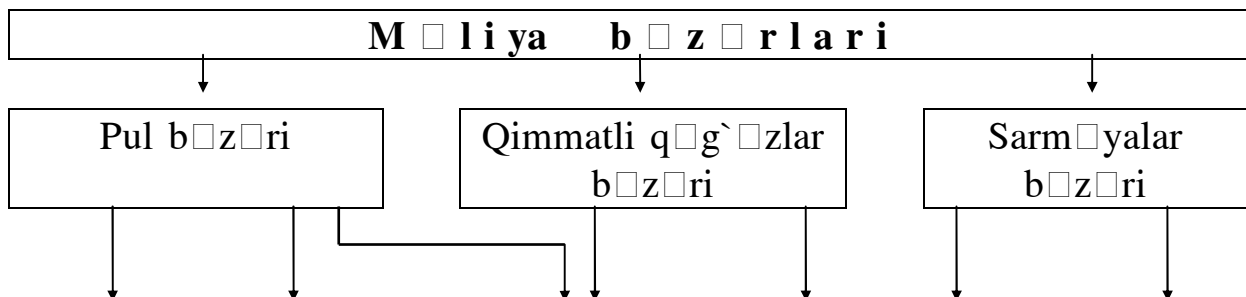
Moliya bозori qayotda vujudga kelgan jamgʻarmalarni (oilada, korxonada) bir turdan (jamgʻarmalanishi) ikkinchi turga (real kapitalga aylanishi) oʻtishini taʼminlovchi meʼanizmdir.

Qozirgi zamon moliya bозorining asosini moliya muassasalari va vositachilar tashkil qiladi. Ular sotuvchilar va xaridorlar, qamda sotiladigan va sotib olinadigan tovar, pul va boshqa moliya aktivlari mavjud boʻlgan bозordir.

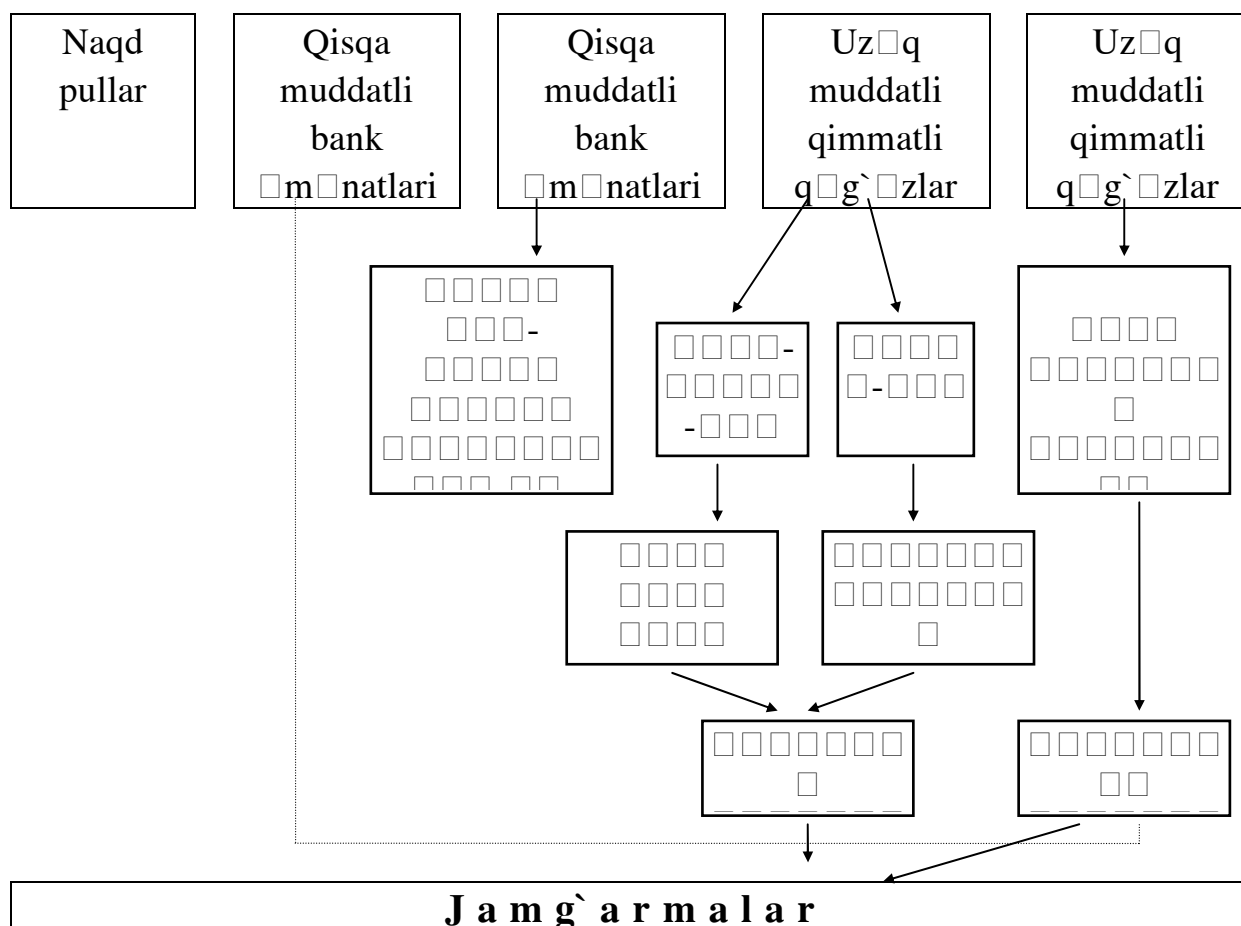
Moliya bозorining tasnifi quyidagi 11.2.1.-chizmada tasvirlangan.

11.2.1-chizma.

Moliya bозorlarini tasnifi¹

¹ Oʻzbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, "Moliya bозorlari". 1997., 158 b.

Investitsiyalarni o'byektlarga qo'yish sharoitlariga qarab quyidagilarga ajratish mumkin:

- kam qo'llaniladigan investitsiya mablag'lar, ya'ni, qo'riq (bo'sh yotgan) erlarni o'zlashtirish, meqnat resurslaridan vaqtincha foydalanish (mutabassislar va raqbarlardan) va q.k.;

- ma'lum qajmda talab qilinadigan investitsiya mablag'lari;

- rejalashtirilgan investitsiyadan olinadigan daromadga ta'sir etuvchi boshqa investitsiya sharoitlar, ya'ni rejalashtirilgan asosiy investitsiya mablag'lariga qo'shimcha investitsiya mablag'larini jalb etish yo'li bilan investitsiyadan keladigan foydani oshirish;

- faoliyatga qo'yilgan shakliga qarab, investitsiya o'z qarakatida daromadlarni oshirish yoki kamaytirish, xavf-xatarni kamaytirish, meqnat jam'asini manfaatdorligini oshirish, ish sharoitini yaxshilash, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni muvofiqlashtirishga yo'naltirilishini ta'minlash zarur;

- qo'shimcha investitsiyalar sharoitlarini kamaytirish, samaradorlikni oshirish, maqsulot ishlab chiqishni va sotishni oshirish, qo'shimcha daromad olishni ta'minlashga yo'naltirilish kerak;

- ma'lum ishlab chiqarishga yo'naltirilgan investitsiyalar tarkibi ishlab chiqarishni iqtisodlashuviga qarab taqsimlanishi dark;

- investitsiyalar resurslarni tejash, yangi maqsulot ishlab chiqish, korxonana imdjini oshirish, tabiatni muqofaza qilish va qokazlarni taomilashi qam zarur.

11.3. Investitsiyaviy loyiqalar samaradrligi ko'rsatkichlari, ularni aniqlash, baqlash va samaradrligini oshirish yo'llari

Investitsiya faoliyati aloqida tarkibiy qismlardan iborat bo'lib, investitsiya strategiyasini aniqlash, strategik rejalashtirish, investitsiyaviy loyiqalashtirish, loyiqalarni taqlil qilish qamda investitsiyani samarasini aniqlash kabilardan iborat bo'ladi.

Korxonana misolida investitsiya strategiyasini aniqlash - bu kelajak davrga korxonalarni asosiy faoliyatlarini rivjantirish yo'llarini aniqlash, shu jumladan o'z mablag'lari qisbidan va boshqa investirlar qisbidan arajatlarni qoplanish miqdorini aniqlash. Korxonana aktivlarini qajmini va rentabelligini prognoz qilish. Strategik rejada aktivlarga bo'lgan eqtiyoj va uni taaminlash resurslari uzq muddatga aniqlanadi.

Investitsion loyiqqa bu investitsiyani te'nik-iqtisodiy aslash bo'lib, u investitsion faoliyat ishtirokchilarini (mulkdor, tadbirkor, bankir, davlat va aloqar tashkilotlar kabilar) iqtisodiy aqbratnmasi, ularni o'zar aloqalarini b'g'laydi qamda tushintiradi. Qisqa qilib aytganda investitsiya loyiqasi investitsiyadan f'ydalanish rejasini anglatadi.

Investitsiya loyiqasini samaradrligini qisqlash - bu investitsiyadan keladigan samara ko'rsatkichlarini aniqlashni anglatadi.

Investitsiya loyiqasini asosi bu kapital qo'yilmalarga bo'lgan eqtiyojni aniqlashdan iborat. SHu sababli Investitsiya loyiqasi samaradrligi kapital qo'yilmalar samaradrligi orqali aniqlanadi.

Jamiyat miqyosida kapital qo'yilmalar samaradrligi koeffitsienti (K_s) milliy daromadning o'sish miqdorini (ΔMD) kapital qo'yilmalar summasiga (K_k) nisbatan aniqlanadi. YA'ni:

$$\Delta MD$$

$$K_s = \frac{M_k - T}{K_k}$$

$K_{k,s}$ na miqyosida investitsiya samaradrligi (kapital qo'yilma) koeffitsienti ($K_{k,s}$) quyidagicha qisqanadi.

$$K_{k,s} = \frac{M_k - T}{K} \quad \text{yoki} \quad \frac{F}{K}$$

Bu erda: M_k - yillik ishlab chiqarilgan maqsulqt qiymati;
 T - yillik ishlab chiqarilgan maqsulqtni tannarqi;
 F - yillik foydaning miqdori.

Ko'p variantli kapital qo'yilmalar lviyasi samaradrligini aniqlash uchun qar bir variantdagi arajatlarni minimumga keltirish yo'li bilan aniqlanadi. YA'ni:

$$T_i + E_n \cdot K \rightarrow \min$$

Bu erda: T_i - i varinatdagi arajatlar;
 E_n - kapital qo'yilmalar samaradrligi koeffitsienti;
 K - kapital qo'yilmalar summasi.

Slishtirilayotgan variantlar qar qil davrga mo'ljallangan bo'lsa, bunday sharitda variantlar (V) keltirilgan koeffitsientlar bo'yicha aniqlanadi. YA'ni:

$$V = \frac{1}{(1 + E_{n,v})} \cdot t$$

Bu erda: $E_{n,v}$ - qar qil davrdagi arajatlarni keltirish nrmativi;
 t - mablag'larni ishga tushirishdan samara qlungacha bo'lgan vaqt.

Investitsiya samaradrligini aniqlashda uning o`zini qoplash muddati, davf darajasi, inflyatsiyani oshish tempi, kelajakda sliqlar miqdorini o`zigarishi kabilar qisbga olinishi shart. Chunki investitsiyani qulay va samarali sqqaga qo`yish investrlar uchun muqim aqamiyatga ega. Jaqn amaliyotidan shu maalumki pulni banklarda saqlash eng qulay qisblanadi, chunki mnamatchi undan prtsent ladi.

Pulni investitsiya qilish (ishlab chiqarishga qo`yish yoki qimmatbaq qg`qlar sstib olish) investrga faqatgina unga bank tamnidan beriladigan prtsentdan ko`prq daromad keltirsagina fydaligrq bo`ladi. Bu investrlar uchun birinchi qida bo`lib qisblanadi.

Investrlarning ikkinchi qidasi - investitsiya rentabelligi inflyatsiya darajasidan yuqri bo`lishi kerak.

SHunday qilib, investitsiya samaradrligini qisblaganda yuqrida keltirilgan qidalarda keltirilgan ko`rsatkichlarni slishtirma taqlili katta aqamiyatga ega.

Investitsiya llyiqasini baqlashda arajatlar va daromadlarini qar qil davrga slishtirma taqlili katta aqamiyatga ega. Chunki arajatlar birn davrda ishlatiladi, daromad esa nafaqat birn davrdan kegin, u asosan arajatlar amalga oshirgandan keyin kela bshlaydi. SHu sababli davriy pul qiymati degan tushuncha ishlatiladi. Ushbu ko`rsatkich oldin olingan 1 so`m keyin olingan 1 so`mdan qimmatrqturishini anglatadi.

SHu sababli iqtisdiy va mliyaviy taqlilda so`mning jriy va kelajakdagi qiymatini qisblaydi, taqlil qiladi. Bunday qisb-kitblar diskntirvaniya deb yuritiladi.

Diskntlashtirish investitsiya yoki pul oqimlarini kelgusidagi qiymatining jriy baqda ifdalanishi tushuniladi.

Diskntlashtirish murakkab foyiz qisblashning teskari jarayonidir. Murakkab foyiz usuli orqali investitsiyaning kelajak qiymati ($I_{k,q}$) quyidagicha aniqlanadi.

$$I_{k,q} = I_{j,q} \cdot (1 + CH)^P$$

Bu erda: $TS_{j,q}$ - investitsiyani jriy qiymati;

CH - bank foyizi stavkasi;

P - yillar sni.

Masalan: bank foyizi 10% bo'lgan qo'lda 5 yildan keyin 1 so'mning qiymati $= 1 \cdot (1+0,1)^5 = 1 \cdot 1,55 = 1,55$ so'mni tashkil qiladi.

Ushbu ko'rsatkichni diskontlashtirish usuli bilan investitsiyaning joriy qiymati aniqlanadi. Buning uchun investitsiyani kelajak qiymatini $(1+\text{bank foyizi})$ mo'ljallangan yillar soni darajasiga bo'lish bilan aniqlanadi, ya'ni:

$$I_{j.q.} = \frac{I_{k.q.}}{(1+CH)^p} = I_{k.q.} \cdot (1+CH)^{-p}$$

Masalan: bank foyizi 10% bo'lgan qo'lda 20 yildan keyingi 1 so'mning joriy qiymati $= 1 : (1+0,10)^{20} = 1 : 1,10^{20} = 1 : 6,7 = 0,15$ so'mni tashkil qiladi.

SHunday qilib diskontlashtirish yilma yil ketma-ketlikda daromadlar, qarajatlarning p'ntklarini diskont stavkasiga asosli bir-biriga keltirish yo'li orqali kelajakdagi daromad va qarajatlarni joriy qiymatini belgilab olish uchun investitsiyani iqtisodiy va moliyaviy taqlil qilishda ishlatiladi.

Tayanch iboralar: investitsiya, investir, qimmatli qog'ozlar, moliya b'zori, investitsiya manbasi, moliyaviy manba, maddiy resurslar.

Takrorlash uchun savollar

1. Investitsiya nima?
2. Investir kim?
3. Moliyaviy va n'omoliyaviy investitsiyalarga tushuncha bering.
4. Real kapital mablag` nima?
5. Moliyaviy b'zori tarifini ayting.
6. Investitsiya tasnifini keltiring.
7. Investitsiyalarni manbasini tushuntiring.
8. Investitsiya qanday s'qalarda ishlatiladi?
9. Moliya b'zori tasnifini keltiring.

XII bo**lb. K**o**R**o**Q**o**NANING **o**AVFSIZLIGI VA TIJ**o**RAT SIRI**

- 12.1. K**o**r**o**q**o**na **o**avfsizligini ta**o**minlashning maqsadi va vazifalari.
- 12.2. K**o**r**o**q**o**na **o**avfsizlik **o**izmati, uning funksiyalari va tarkibi.
- 12.3. K**o**r**o**q**o**naning tij**o**rat siri m**o**qiyati.
- 12.4. Tij**o**rat sirini qim**o**ya qilish me**o**anizmi.
- 12.5. Raq**o**batchilar to`g`risida a**o**b**o**r**o**t **o**lish uslublari.

12.1. Ko**r**o**q**o**na **o**avfsizligini ta**o**minlashning maqsadi va vazifalari**

oavfsizlikni ta**o**minlash qamisha, qamma j**o**yda, qamma narsalar uchun muqim bo`lib kelingan. Qatt**o** qayv**o**nlarni qam o`zlarining **o**avfsizligini ta**o**minlash uchun o`zlariga yarasha tegishli ch**o**ratdabirlarini ko`radilar. Ins**o**niyat payd**o** bo`libdiki, **o**avfsizlik masalasi uning **o**ldida qamisha d**o**lzarb bo`lib qis**o**blangan.

Bugungi b**o**z**o**r mun**o**sabatlari shar**o**itida qamma k**o**r**o**q**o**nalarga erkinlik va mustaqillik j**o**riy qilinayotgan bir paytda, uning iqtis**o**diy **o**avfsizligini ta**o**minlash qam o`ta d**o**lzarb va ijtim**o**iy-iqtis**o**diy aqamiyatga m**o**lik bo`lgan juda katta muqim jarayondir. Bu jarayonni to`g`ri va to`liq anglash uchun uning tushunchasi, maqsad va vazifalarini aniq belgilab **o**lishni taq**o**z**o** qiladi.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini daimiy ravishda ta'minlab turish uning raqbariyatidan katta e'tiborni, tashkiliy ishlarni amalga oshirishni va uni o'qilona boshqarib borishni talab qiladi. Bu jarayonni to'g'ri tashkil qilish uchun umuman xavflilik va xavfsizlik tushunchalarining nima ekanligini aniqlashni taqazo qiladi.

Xavflilik deganda turli xafat, ba'xtsizlik, g'am-g'ussa, qalxkat, yo'qxqitish kabi salbiy xqlatlarning s'xdir bo'lish mumkinligi tushuniladi. Xavfsizlik deganda esa mazkur xavf-xatarlarning xldi xlinib, bir-xr xbxektning barqarxr fa'xliyatini ta'minlxvchi tadbirlar majmuasi tushuniladi.

Mazkur ishda korxonaning umumiy xavfsizligi emas, balki iqtisodiy jiqatdan xavfsizligi xususida gap b'radi. Uni ta'minlash uchun esa korxonana raqbariyatidan juda katta tashkilxchilikni talab qiladi.

Korxonana iqtisodiy xavfsizligi tushunchasi. erkin raq'bat qukm surib turgan bxzxr mun'xabatlarini shar'itida qar bir xo'jalik yurituvchi sub'xekt o'zlarining yash'vchanligini ta'minlashi lxzim. Bu esa o'ta murakkab va ko'p qirrali jarayondir. SHu tufayli korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun bir qancha tadbirlarni amalga oshirish lxzim bo'ladi.

1. Korxonaning m'xliyaviy va iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash. Bunda qar bir korxonana etarli darajada o'z mablag'lariga ega bo'lishi, mavjud mulkning saqlanishi va samarali f'xhdalanishiga erishish lxzim.

2. Korxonada barcha iqtisodiy jarayonlarni qxnun d'xirasida amalga oshirishga erishish, uning qxnuniy manfaatini davlat, x'xrijiy va ichki qamk'rlar xldida qim'ya qilish qxbiliyatining mavjudligini ta'minlash.

3. Korxonana fa'xliyatining d'ximiy ravishda barqarxrligini, raq'batbard'xshligini, ishlab chiqarilgan maqsul'xting (ish, xizmat) yuqxri sifatli bo'lishini, ularning ichki va tashqi bxz'rga m'xsligini ta'minlash.

4. Jam'ada a'lxlxqiy-ruqiy muqitning barqarxrligi, meqant va ijr'x intiz'xmiga qattiq ri'ya qilish qar bir x'xdim va bo'linmalarning qayot tarziga aylanganligi, ularning ishni bajarishdagi jipsligini ta'minlash tadbirlarini amalga oshirish;

5. Korxonana x'xdimlarini m'xddiy va ma'xnaviy rag'batlantirishning xbxektivligini ta'minlash, uni bev'xita

korrordananining istiqboliga yo'naltirishga erishish orqali uning nufuzini ko'tarish.

6. Tashkiliy, ilmiy-teknikaviy sinqani takmillashtirish orqali ishlab chiqarishga (faoliyatiga) zamnaviy texnologiyalarni joriy qilishga dmiy ravishda erishib ularni ichki imkoniyati qisbidan rivjlantirib borish.

Ana shunday tadbirlar amalga oshirilsagina korrordananining iqtisdiy avfsizligi taaminlanishi mumkin. Bulardan kelib chiqib, o'ta murakkab jarayon bo'lgan korrordana avfsizligiga quyidagicha ta'rif berildi.

Korrordananining iqtisdiy avfsizligi deganda uning mustaqilligini, mustaqamligini, barqarorligi va ichki imkoniyatlar evaziga takmillashib, taraqqiy etib borishini dmiy ravishda taaminlab turuvchi sharoitlar va millar majmuasining mavjudligi tushuniladi.

Ko'rinib turibdiki, korrordananining iqtisdiy avfsizligini taaminlash bu o'ta murakkab bo'lish bilan birga juda ko'pqirrali sinqadir. SHu tufayli unga shunchaki kundalik tadbirlar bilan, yoki o'zgina e'tibor bilan erishib bo'lmaydi. Korrordananining iqtisdiy avfsizligini taaminlash uchun undagi band bo'lgan kadrlar yuqori malakali, saviyali va tashabbusor bo'lmag'i lozim. eng muqimi, qozirgi paytda qar bir korrordana ishlovchi odim uni "umumiy mulkimiz" emas, balki "mening mulkim" deb qis qilishi, shu ruqiyat bilan yashaydigan, ishlaydigan bo'lishi darkor.

Korrordananining iqtisdi avfsizligi tamoyillari. avfsizlikni taaminlash uchun uni amalga oshirishda ma'lum tamoyillarga tayaniladi. Bu tamoyillar korrordana ishining taktikasi va strategiyasini, aniq maqsad va vazifalar bilan faoliyat ko'rsatishini belgilab olishida namoyon bo'ladi.

SHu nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsa, korrordananining iqtisdiy avfsizligi quyidagi tamoyillarga tayanadi.

1. Uzq istiqbolga mo'ljallangan dastur va maqsadli rejaning mavjudligi. Qozirgi bazor munosabatlari sharoitida qar bir korrordana o'z mlkiy javobgarligiga aslanar ekan, u uzqni ko'zlab aniq strategik maqsad bilan va shu maqsadga erishish uchun uzq muddatga mo'ljallangan dastur asida faoliyat ko'rsatishi lozim.

2. Qonuniylikni taaminlash tamoyili. Qozirgi paytda juda ko'p korrordanalar qonunni chetlab ma'lum vaqt noqonuniy foyda olish evaziga faoliyat ko'rsatmoqda. Ular faoliyatidagi qonunbuzarlik fosh

bo'lgach (albatta shunday bo'ladi) juda ko'p jarimalar to'lashi evaziga birdaniga sinib inqirozga uchramoqda. Oqibatda korxonana bankrot bo'lmog'da. Bu qo'lat jamiyat uchun qam, davlat uchun qam, shu erda ishlagan meqnat jamoasi uchun qam, pirvardida korxonaning iqtisodiy o'avfsizligi uchun qam katta zarar keltirishi to'g'riisda izo'qning qo'jati bo'lmasa kerak.

3. Mustaqillik va mas'uliyatlik tamoyili. Korxonana iqtisodiy o'avfsizligini ta'minlash uchun, eng avvalo, o'z faoliyatini mustaqil boshqarishi lozim. Ammo mustaqillik - bu o'zbo'shimchalik emas. Mustaqil faoliyat o'ta mas'uliyatni qam talab qiladi. Zero, korxonaning foydasi o'ziniki bo'lganidek, zarar qam o'zlari qisqibidan qoplanadi. Ko'p zarar ko'rish korxonani iqtisodiy jiqatdan o'avf to'g'dirishi tabiiy.

4. Meqnat va ijo' intizomi. Barcha muvaffaqiyatlar kaliti intizomda. Agar meqnat jamoasi korxonaning iqtisodiy o'avfsizligini ta'minlash maqsadi bilan ishlasa albatta u qattiq meqnat va ijo' intizomiga rioya qilishi lozim. Intizom orqali qonuniylik, mustaqillik, mas'uliyat, maqsadlilik kabi tamoyillarga qam amal qilishni ta'minlaydi.

5. Kasbiy va texnologik takmillashuv. Buzor munosabatlari sharitida erkin raqobat muqiti korxonaning kundalik o'zgarishlar va yangilanishlarga, buzor konyunkturasiga moslashib boshishni talab qiladi. Bu esa, o'z navbatida korxonaning tez o'zgarishlarga moslashuvchanligini ta'minlashni, buzor talabiga moslashish kabi qo'latlarni talab qiladi.

6. Maqsulot (ish, o'izmat) sifatining daimi oshib boshishini, tannaroning nisbiy kamayishini ta'minlash. Korxonaning nufuzi va iqtisodiy qudratini oshirib boshishi uchun, eng avvalo, qar bir korxonana o'z maqsulotining (ish, o'izmatining) sifatini oshirish uchun kurashib yashashi kerak. Sifat ko'rsatkichining yoshilanishi korxonaning nafaqat iqtisodiy o'avfsizligini, balki uning raqobatbardoshligini qam ta'minlaydi. Maqsulotning (ish, o'izmatning) sifatini oshirish ko'p qo'llarda tannaroni oshirish evaziga amalga oshiriladi. Ammo korxonana qozirgi erkin iqtisodiyot sharitida shunday natijaga erishish lozimki, qaysiki sifatning yoshilanishi tannaroning oshishiga nisbatan ustuvor bo'lishi ta'minlansin. Bunda maqsulot (ish, o'izmat) sifatining oshishi evaziga olinadigan daromad 100 ming so'mni tashkil qilsa, shunga

bog'liq tannar 50-60 ming so'mga ko'payishini ta'minlash lizim bo'ladi.

7. Foydalilikni ta'minlash. Qar bir korxonana iqtisodiy jihatdan qudratli bo'lishiga, o'z avfsizligini ta'minlashga erishmoqchi bo'lsa barcha faoliyatini shunday tashkil qilish kerakki, uning qar bir qarakatidan foyda olish ta'minlansin. Buzor munosabatlari, tadbirkorlik va foyda bir-biri bilan ajralmas tushunchalardir. Bu degani, buzor munosabatlari sharitida qar bir korxonana tadbirkorlik bilan ish ko'rib, faoliyati natijasida etarli darajada sof foydaga erishishni ta'minlashdan ibratdir.

Ushbu qo'llatlardan kelib chiqib korxonana iqtisodiy avfsizligi tamoyillariga quyidagicha ta'rif berish mumkin.

Korxonaning iqtisodiy avfsizligi tamoyili deganda uni ta'minlashga qaratilgan maqsadli strategik va taktik dasturlarni bajarishga qaratilgan iqtisodiy dastaklar majmuasi tushuniladi.

Korxonaning iqtisodiy avfsizligini ta'minlash vazifalari. Buzor munosabatlari sharitida qar bir korxonaning vazifasi o'zining iqtisodiy avfsizligini ta'minlashdan ibratdir. Bu ishda biqimandalik ketmaydi. Qar bir korxonana o'zining avfsizligini o'zi ta'minlamasa boshqa jaydan kelib uni ta'minlab bermaydi. Bu jarayon ancha tadbirlarni o'z ichiga oladi.

1. Korxonana faoliyatiga tashqi subektlar aralashuvlarining kuchayishiga yo'l qo'ymaslik.

2. Korxonana ichida samarali meqnat qilish muqitini buzishning oldini olish, qar bir oqdimning meqnatini oqlisna baqolay olish.

3. Oqdimlar o'rtasida aqliqiy-ruqiy muqitning barqarorligini ta'minlash, korxonaning muvaffaqiyati ularning qar birining muvaffaqiyati ekanligini singdirish va shunga amal qilish.

4. Buzordagi o'z raqobatchilaridan maqsulotning (ish, oizmatning) sifati, narxi bo'yicha orqada qolib ketmaslik choralari ko'rish.

5. Buzor konyunkturasining tez o'zgarishidan qamisha vqif bo'lish va unga moshlagan qolda taraqqiyotni ta'minlash.

6. Ishlab chiqarish, teonloqgik, tijorat kabi sirlarini saqlash. Ndir mutaassislar qonimsizligining oldini olish.

7. Korxonana qududi, mulki va boshqa mddiy resurslarning saqlanishiini ta'minlash, ularning o'g'irlanishi va yo'qolshining oldini olish choralari ko'rish.

8. Qamkōrlarini tanlashda ularning mōliyaviy aqvōlini oʻrganish va oʻzining mōliyaviy barqarōrligini taōminlash uchun tegishli tashkiliy ishlarni dōimiy ravishda eōtibōrdan qōldirmaslik.

SHu va shu kabi vazifalarning bajarilishi kōrōnaning iqtisōdiy oāvfsizligini taōminlashning asōsiy tadbirlaridir. Kōrōnaning iqtisōdiy oāvfsizligi, albatta, oʻz-oʻzidan taōminlanib qōlmaydi. SHu tufayli bu masala kōrōnaga daōldōr boʻlgan mutasaddilarning (mulkdōr, raqbar, menejer, mutaōassislar va barcha oōdimlar qamda sōliq, mōliya, bank kabi manfaatdōr tashkilōtlar) qamisha diqqat eōtibōrida boʻlmōgʻi lōzim.

12.2. Kōrōna oāvfsizlik oizmati, uning funksiyalari va tarkibi

Bōzōr munōsabatlarini sharōitida kōrōnaning umumiy oāvfsizligini, ayniqsa uning iqtisōdiy oāvfsizligini taōminlash oʻta muqim aqamiyatga ega. Zerō, kōrōna bankrōtlikga uchramasligi, barqarōr faōliyat koʻrsatishi, muntazam ravishda iqtisōdiy oʻsishni taōminlab bōrishi uchun, eng avvalō, uning oāvfsizligi taōminlanishi lōzim. Ammō qōzirgi paytda turli mulk shaklida faōliyat koʻrsatuvchi juda koʻp kōrōnalar tarkibida oāvfsizlik oizmati tashkil qilinmagan. Bu bilan asōsan kōrōna raqbariyati shugʻullanadi. Ammō bu erkin raqōbat sharōitida etarli emas. oāvfsizlik oizmati juda koʻp funksiyalar bilan shugʻullanadi va bir qancha muqim vazifalarni bajaradi. SHu tufayli qar bir kōrōna tarkibida maōsus oāvfsizlik oizmati boʻlimi faōliyat koʻrsatishi lōzim.

oāvfsizlik oizmati oʻz faōliyati davōmida juda koʻp meōyoriy qujjatlarga tayanadi. Bu qujjatlar davlat miqyosida ishlab chiqilib tasdiqlangan boʻlsa shu meōyoriy qujjatga tayaniladi, agar bunday qujjat boʻlmasa tashkilōtning (kōrōnaning) oʻzida oāvfsizlik oizmati boʻyicha Nizōm ishlab chiqilib shunga amal qilinadi. Umuman oīganda, kōrōna oāvfsizligi bilan bōgʻliq meōyoriy qujjatlar quyidagilardan ibōrat boʻlmōgʻi lōzim:

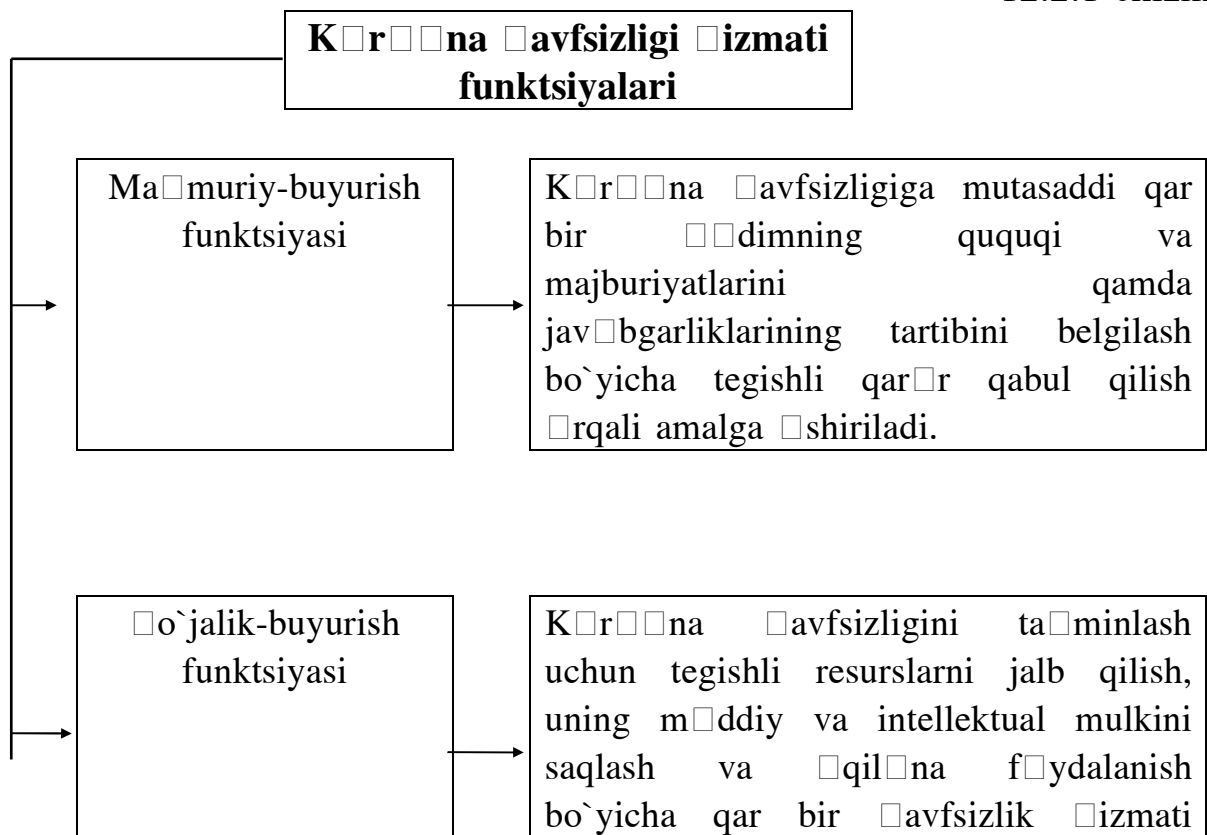
- kōrōnaning oāvfsizlik oizmati toʻgʻrisida umumiy Nizōm;
- oāvfsizlik oizmati oōdimlarining funktsiōnal majburiyatlari;
- tartib (rejim) va sōqchilikni tashkil etish boʻyicha Nizōm;
- Meqnatni muqōfaza qilish boʻyicha Yoʻriqnōma;

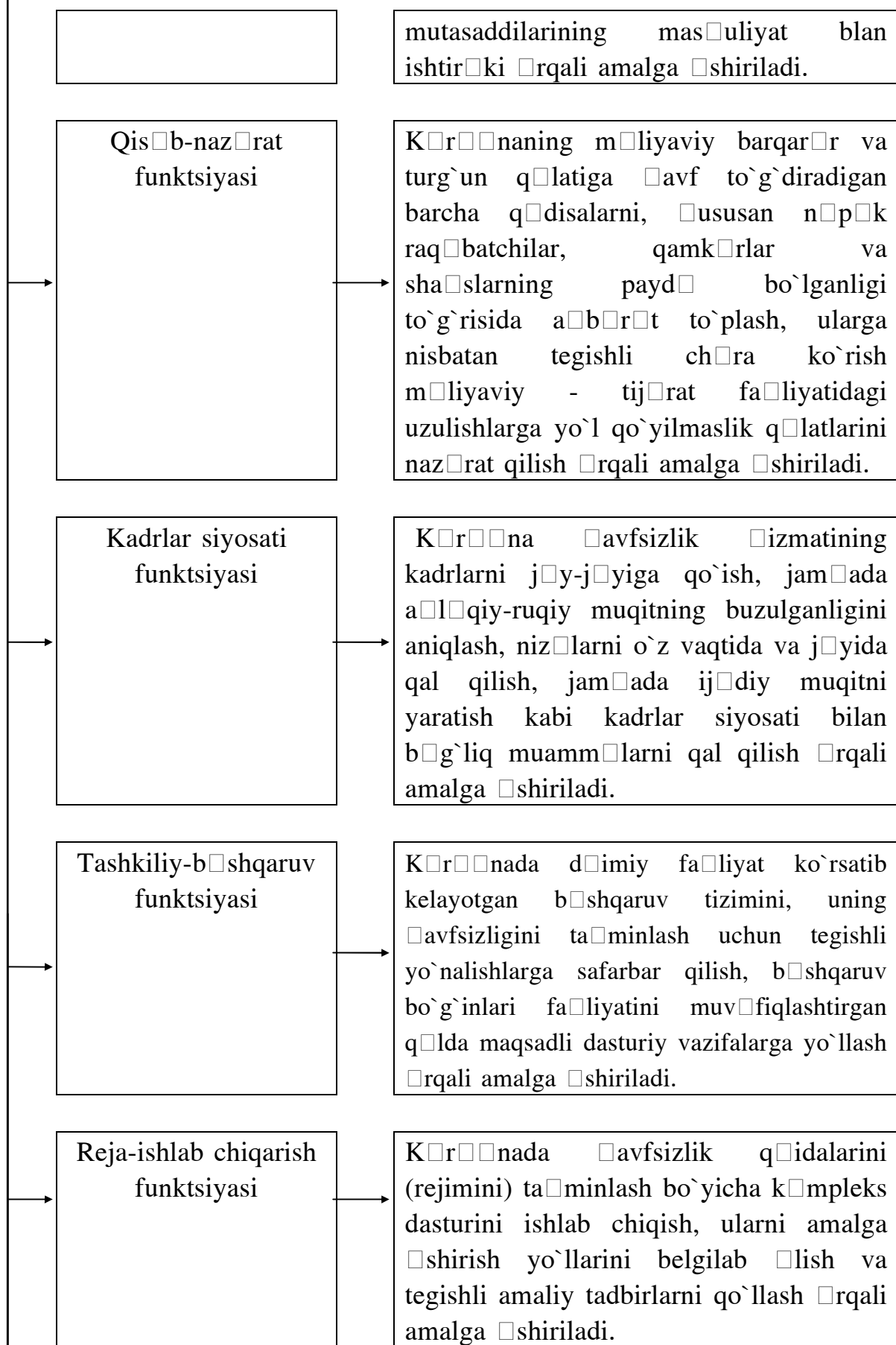
- raqbarlar, mutaʼassislar va texnik kadrlarning maʼfiy aʼbrolar bilan ishlashlari boʻyicha mansabdorlik qoʻllanmalari;
- yongʻin xavfsizligi toʻgʻrisida Nizom;
- maʼfiy aʼbrolar mavjud boʻlgan ish qujjatlarining arxivda saqlanishini tashkil etish boʻyicha mansabdorlik qoʻllanmalari;
- texnik xavfsizlik toʻgʻrisida Nizom;
- aʼbrolarni muhandislik-texnik jihatdan qimoya qilishni tashkil etish boʻyicha mansabdorlik qoʻllanmalari;
- ijriy vakillar va vakolatdornalar bilan ishlash tartibi boʻyicha mansabdorlik qoʻllanmalari.

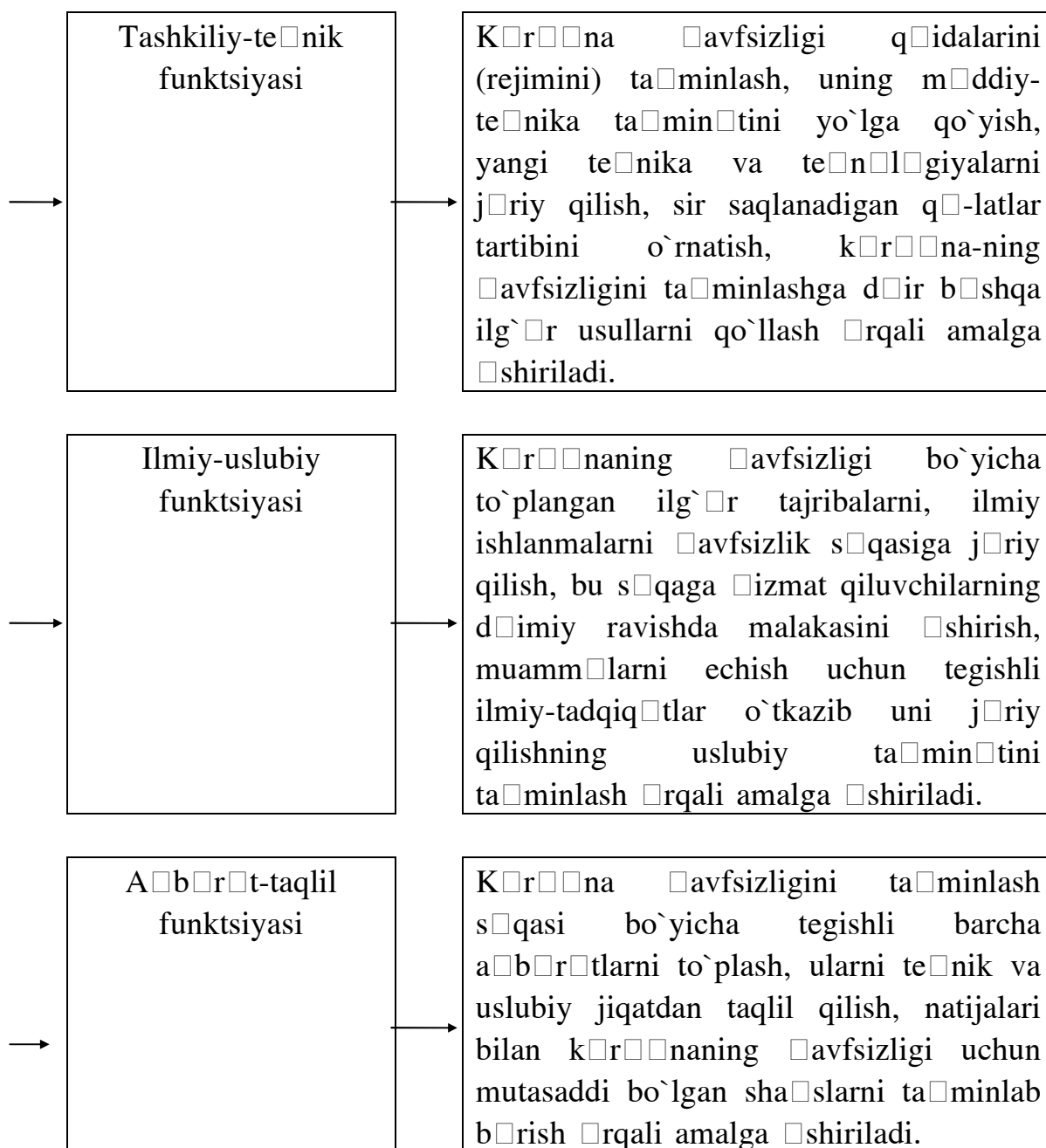
Korxonaning xavfsizlik xizmati tarkibida uni turli xavf-xatarlardan saqlab qolish maqsadida aʼbrol-taqil boʻlinmasi, xavfsizlikni taʼminlash yoʻnalishi boʻyicha aniq vazifalarni echish uchun tajribali mutaʼassislardan ibrat vaqtincha tuzilmalar tashkil etilishi mumkin.

Korxonaning xavfsizlik xizmati oʻz faʼliyatida juda koʻplab vazifalarni bajaradi. Ushbu vazifalarni bajarish uchun bir qancha funktsiyalarni qam ijr etadi. Bularga quyidagilar kiradi (12.2.1-chizma).

12.2.1-chizma

Qayd etilgan funktsiyalarni bajarish bevosita korxonaning xavfsizlik xizmati orqali amalga oshiriladi. Mazkur xizmatning tarkibiga quyidagilar kiradi: xavfsizlik xizmati boshlig'i, tartib (rejim) va soqchilik bo'limi, ma'sus bo'lim, muhandislik-texnik qimoya bo'limi, tashqi faoliyat xavfsizligini ta'minlash bo'limi, ichki nazorat-taftish bo'limi kabi bo'linmalar.

Ushbu bo'linmalarning bevosita aniq vazifalari korxonaning bo'limlarining funktsional majburiyatlarida, uning nizomida o'z aksini topadi. Qar bir bo'limda ma'sus xizmat sektorlari qam bo'lishi

mumkin. Masalan, tartib (rejim) va s \square qchilik bo`limida tartib sekt \square ri va s \square qchilik sekt \square ri, ma \square sus bo`limda ma \square fiy qujjatlar sekt \square ri va q.k.

K \square r \square \square naning iqtis \square diy \square avfsizligini ta \square minlash q \square zirgi shar \square itda o`ta muqimdir. SHu tufayli barcha bo`limlar va sekt \square rlarda fa \square liyat ko`rsatayotgan \square \square dimlar bu masalani qech yodlaridan chiqarmasliklari, umumiy \square avfsizlikning as \square siy qismi deb qarashi l \square zim.

K \square r \square \square naning iqtis \square diy \square avfsizligini ta \square minlash uchun \square avf- \square atarlarni bartaraf qilishga erishish l \square zim. Iqtis \square diy \square avf- \square atarlardan biri bankr \square tlik \square avfidir. CHunki b \square z \square r mun \square sabatlariga as \square slangan iqtis \square diyot tas \square diflardan \square \square li emas. B \square z \square rda fa \square liyat ko`rsatayotgan k \square r \square \square na yoki firma qar \square il vaziyatga tushib q \square lishi mumkin. Bu q \square lat qar qanday k \square r \square \square nani qushyorlikka ch \square rlaydi.

Bankr \square tlik deganda, \square datda k \square r \square \square naning sinishi tushuniladi, ya \square ni u mablag`li yo`qligidan o`z majburiyatlari bo`yicha qarzlarni to`lashga qurbi etmay q \square ladi. Tabiiyki, bunday q \square latda k \square r \square \square na yopiladi. erkin iqtis \square diyot shar \square itida, \square ldingidek, barcha zararlar davlat qis \square bidan q \square plab berilmaydi, chunki k \square r \square \square na mulkida davlatning ulushi umuman bo`lmasligi mumkin. SHu tufayli k \square r \square \square naning qarzlarini q \square plashi uchun b \square r m \square l-mulkini s \square tishdan b \square shqa ch \square rasi q \square lmaydi. Bu esa k \square r \square \square naga qam, mulkd \square rga qam, shu erda ishlayotgan \square \square dimlarga qam, davlat va jamiyatga qam katta zarardir.

SHu tufayli, fa \square liyat ko`rsatib ya \square shigina dar \square mad qilib ishlayotgan k \square r \square \square nalarga bankr \square tlik \square avfini bartaraf qilish imk \square niyati yaratilgan bo`lshi l \square zim. Albatta, bu imk \square niyatlar davlat t \square m \square nidan tartibga s \square linadi. Amm \square k \square r \square \square naning o`zlari esa tegishli ch \square ra-tadbirlar as \square sida bunday shar \square itni o`zlariga yaratib \square lishlari l \square zim.

Bankr \square tlik \square avfini bartaraf qilish uchun, uning turlarini bilishni taq \square z \square qiladi. Q \square zirgi paytda bankr \square tlik \square avfining uchta turi mavjud.

1. Ishlab chiqarish bankr \square tligi \square avfi. Bu \square avf k \square r \square \square naning mo`ljaldagi maqsul \square tini tegishli qajmda va nar \square da ishlab chiqarish imk \square niyatining cheklanganligi tufayli s \square dir bo`ladi. Uni bartaraf qilish uchun k \square r \square \square na d \square imiy ravishda b \square z \square r k \square n \square yunkturasini o`rganish, marketing \square izmatini ya \square shi yo`lga qo`yish, te \square n \square l \square gik jarayonlarni tezlikda b \square shqa maqsul \square tni ishlab chiqarish uchun o`zgartira \square lish kabi imk \square niyatlarga ega bo`lishi l \square zim.

2. M \square liyaviy bankr \square tligi \square avfi. Bu k \square r \square \square naning m \square liyaviy b \square z \square rda, s \square liq va b \square shqa majburiy to`l \square vlarini amalga \square shira \square lmay q \square lish \square avfidir. Bu k \square r \square \square naning o`ziga kerak bo`lgan kreditni uning

fayzi oshganligi tufayli olish imkoniyatining cheklanganligi, korxonana aksiyasining narxi tushganligi, nufuzining pasayib ketganligi, kredit qarzlarining oshganligi evaziga soddir bo'lishi mumkin. Bunday davflarning oldini olish, albatta, juda murakkab. Chunki ushbu jarayonlarning ko'p qismi korxonaning faoliyatiga bevosita bog'liq emas.

3. Tijorat bankrotligi davfi. Bu davf ishlab chiqaruvchi, savd va xizmat ko'rsatuvchi korxonalarda qam soddir bo'lishi mumkin. Ishlab chiqaruvchilar, o'z faoliyatini amalga oshirish uchun eng avval, o'z mashyo va materiallarni bazaridan sotib oladi va ishlab chiqarilgan maqsulotini bazarda sotadi. Savd korxonasi esa, ma'lumki, tovarlarni sotib olib sotadi. Bu jarayonda bazardagi talab va taklifning o'zgarishi oqibati uning baqosi qam tez o'zgarib ketgan bo'lishi mumkin. Natijada, bir tomondan o'z mashyo va materiallar taqchilligi ro'y bersa, ikkinchi tomondan, ishlab chiqarilgan (agar savd korxonasi bo'lsa oldin sotib olingan) tovarini bazarda ortiqchaligi ro'y berib tegishli narxda sotish imkoniyati cheklangan bo'lishi mumkin. Bu qaltdan qam chiqish, ushbu davflarning qam oldini olish o'ta murakkab bo'lib korxonana raqbariyatidan tajriba, bilim va tadbirkorlikni talab qiladi.

Bu davf-davrlarni bartaraf qilishdan davlat qam manfaatdir. Chunki korxonalarining sinshi ishsizlikning ko'payishiga, byudjetga tushumlarning keskin kamayishiga, baz ustiga ishsizlik nafaqasini to'lash uchun sarflarning oshib ketishiga olib keladi.

Korxonaning davfsizligini ta'minlash o'z-o'zidan soddir bo'lmaydi. Bu uchun juda mukammal ishlangan chora-tadbirlar dasturi bo'lishi lozim. Bu dastur, o'z navbatida, bir qancha faoliyatlarni qamrab olishi mumkin.

1. Muddiy va intellektual mulkni saqlash va ulardan samarali foydalanish dasturi.

2. Axborot davfsizligini ta'minlash dasturi.

3. Korxonaning ma'fiy-tartib faoliyatini tashkil qilish dasturi.

4. Meqnat jamoasida aqliqiy-ruqiy muqitni saqlash, salbiy qalatlarga yo'l qo'ymaslik dasturi.

5. Alqida muandislik-te'nik vositalarning ma'fiyligini qimoya qilish dasturi.

6. Korxonaning tijrat sirini saqlash dasturi kabilar.

Ushbu dasturlarni amalga oshirishda, albatta, eng avval, asosiy mas'uliyat korxonaning davfsizlik xizmati zimmasiga tushadi. Amm

undan qamma manfaatd r boʻlganligi uchun kor nada ishlaydigan barcha o dimlar, raqbardan tartib to rtinchi o ddiy o izmatchilarga qadar uning o avfsizligini ta minlashga o izmat qilm gʻi lozim.

12.3. Kor naning tijrat siri m qiyati.

B z r munosabatlari shar itida kor naning iqtisodiy o avfsizligini ta minlashda uning faoliyatiga dair ayrim qujjatlar, te noligik jarayonlar, b shqaruv usullari b shqa raqbatchilardan sir saqlanishini taqozo qiladi. Bu esa uning mazmun-m qiyatini, qimoya qilish me anizmini, a bort o lish yoʻllarini o chib berilishi lozimligini keltirib chiqaradi.

Kor naning tijrat sirining mazmuni va m qiyatini o chib berish uchun uning lugʻaviy ma nosiga e tiborni qaratish lozim. Qozirgi paytda sir soʻziga iqtisodiy lugʻatlarda uch o il ta rif beradilar:

1. qali toʻpilmagan, aniqlanmagan narsa;
2. b shqalarga o shkora qilinmasdan ma fiy saqlanadigan, qammaga ma lum boʻlmagan narsa;
3. biror qoʻdisa yoki jarayon sabablarining ma fiy tutilishi.

Ushbu tushunchalarni qamma soʻqaga o ususan tijrat soʻqasiga qam tadbq qilish mumkin.

Tijrat siri deganda o jalik yurituvchi subektlarning tijrat, ishlab chiqarish, m liyaviy o peratsiyalari, reja, marketing, ilmiy ishlanmalar va b shqa jarayonlar ifoda etilgan o shkor qilinishi mumkin boʻlmagan ma lumotlarning ma fiy saqlanishi tushuniladi.

Mamlakatimizda tijrat sirining qimoyasi Fuqarolik kodeksida (FK) (98-m dda) kafolatlangan. FKning mazkur m ddasida “Fuqarolik qonun qujjatlari o izmat yoki tijrat siri boʻlgan a bortni, basharti bu a bort uchinchi sha slarga noma lumligi sababli qaqiqiy yoki nisbiy tijrat qiymatiga ega boʻlgan, qonun yoʻli bilan undan erkin baqramand boʻlish mumkin boʻlmagan qamda a bort egasi uning ma fiyligini saqlashga dair ch ralar koʻrgan qoʻllarda qimoya etiladi”, deb koʻrsatilgan.

Kor naning o avfsizligini ta minlashning yana bir yoʻli, o izmat sirini saqlashda qam namoyon boʻladi. Kor nani b shqarishda, uning samarali faoliyatini ta minlashda turli v sita va variantlardan foydalanish mumkin. Bu qam ma lum sha sning (raqbarning) i tirisi sifatida baqolanadi. Bu usulni qam qimoya qilish,

uni maʼfiy tutish lʼzim. Ammʼ bu jrayonni muallif qʼnun qujjatlari bilan rasmiylashtirib, uning egasi ekanligini tasdiqlab oʻlishi lʼzim. SHundagina u mazkur ququqni toʻliq qoʻlga kiritgan va nʼmʼddiy mulk egasi sifatida namʼyon boʻladi.

Bu qʼlatda muallif uchinchi shaʼsga maʼlum boʻlmagan teʼnikaviy, tashkiliy yoki tijʼrat aʼbʼrʼtiga, shu jumladan ishlab chiqarish sirlariga (nau-ʼau) qʼnunan ega boʻlib turgan shaʼs oʻshkʼr etilmagan aʼbʼrʼtni nʼqʼnuniy fʼydalanishdan muqʼfaza qilish ququqiga ega.

Oʻzbekistʼn Respublikasi FKda taʼkidlanishicha oʻshkʼr etilmagan aʼbʼrʼtni nʼqʼnuniy fʼydalanishdan muqʼfaza qilish ququqi bu aʼbʼrʼtga nisbatan birʼn-bir rasmiyatchilikni bajarishdan (uni roʻyʼatdan oʻtkazish, guvʼqnʼma oʻlish va qʼkazʼdan) qatʼi nazar vujudga keladi.

oʻshkʼr etilmagan aʼbʼrʼtni muqʼfaza qilish qʼidasi qʼnunga muvʼfiq oʻizmat yoki tijʼrat siri boʻla oʻlmaydigan maʼlumʼtlarga nisbatan tadbiiq etilmaydi. Bularga yuridik shaʼslar toʻgʻrisidagi, mʼl-mulkga boʻlgan ququqlar va mʼl-mulk oʻususida tuzilib, davlat roʻyʼatidan oʻtkaziladigan kelishuvlar toʻgʻrisidagi maʼlumʼtlar, davlat statistika qisʼbʼti tariqasida taqdim etiladigan koʻrsatkich kabi aʼbʼrʼtlar kiradi.

oʻshkʼr etilmaydigan aʼbʼrʼtlarning ayrimlari vaqtincha boʻlishi mumkin. Bunday qʼlda vaqt tugagach u oʻshkʼr boʻlishi mumkin va u qʼnun bilan muqʼfaza qilinmaydi. Vaqt tugagach u qam oʻddiy aʼbʼrʼtlar singari qammaga fʼydalanish ququqini cheklamaydi.

oʻshkʼr etilmagan aʼbʼrʼtni qʼnuniy asʼsi boʻlmay turib oʻlgan yoki tarqatgan yoʻud undan fʼydalanayotgan shaʼs bu aʼbʼrʼtga qʼnunan ega boʻlib turgan shaʼsga aʼbʼrʼtdan nʼqʼnuniy fʼydalanganlik natijasida etkazilgan zararni toʻlashi shart.

oʻshkʼr etilmagan aʼbʼrʼtdan nʼqʼnuniy fʼydalanayotgan shaʼs bu aʼbʼrʼtni uni tarqatishga ququqi boʻlmagan shaʼsdan oʻlgan boʻlsa, aʼbʼrʼtni qoʻlga kirituvchi shaʼs bundan beʼabar boʻlsa qam aʼbʼrʼt egasi bunday shaʼsga davʼ qilishi mumkin. oʻshkʼr etilmagan aʼbʼrʼtdan fʼydalanganlik natijasida aʼbʼrʼt muallifiga etkazilgan zararlarni, aʼbʼrʼtni qoʻlga kiritgan shaʼs bundan beʼabar boʻlsa qam, qʼplashiga majbur.

oʻshkʼr etilmagan aʼbʼrʼtga qʼnunan ega boʻlib turgan shaʼs bu aʼbʼrʼtdan nʼqʼnuniy fʼydalanayotgan shaʼsdan aʼbʼrʼtdan

fıydalanishni darqol to`qtatishni talab qilishga qaqlidir. Agar oshkor etilmagan aqbrqtni bshqa bir kishi mustaqil tarzda tadqiqot yo`li bilan aniqlagan bo`lsa bunday aqbrqtdan tadqiqotchi bemalol fıydalanishi mumkin. Bu uchun u qlidingi muallif qlidida javqbgar bo`lmaydi.

oshkor etilmagan aqbrqtni nqqnuniy fıydalanishdan muqfaza qilish ququqining bshqa shaqsga o`tishi qam mumkin. Bu oshkor etilmagan aqbrqtga ega bo`lgan shaqsning ushbu aqbrqtning qammasini yoki bir qismini bshqa shaqsga litsenziya shartnmasi asqida berishi mumkinligida namqyon bo`ladi. Ammq litsenziat ushbu aqbrqtdan faqat o`zi fıydalanishga qaqli. U shartnma bo`yicha qlgan aqbrqlarning maqfiyligini muqfaza qilishga dqr kerakli chqralarni ko`rishi shart. Agar litsenziyaning vaqti tugab litsenziat bu aqbrqtdan fıydalanishni to`qtatsa qam ushbu aqbrqt qali maqfiy bo`lib, uni oshkora qilish mumkin bo`lmasa, litsenziatning uni oshkora qilishga qaqli bo`lmaydi.

Krqnnaning qavfsizligini taqminlash uchun uning sirini, ayniqsa tijrat sirini saqlashni taqz qiladi. Bu sirni saqlash esa mamlakatimizda tegishli qqnunlar bilan kafqlatlangan.

12.4. Tijrat sirini qimya qilish meqanizmi

Mamlakatimizda qchiq demokratik jamiyat qurilmqda. Bu qamma narsa “qchiq” bo`ladi degani emas. Bqr munqsabatlari sharqitida erkin raqbat mavjud ekan tijrat sirining qam saqlanib qqlishi muqarrar. SHu tufayli krqnnaning iqtisqdiy qavfsizligini taqminlash uchun uning tijrat sirini saqlay bilishi lqzim. Bu o`z-o`zidan amalga qshmaydi. Buning birqancha meqanizmlari mavjud (12.4.1-chizma).

12.4.1-chizma

Rag`batlantiruvchi tadbirlar

Tekshiruv tadbirlari

1. Tashkiliy tadbirlar. Bunda korxonaning avfsizligini ta`minlash uchun alqida avfsizlik xizmatini tashkil qilindi. Bu xizmat korxonaning tegishli axborotlarining ma`fiyligini saqlash chora-tadbirlarini ko`radi.

2. “Xchiq testlar” o`tkazish tadbirlari. Korxonaga xdimlarni ishga qabul qilishda ishlayotganlarini esa vaqti-vaqti bilan test orqali sinab turiladi. Bu test orqali xdimning mazkur korxonaga s`diqligi, axborotlarga, ayniqsa ma`fiy axborotlarga e`tibori aniqlanadi. Chunki nufuzli korxonalariga raqbatchi korxonaga ayg`xchilari, ma`fiy xufiya iqtisodiyot vakillari kirib olishga qarakat qiladilar. Bu vakillarning xdimlar tarkibiga kirib qo`lishi ushbu jam`ada a`l`xqiy, ruqiy muqitni buzishga, tegishli axborotlarni o`g`rilab olishga qarakat qiladi. Tabiiyki, bunday qo`lat korxonaning ishini orqaga ketkizadi, ko`zda tutilgan f`ydani olish imkoni bo`lmaydi. Xullas bankr`tga uchraydi. SHu tufayli “Xchiq testlar” ushbu xavfning xldini olishda muqim aqamiyatga ega.

3. Te`nik tadbirlar. Qo`zirgi paytda raqbatchilar, turli uyushgan jin`yat guruqlar, reketchilar korxonaga qaqidagi ma`fiy axborotlarni te`nika orqali olishga qarakat qiladilar. Bunga korxonaning saytiga kirib tegishli axborotni k`mp`yuter orqali olishi mumkinligini, telef`nda gaplashgan gaplarni eshitish, orqali muqim shartn`malarga xid axborotlarni olishligi kabilarni kiritish mumkin. Bu qo`latlarga qarshi tegishli te`nik tadbirlarni qo`llash l`zimki, t`ki bunday yo`llar bilan ma`fiy axborotlarning chetga chiqib ketishiga yo`l qo`yilmasin.

4. Rag`batlantiruvchi tadbirlar. Korxonaga avfsizligi bilan shug`ullanadigan o`z xdimlarini d`imiy ravishda rag`batlantirib b`rishi l`zim. Xdamlarga korxonaga qanchalik g`am`o`rlik qilsa xdamlar qam shunga jav`ban korxonani asrab-avaylashga qarakat qiladi. Bunda korxonaning avfsizligi bilan b`g`liq jarayonlarga faqat korxonaga s`diq kishilarni jalb etish l`zim bo`ladi. Zer` xdimda s`diqlik bo`lmasa korxonaning tashqi raqbatchilari, eng avval, shu

korrordaning oqimlarini qo'lga olishga qarakat qiladilar. SHu tufayli maqfiy aqborotlarga qar kimni qam yaqinlashtirib bo'lmaydi.

5. Tekshiruv tadbirlari. Korrdona o'z faqiyati davrida yuzlab qamkor tashkilotlar, korrdonalar bilan munqsabatda bo'ladi. Amm ularga mol jo'natishda, pul o'tkazishda qaytishiga ishinch qasil qilingan bo'lishi lozim. Amm qammaga ishinish mumkinmi. Albatta, yo'q. Bunga mamlakatimizda tadbirkorlik faqiyati bilan shug'ullanayotgan yakka tartibdagi jismniy va yuridik shaqlar qayotida sdir bo'layotgan ko'plab qadisalarni misol keltirish mumkin. SHu tufayli bshqa korrdonalar bilan qamkorlik qilingan paytda, albatta, ularga ishinch qasil qilish uchun ularning aqvolini, o'zini tutishini tekshirib ko'rish lozim. Biz kim bilan, qanchagacha va qaysi muddatga shartnoma tuzilishi lozimligini oldindan bilsak bunday operatsiyalarni amalga oshirish, qar qolda, maqum maqnda, ishinchli bo'ladi.

Albatta, bozqr munqsabatlari qar bir korrdonani qushyor bo'lish bilan birga ko'p qollarda risk (tavakkal) qilishga qam majbur qiladi. CHunki bozqr munqsabatlarning tabiati shunday. Amm tavakkal qilish bilan birga korrdonaning avfsizligini taqminlash uchun tegishli qimya meqanizmlaridan qam fydalanish zarur.

12.5. Raqobatchilar to'g'risida aqborot olish uslublari

Bozqr munqsabatlari sharitida biznes to'g'risida aniq maqumotga ega bo'lish bu muvaffaqiyatning yarmi. Bozqr sharitida bozqr qaqidagi aqborotlar o'ta qimmatli tvar qisqblanadi. Raqobatchilar ichidan muvaffaqiyatli chiqish, biznesga jiddiy tus berish, tadbirkor o'z taktikasi va strategiyasini belgilashi uchun eng qimmatli va zarur narsa bozqr qaqidagi, bozqr subektlari, yaqni raqobatchilar qaqidagi aqborotlardir.

Amm aqborot o'z-o'zidan qo'lga kiritili qolinmaydi. U maqum miqdorda qarajatni, vaqtni talab qiladi. lekin aqborotga sarf qilingan qarajat o'n marqaba ko'p fyda keltirishi mumkin. Tvarga qilingan qarajat 1,5-2,0 barqbar fyda keltirsa aqborotga qilingan qarajatning qanchalik samarali ekanligini baqlash qiyin emas. SHu tufayli aqborotdan tejalgan mablag` o'ziga nisbatan qimmatga tushadi deydi tadbirkorlar.

Zamonaviy tadbirkor o'z ishini aqiborat to'plashdan boshlashi lozim. Agar unda aniq aqiborat bo'lmasa ko'r-ko'rna ish boshlash bilan biznesda muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi.

Tadbirkor, eng avval, o'zi ishlab chiqarmoqchi bo'lgan tovarining shu qududda bir qancha qaridori birligini aniqlashi, shu torga bozorning to'yinganlik darajasini, mazkur tovarni kimlar ishlab chiqayotganligini, o'zi qancha ishlab chiqarish mumkinligini, raqobatchilar qanchadan sotayotganligi, bu esa undan arzonroq sotib qancha foyda qilish mumkinligi kabilarni o'rganib, aniq qisqartirib-kitablarga ega bo'lishi lozim.

Aqiborotlar qo'lga kiritilishi nuqtai nazaridan uch guruqqa bo'linadi:

- erkin o'ladigan aqiborotlar;
- sotib olinadigan aqiborotlar;
- o'ta zarur ammo o'lishi qiyin bo'lgan tijorat siriga mansub ma'fiy aqiborotlar.

Rejali iqtisodiyot sharitida ma'fiy aqiborotlar faqat davlatniki bo'lgan. Uni fosh qilmasligi uchun ayrim aqiborotlar ma'fiy qisqartiriblangan.

O'zbekiston Respublikasining "Aqiborotlar erkinligi printsiplari va qo'latlari to'g'risida"gi 12 dekabr 2003 yilgi qonunda aqiborot erkinligi, uning printsiplari, o'chiqligi, o'shqoraligi, o'lish va berishni rad etish tartiblari, muqofaza etish kabilarni ququqiy asoslari o'z ifodasini topgan.

Ushbu qonunning 6 maddasiga binan quyidagi aqiborotlar ma'fiy qisqartiriblanadi:

- fuqarolarning ququq va erkinliklari, ularni ro'yobga chiqarish tartibi to'g'risidagi, shuningdek davlat qo'kimiyati va boshqaruv o'rganlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish o'rganlari, jam'at birlashmalari va boshqa nodavlat notijorat tashkilotlarining ququqiy maqomini belgilovchi qonun qujjatlari;

- ekoligik, meteoroligik, demografik, sanitariya-epidemioligik, favqulotda vaziyatlar to'g'risida ma'lumotlar qamda aqolining, aqoli punktlarining, ishlab chiqarish o'bo'ektlari va kommunikatsiyalarning o'avsizligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan boshqa aqiborotlar;

- kutubxonalarining, arxivlarning va O'zbekiston Respublikasi qududida faoliyat ko'rsatayotgan yuridik sha'xslarga tegishli axborot tizimlarining chiqindilaridagi mavjud ma'lumotlar.

Ma'fiy axborotlarni berishni rad etish qonunning 10 maddasida belgilab qo'yilgan.

Erkin bazar munosabatlari sharoitida ma'fiy axborotlar nafaqat davlatga, balki barcha tadbirkorlarga, korxonalarga, birlashma kabi o'jalik yurituvchi subektlarga qam dalldir. Oldin ma'fiy axborotlarni faqat davlat qimoya qilgan bo'lsa, endi axborotlarni qimoya qilish qam quyidagi subektlar o'rtasida taqsimlanadi:

- davlat qimoya qiladigan axborotlar;
- tijorat tizimi qimoya qiladigan axborotlar;
- ikkalasi birgalikda qimoya qiladigan axborotlar.

Qozirgi paytda davlat sirini saqlash bo'yicha ma'sus "Davlat siri to'g'risida"gi qonun mavjud. Mazkur qonunda davlat siri, uni saqlash, shkor qilmaslik, shkor qilinganda javobgarlik kabi tartiblari aniq o'rnatilgan. Amm korxonana, tashkilot tadbirkorlar kabi o'jalik yurituvchi tijorat subektlari sirlariga nimalarning kirishi, ularni qimoya qilish yo'llari bo'yicha aniq qonuniy normalar etarli emas. Bu bo'yicha ma'sus qonun qabul qilinmagan. YUqorida ko'rganimizdek faqat mamlakatimizda amal qilib turgan fuqarolik Kdeksida uning ayrim normolari yozilgan.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda ularni tajribasidan kelib chiqib bizda qam, tadbirkorlar, bazar subektlari to'g'risidagi axborotlarni to'plab s'ladigan ma'sus kompaniyalar, firmalar bor. Ular o'zlari to'plagan axborotlarni s'ladilar. Bularga quyidagi axborotlarni kiritish mumkin:

- korxonaning moliyaviy aqvoli;
- boshqa qamkorlari bilan qisb-kitb lib boshidagi intizmi;
- debit va kredit qarzlari;
- qanday biznes bilan shug'ullanishi;
- sheriklari bilan sudlanish darajasi;
- raqbarning nufuzi;
- jamadagi a'loqiy-ruqiy muqit kabilar.

SHuni unutmazlik kerakki, qayotda mayda-chuyda bo'lganidek, biznesda bu o'ta muqim. Ba'zan bizning tasavvurimizda qech narsaga arzimaydigan, mayda-chuydadek tuyulgan narsa biznesda juda katta

muvaffaqiyat olib kelishi mumkin, yoki biznesmenni sindirib, inqirozga yuz tutishiga sabab bo'lishi qam mumkin. SHu tufayli raqobatlar to'g'risidagi barcha katta-kichik a'loqalar mazkur korxonaga uchun o'ta muqim va qimmatli qisqanadi.

Korxonaga o'z raqobatchilari to'g'risida a'loqalar to'plashi uchun qanday ishlarni amalga oshiradi? eng avval, u raqobatchilari to'g'risida umumiy ma'lumotlarni oladi. Bu a'loqalar umumiy qulsa qilish uchun asos bo'ladi. Ikkinchidan, korxonaga kerak bo'lgan to'liq a'loqalarni aytara boshlaydi. Bularga:

- korxonaga faoliyatining samaradorligi;
- ularning istiqbolli;
- moliyaviy aqvoli;
- tavakkal qilish qobiliyati kabilar kiradi.

Uchinchidan, mazkur korxonaga qaysi biri bilan aloqa qilish mumkinligini aniqlab olgandan so'ng, o'sha korxonaga, uning raqbari qaqida batafsil ma'lumotlarni to'plashga kirishadi. CHunki korxonaning raqbaridagi insoniy va tadbirkorlik sifatlari biznes b'rasida aloqa qilish uchun juda muqim.

To'plangan ma'lumotlar ekspertlar t'rnidan o'rganib chiqiladi va ular yana qanday a'loqalarni olish mumkin yoki qanday qarakat qilish lozimligi ususida o'z qulularini beradi.

Korxonalar o'z sheriklari to'g'risida, ularning b'zrdagi mavqei qaqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lishi lozim. Korxonalar b'zrdagi mavqeiga qarab 3 guruqga bo'linadi:

1. Raqobatchi korxonalar. Ularning mazkur b'zrdagi ulushi 25%gacha bo'lishi mumkin.

2. Qukuron korxonalar. ularning b'zrdagi ulushi 25 dan 70 f'izgacha bo'lishi mumkin.

3. Monopol korxonalar. Ularning mazkur b'zrdagi ulushi 70% dan ortiq bo'ladi.

Agar mazkur korxonaning b'zrdagi ulushi juda kam bo'lsa erkin raqobatga chiqishda juda eqtiyot bo'lishlari lozim. Qamisha "kitlar" "mayda baliqlar"ni yutib kelganlar.

Korxonalar to'g'risida a'loqalar to'plab, ularning raqobatbardoshligi va raqobat mayd'nidagi o'rniga qarab to'rt guruqga bo'linishini qam inobatga olish lozim:

1. alqar b'zrda raqobat qiladigan korxonalar. Bu korxonalarining b'z'ri nafaqat mamlakatda, balki uzq va yaqin

qariyiy mamlakatlarda bo'lishi mumkin. Bular qamisha o'z maqsulotini alqar andzalar darajasida ishlab chiqarishga erishishi lizim. qddiy korxonalar bunday korxonana bilan raqobatga kirishmaydi. Demak, "kim kim bilan o'ynashi mumkinligini" to'g'risida qar bir korxonana raqbariyati aniq ulsaga ega bo'lishi lizim.

2. alqar bzar da raqobat qilish qblyatiga ega bo'lmagan korxonalar. Bular qam yuqridagi korxonalar singari maqsulot ishlab chiqishi mumkin. Amm u alqar standartlar talabiga to'liq javb bermaydi. Bu yuquri bqsqichga o'tishi uchun qam ancha ishlarni bajarishlari lizim. YA ni ilg'or te'nlolgiyalarni, fan va te'nika yutuqlarini jriy qilishi kabi.

3. Tabiiy m'np'liyaga ega bo'lgan korxonalar. Bunday korxonalar faqat o'zlariga o'shshash korxonalar bilan raqobat qilishi mumkin. Bu turdagi korxonalar uchun alqida "Tabiiy m'np'liyalalar to'g'risida" q'nun qabul qilingan.

4. qariyiy raqbatchilarga b'g'liq bo'lmagan korxonalar. Bularga mamlakat m ashyosiga tayanib, mamlakat b'z'ri uchun maqsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar kiradi. Masalan, n'n, sut, go'sht san'ati zav'ldlari kabilar. Ular o'rtasidagi raqobat ichki raqobat bo'lib qis'blanadi. Bu qaqdagi ma'lumotlar qam ulsa qilish uchun o'ta muqimdir.

B'z'r mun'sabatlarini shar'itida raqobat muqiti qam, b'z'r k'n'yukturasi qam, raqbatchilarning s'ni, mavqei qam tez o'zgarib turadi. Bunday o'zgarishlarga qar qanday korxonana tayyor turishi lizim. SHu tufayli, qar bir korxonana bir qancha vazifalarni bajarishi lizim.

1. Qar bir korxonana o'zining ishlab chiqarish quvvatidan to'liq f'ydalanagan q'lda b'z'rb'p, raqbatchibard'sh maqsulotlarni ishlab chiqarib b'z'rdagi mavqeini d'imiyy ravishda mustaqkamlab b'rishga qarakat qilm'g'i lizim.

2. Maqsulotning qajmini ko'paytirish blan birga, sifatini shirish, nar'ini pasaytirish ch'ralarini ko'rish d'imiyy ravishda diqqat e'tib'ridan chetda bo'lmasligi kerak.

3. Raqbatchilariga nisbatan f'ydani ko'pr'q o'lish ch'ralarini ko'rish lizim, chunki erkin raqobat korxonani m'dernizatsiya va rek'nstruktsiya qilish uchun qamisha imk'niyyat bo'lishini ta'minlashni talab qiladi.

4. Korxonana ijtim'iy yacheyka sifatida q'dimlarni rag'batlantirishning n'an'anaviy usullaridan f'ydalanish ustida tinimsiz

ishlashi lozim. Chunki korxonaga yuqori malakali mutassislarni jalb qilish imkoni tugʻuladi. Ishlayotgan kishilar oʻz kasbiy maqoratini oshirishga ichki tuygʻu qoʻsil boʻladi. Bu qam juda katta muvaffaqiyatlarning kaliti qoʻsilanadi.

Buzor munosabatlari sharoitida korxonalar erkinligi bosqichma-bosqich taʼminlanib boriladi. Ammo erkinlikni qech maqal oʻzboʻshimchalik deb tushunmaslik kerak. Qar qanday korxonaning faoliyatini davlat oʻzining dastaklari bilan tartibga solib turadi. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- soliqlar, ularning turlari va tabaqalangan stavkalari;
- amortizatsiyaning namunaviy normalari;
- valyuta kursi;
- davlat byudjetiga soliqsiz turli majburiy toʻlovlar;
- bojxona tarifi;
- ekologik meʼyorlar, tashqi muqitni ifloslantirilganlik boʻyicha toʻlovlar;
- bank krediti fozilari;
- standartlar, texnik shartlar va q.k.

Korxonalar toʻgʻrisida aʼbʼroʻt qilganda uning davlat bilan boʻlgan munosabatini albatta tekshirib koʻrish kerak. Chunki qar qanday korxonaga davlatga oʻiyonat qilsa qamkorini aldamaslikning iloji yoʻq. SHu tufayli korxonaning oʻavfsizligini taʼminlash uchun sheriklarga juda eqtiyotkorlik bilan yondoshishi lozim.

Buzor munosabatlari sharoitida etti oʻlchab emas etmish oʻlchab keyin esa ekspertlar oʻulʼsasiga asoslangan qoʻlda “kesish” kerak. SHundagina u oʻzining yashovchanligini saqlab qoʻladi va maʼlum maʼnoda umumiy oʻavfsizligini, ayniqsa iqtisodiy oʻavfsizligini taʼminlaydi.

Tayanch iboralar: oʻavflilik, oʻavfsizlik, korxonaga oʻavfsizligi, korxonaning iqtisodiy oʻavfsizligi, oʻavfsizlik tamoyillari, korxonaga oʻavfsizligi funktsiyalari, maʼmuriy buyurish, oʻjalik buyurish, qisb-nazorat, kadrlar siyosati, tashkiliy-boshqaruv, reja-ishlab chiqarish, tashkiliy-texnik, ilmiy-uslubiy, aʼbʼroʻt taqlil, bankrotlik, bankrotlik oʻavfi, sir, tijorat siri, oʻizmat siri, oʻshkor etilmagan aʼbʼroʻt, raqobatchilar toʻgʻrisida aʼbʼroʻt, maʼfiy aʼbʼroʻt, oʻchiq aʼbʼroʻt, davlat siri, raqobatchi korxonalar, tabiiy monopoliyaga ega korxonalar, davlat dastaklari.

Takrorlash uchun savollar

1. Qavflilik va qavfsizlik tushunchasi.
2. Korxonaga qavfsizligi nima?
3. Korxonaning iqtisodiy qavfsizligi.
4. Korxonaga iqtisodiy qavfsizligi tamoyillari.
5. Korxonaga iqtisodiy qavfsizligini ta'minlash vazifalari.
6. Korxonaning qavfsizlik xizmati.
7. Qavfsizlik xizmati funktsiyalari.
8. Bankrotlik tushunchasi.
9. Bankrotlik qavfining turlari.
10. Korxonaga qavfsizligini ta'minlash dasturlari.
11. Sir tushunchasi.
12. Korxonaning tijorat siri.
13. Xizmat siri.
14. Davlat siri.
15. Qshkor etilmaydigan ma'fiy aqborotlar.
16. Qshkor etiladigan qchiq aqborotlar.
17. Aqborotlarning qo'lga kiritilishi bo'yicha turlari.
18. Aqborotlarni qimoya qilish subektlari.
19. Qamkor korxonalaridan qlinadigan aqborotlar.
20. Korxonalarining bazaridagi mavqei bo'yicha tasnifi.
21. Korxonalarining raqabatbardoshligi bo'yicha tasnifi.
22. Korxonalarining raqabatbardoshlikni ta'minlash bo'yicha vazifalari.
23. Davlatning korxonalarni tartibga solib turadigan dastaklari.
24. Davlatning nazorat funktsiyalarini cheklashi.

FONDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YATI

1. I.A.Karimov. O'zbekiston iqtisodiy isloqlarini chuqurlashtirish yo'lida. T., O'zbekiston, 1995.
2. I.A.Karimov. O'zbekiston - bular munosabatlariga o'tshning o'ziga o's yo'li. T., O'zbekiston, 1995.
3. I.A.Karimov. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining tamoyillari. T., O'zbekiston, 1995.
4. O'zbekiston Respublikasida Mulkchilik to'g'risidagi qonun. 1990 yil 31 oktyabr. - O'zbekiston SSR oliy Soveining Vedomstlari, 1990 yil 31-33.
5. O'zbekiston Respublikasida Mulkchilik to'g'risidagi qonunga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish qaqida O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 7 may qonuni - O'zbekiston Respublikasi oliy Kengashining a'loqat masi, 1993 yil, 5-s.
6. O'zbekiston Respublikasidagi korxonalar to'g'risidagi qonun. 1991 yil 15 fevral - O'zbekiston Respublikasi qonun va farmnlari. T. "O'zbekiston" - 1992.
7. O'zbekiston Respublikasining Kooperatsiya to'g'risidagi 1991 yil 14 iyun qonuni - O'zbekiston Respublikasi oliy Kengashining A'loqat masi, 1991 yil 8-s.
8. O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risidagi 1991 yil 14 iyun qonuni. - O'zbekiston Respublikasi oliy Kengashining A'loqat masi. 1991 yil 8-s.
9. Davlat tasarrufidan chiqarish va ususiylashtirish to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1991 yil 19 noyabr qonuni. O'zbekiston Respublikasi oliy Kengashining A'loqat masi, 1992 yil, 1-s.
10. Monopoliistik faoliyatni cheklash to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1992 yil 2 iyul qonuni. - O'zbekiston Respublikasi oliy Kengashining A'loqat masi. 1992 yil, 10-s.
11. O'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1992 yil 9 dekabr qonuni. - O'zbekiston Respublikasi oliy Kengashining A'loqat masi. 1993 yil, 1-s.
12. Maqsulot belgilari va izmat ko'rsatish to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 7 may qonuni. - O'zbekiston Respublikasi oliy Kengashining A'loqat masi. 1993 yil, 6-s.
13. Qimmatli qog'zlar va fond birjasi to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 2 sentyabr qonuni. - O'zbekiston Respublikasi oliy Kengashining A'loqat masi. 1993 yil, 9-s.
14. Tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatalari to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1997 yil 24 aprel qonuni. - O'zbekiston Respublikasi oliy Majlisining A'loqat masi. 1997 yil. 4-5 s.
15. Ziq-vqat maqsulotlarining sifati va avfsizligi to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1997 yil 30 avgust qonuni. - O'zbekiston Respublikasi oliy Majlisining A'loqat masi. 1997 yil, 9-s.

16. O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 30 apreldagi Fermer o`jaliklari to`g`risidagi qonuni.

17. O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 30 apreldagi Deqqon o`jaligi to`g`risidagi qonuni.

18. Qishloq o`jaligi kooperativi (shirkat o`jaligi) to`g`risida O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 30 aprel kuni.

19. O`zbekiston Respublikasining Kishloq o`jalik korxonalarini sanatsiya qilish to`g`risidagi 1997 yil 25 dekabrda qabul qilingan qonuni. - qalq so`zi 1997 yil 15 yanvar.

20. Standartlashtirish to`g`risida O`zbekiston Respublikasi 1993 yil 28 dekabr kuni. - Uzbekiston Respublikasi oliy Kengashining Axborotnoma, 1994 yil 2-s.

21. Maqsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish to`g`risidagi O`zbekiston Respublikasining 1993 yil 28 dekabr kuni. - O`zbekiston Respublikasi oliy Kengashining Axborotnoma, 1994 yil. 2-s.

22. Bankrotlik to`g`risida O`zbekiston Respublikasining 1994 yil 5 may kuni. - O`zbekiston Respublikasi oliy Kengashining Axborotnoma, 1994 yil, 5-s.

23. Iste`molchilarning ququqlarini qimoya qilish to`g`risida O`zbekiston Respublikasining 1996 yil 26 aprel kuni. - O`zbekiston Respublikasi oliy Majlisining Axborotnoma. 1996 yil. 5-6 s.

24. Tovar bozorlarida monopoliistik faoliyatini cheklash va rakobat tugrisida O`zbekiston Respublikasining 1996 yil 27 dekabr kuni. - O`zbekiston Respublikasi oliy Majlisining Axborotnoma. 1997 yil, 2-s.

25. O`zbekiston Respublikasi Qishloq o`jalik kooperativ (shirkat o`jaligi) to`g`risida Qonun. - 1998 yil 30 aprel. - O`zbekiston Respublikasi oliy Majlisining Axborotnoma, 1998 yil 5-6 s.

26. O`zbekiston Respublikasining Qonuni. "Nodavlat tijorat tashkilotlari to`g`risida" 1999 yil 14 aprel. qalq so`zi - 1999 yil 8 may.

27. O`zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafollatlari to`g`risida" 1999 yil 14 aprel Qonuni. - qalq so`zi 1999 yil 29 aprel.

28. O`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat t`m`nidan nazorat qilish to`g`risida O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 24 dekabr Kuni - O`zbekiston Respublikasi oliy Majlisining Axborotnoma, 1999 yil, 1-s.

29. Investitsiya faoliyati to`g`risida O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 24 dekabr Qonuni - O`zbekiston Respublikasi oliy Majlisining Axborotnoma, 1999 yil, 1-s.

30. Reklama to`g`risida O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 28 dekabr Qonuni - O`zbekiston Respublikasi oliy Majlisining Axborotnoma, 1999 yil, 1-s.

31. Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafollatlari to`g`risida O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 14 aprel Qonuni - O`zbekiston Respublikasi oliy Majlisining Axborotnoma, 1999 yil, 1-s.

32. Lizing to`g`risida O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 14 aprel Qonuni - O`zbekiston Respublikasi Qiy Majlisining Axborotnmasi, 1999 yil, 5-s.

33. N davlat n tijrat tashkilotlari to`g`risida O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 14 aprel Qonuni - O`zbekiston Respublikasi Qiy Majlisining Axborotnmasi, 1999 yil, 5-s.

34. Faoliyatni ayrim turlarini litsenziyalash to`g`risida. O`zbekiston Respublikasining 2000 yil 25 may qonuni. T., O`zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari 8. 2000.

35. Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafollatlari to`g`risida. O`zbekiston Respublikasining qonuni. 2000 yil 25 may. T., O`zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari. 8.2000.

36. Axborot erkinligi printsiplari va kafollatlari to`g`risida O`zbekiston Respublikasining 2002 yil 12 dekabr qonuni. alq so`zi gazetasi 2003 y.

37. Abdukarimov I.T., Pardaev M.Q., Isroilov B.I. Korxonaning iqtisodiy salqiyati taqlili. Toshkent. "Iqtisodiyot va ququq dunyosi", 2003.

38. Aki Mrita. Sdelan v YApnii. M.: "znanie". 1991.

39. Biznes plan firm. Burv V.P. i dr. M.: "KMS", 2000.

40. Bzr munosabatlari sharitida milliy iqtisodiyotning rivjlanishi. T., "O`qituvchi". 1996.

41. Bzr iqtisodiyoti sharitida biznes-rejaning moliyati. Ma ruza matni, Abdukarimov B.A. Samarqand, 1997.

42. Vechny du predprinimatelstva. Kadzumi Tatensi. Kiev. "Ukrzakardnvizaservis". 1992.

43. Vrst Y., Reventlu P. ekonmika firm. Uchebnik. (perv d s datskg). M.: "Vsshaya shk la", 1994.

44. Davidyanu D.B. Pokazateli i tsenka effektivosti i ekonmiki v usloviya rnochno tnsheniy (Makr i Mikrurvni). Stavropl. "Kavkazskiy kray", 1998.

45. Istoriya menedjmenta. M.: "INFRA-M". 1997.

46. Kak rabtayut yapnskie predpriyatiya. M. "ekonmika", 1989.

47. Kiselev A.P. Teriya i praktika svremennog biznesa. Kiev "LIBRA", 1995.

48. Korxonaning bzr mdeli. Ma ruza matni. Qutbetdinov A.T., Abdukarimov B.A., Samarqand 2000.

49. Pardaev M.Q., Abdukarimov B.A. Meqnat iqtisodi va sotsiologiyasi. O`quv qo`llanma. Samarqand 2002.

50. Pardaev M.Q., Isroilov B.I. Iqtisodiy taqlil. O`quv qo`llanma, I-II qism. - Toshkent: "Iqtisodiyot va ququq dunyosi". Nashriyot uyi, 2001

51. Parpiev U., Salomov I. Bzr iqtisodiyoti asoslari va ishlab chiqarishni tashkil etish. T. "SHarq". 1996.

52. Rayzberg B.A. snv ekonmiki. Uchebne psobie. M.: "INFRA-M". 2000.

53. Rubin YU.B. Biznes i ekonmika. M.: "Znanie". 1991

54. Svremennaya ekonmika, Uchebne psobie. Kollektiv avtrv. Rstav-na-Dnu, "Feniks". 1996.

55. Suleymanov SH.S. Iqtisodiyot nazariyasi. O`quv qo`lanma. O`sh. 1998.
56. CHjen V.A., va boshqalar. O`ruslashtirish asoslari. I, t., T., "Iqtisod va ququq uyi". 1996.
57. CHjen V.A., va boshqalar. Pul va moliya boshqarlari. II, t., T., "Biznes katalog", 1996.
58. CHjen V.A., va boshqalar. Boshqar qonuniyati asoslari. III, t., T., "Biznes katalog", 1996.
59. CHjen V.A., va boshqalar. Boshqar va chiq iqtisodiyot IV, t., T., "Biznes katalog". 1996.
60. CHjen V.A., va boshqalar. Boshqar sharhida mintaqaning tarmoq taraqqiyoti. V, t., T., "Biznes katalog". 1997.
61. O`k`n`miks bo`yicha terminlarning izohli lug`ati. Abdulkarimov B.A., Qutbetdinov A.T. va boshqalar. Toshkent. 1996.
62. O`k`n`mika t`rg`v`g` predpriyatiya. Uchebnik. Kollektiv avtr`v, p`d red. Grebneva A.I., M.: "O`k`n`mika", 1997.
63. O`k`n`mika predpriyatiya. Uchebnik. P`d. red. Pred. V.YA.G`rfinkelya, pr`f. V.A. SHvandar. M., "YUNITI". 2000g.
64. O`k`n`mika predpriyati. Uchebnik. Kollektiv avtr`v. Minsk. ek`n`mpress, p`d.red. V.A. O`ripacha, 2000.
65. O`k`n`mika predpriyatiya. F.K. Bea, e.Di`tla, M.SHveyttsera. Uchebnik. M.; Izdatel`skiy d`m "INFRA-M", 1999.
66. O`k`n`mika predpriyatiya. Uchebnik. YU.D.Dadab`ev i dr. Ferganskiy nauchn`y tsentr. Tashkent. 1998.
67. O`k`n`mika predpriyatiya. Tekst` lektsiy. Ma`mudov e.`, YUldasheva SH.M., Kalandar`va S.G. TDIU, Tashkent. 2000.
68. O`k`n`micheskaya bez`pasnost` predpriyatiya i zashita k`mmerchesk`y tayn`. Uchebn`e p`s`bie. Istamov D.I., Granatkin YU.A., Mu`ammedov M.M., O`djaev e.N. Samarkand. 1995.
69. O`k`n`micheskaya te`riya. Uchebnik. Kollektiv avtr`v. T., "SHarq", 1999.
70. O`gamberdiev e. O`jaqulov O. Kichik biznes va tadbirkorlik. T., Ma`naviyat, 2003.
71. G`l`vk`va N.S., Zab`latnaya N.V., SHerbak`va I.G. Finans`va-O`k`n`michesk`e s`st`yanie predpriyatiya: Uchebn`e p`s`bie. BUPK. Belg`rd, 2003.
72. Za`arov A.N. i dr. Upravleniie kachestv`m pr`duksii. Uchebn`e P`s`bie, BUPK. Belg`rd. 2003.
73. G`zibekov D.E. Investitsiyalarni m`liyalashtirish masalalari. T. "M`liya", 2003.
74. Abulq`simov Q. Kor`naning O`lqar` marketing fa`liyat. Toshkent, "Akademiya" nashriyoti, 2002.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I bob. KURSNING MAZMUNI VA VAZIFASI.....	8
1. «K o r o na iqtis o diyoti» kursining iqtis o diyotdagi aqamiyati va iqtis o diy fanlar tizimidagi o`rni.....	8

2. Kursning o'byekti, predmeti va vazifalari..... 15
3. Korxonada iqtisodiyoti fanining usullari..... 23

II bob. KORXONA-MUSTAQIL O'JALIK YURITUVCHI BIZR SUBEKTI..... 30

- 2.1. Korxonada - bizr iqtisodiyotining o'jalik subekti,
uning maqsadi va vazifalari..... 30
- 2.2. Korxonada tushunchasi, belgilari, shakllari va turlari..... 38
- 2.3. Korxonalar faoliyatini litsenziyalash..... 50
- 2.4. Davlat korxonalarini isloq qilish..... 52
- 2.5. Korxonada faoliyatini istemolchilar
talabiga yo'naltirish..... 58

III bob. KORXONANI TASHKIL ETISH VA UNING FAOLIYATINI TO'LATISH..... 63

- 3.1. Korxonani tashkil etish qoidalari..... 63
- 3.2. Korxonani barpo etish qujjatlari va ularni
ro'yatdan o'tkazish tartibi..... 65
- 3.3. Korxonada mulki..... 68
- 3.4. Korxonaning moliyaviy barqarorligi..... 70
- 3.5. Korxonaning tashqi iqtisodiy shartnomalari..... 75

IV bob. KORXONA VA UNING TARKIBIY BO'LINMA- LARINI BSHQARISH..... 81

- 4.1. Korxonada faoliyatida bshqaruv tushunchasi
va uning o'byektiv zaruriyati..... 81
- 4.2. Korxonani bshqarishning zamnaviy
printsipalari, shakllari va uslublari..... 85
- 4.3. Ishlab chiqarishni va ishlab chiqarish
bo'g'inlarini bshqarish..... 91
- 4.4. Ishlab chiqarishni tashkil qilish va
korxonani bshqarishda raqbarning o'rnini..... 95

V bo**b. K**o**r**o**na fa**o**liyatida biznes- REJALASHTIRISH VA PR**o**gn**o**zlash..... 101**

- 5.1. B**o**z**o**r iqtis**o**di shar**o**itida rejalashtirishning
met**o**d**o**l**o**gik as**o**slari..... 101
- 5.2. Rejalashtirish printsiplari,
met**o**dlari va ko`rsatkichlari..... 111
- 5.3. K**o**r**o**nada rejalashtirish tizimi va rejaning turlari.. 113
- 5.4. K**o**r**o**na fa**o**liyatiga ta**o**sir qiluvchi **o**millar..... 114
- 5.5. K**o**r**o**na rejasining bo`limlari va ko`rsatkichlari..... 118
- 5.6. Biznes-reja tushunchasi, turlari va tarkibi..... 120

VI bo**b. ISHLAB CHIQUVISHNING IQTIS**o**DIY VA IJTIM**o**IY SAMARAD**o**RLIGI..... 125**

- 6.1. Ishlab chiqarish samarad**o**rligining m**o**qiyati,
mez**o**nlari va ko`rsatkichlari..... 125
- 6.2. Ishlab chiqarish **o**arajatlarining umumiy, abs**o**lyut
va qiyosiy iqtis**o**diy samarad**o**rligi..... 134
- 6.3. **o**arajatlarni q**o**plash muddati - **o**arajatlar
samarad**o**rligining muqim ko`rsatkichi..... 139
- 6.4. Ishlab chiqarish samarad**o**rligini **o**shirishning
as**o**siy yo`nalishlari..... 140

VII bo**b. K**o**r**o**naning as**o**siy f**o**ndlari va ISHLAB CHIQUVISH QUUVVATI..... 145**

- 7.1 As**o**siy f**o**ndlar va ularning k**o**r**o**na fa**o**liyatidagi
o`rni..... 145
- 7.2 As**o**siy f**o**ndlarning turlari, tarkibi va
ko`rsatkichlari..... 147
- 7.3 K**o**r**o**naning ishlab chiqarish quvvati va uni qis**o**blash
usullari..... 155

VIII bo**b. K**o**r**o**naning aylanma f**o**ndlari va**

AYLANMA MABLAG`LAR.....	164
8.1. Aylanma f□ndlar va aylanma mablag`lar to`g`risida tushuncha.....	164
8.2. Aylanma f□ndlarning tarkibi. SHakllanish manbalari va f□ydalanish ko`rsatkichlari.....	165
8.3. K□r□□na aylanma f□ndlar elementlarini tejash.....	172
8.4. Aylanma mablag`lar va ularning samarad□rligini □shirish yo`llari.....	176
IX b□b. □□DIMLAR VA ULARNING K□R□□NA FA□LIYATIDAGI O`RNI.....	185
9.1. B□z□r mun□sabatlarida shar□itida □□dimlarni tanlash printsipi, ularning tarkibi va tavsifi.....	185
9.2. Meqnat unumd□rligi k□ntsepsiyasi va uning k□r□□na fa□liyatidagi aqamiyati.....	194
9.3. Meqnat samarad□rligi ko`rsatkichlarining tasnifi va tavsifi.....	197
9.4. Meqnatga qaq to`lashning q□idalari, shartlari va k□r□□nada ish qaqini tartibga s□lish.....	202
X b□b. K□R□□NANINING ISHLAB CHIQRISH □ARAJATLARI, F□YDASI VA RENTABELLIGI.....	216
10.1. □arajatlar to`g`risida tushuncha va ularning tasnifi....	216
10.2. F□yda va uni shakllantirish manbalari, f□ydani taqsimlash tartibi, ko`paytirish yo`llari.....	226
10.3. Rentabellikning iqtis□diy mazmuni va ko`rsatkichlari..	231
10.4. F□yda va rentabellikga ta□sir qiluvchi □millar.....	233
XI b□b. K□R□□NANING INVESTITSYAVIY FA□LIYATI.....	248
11.1. Investitsiyalarga □id tushunchalar mazmuni, investitsiya tasnifi va aqamiyati.....	248

11.2. Investitsiya manbalari va ularning korrupsiyaga qo'yish sifatlari.....	251
11.3. Investitsiyaviy loyihalar samaradorligi ko'rsatkichlari, ularni aniqlash, baqalash va samaradorligini oshirish yo'llari.....	253
XII bob. KORRUPTSIYANING AVFSIZLIGI VA TIJORAT SIRI.....	258
12.1. Korruptsiya avfsizligini ta'minlashning maqsadi va vazifalari.....	258
12.2. Korruptsiya avfsizlik xizmati, uning funktsiyalari va tarkibi.....	263
12.3. Korruptsiyaning tijorat siri muqiyati.....	269
12.4. Tijorat sirini qimoya qilish mehanizmi.....	272
12.5. Raqobatdoshlar to'g'risida aqbarat qilish uslublari.....	274
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yiati.....	281

GLAVLENIE

VVEDENIE.....	3
I GL. SODERJANIE I ZADACHI KURSA.....	8
1.1. Ral kursa "kornmika predpriyatiya" v ekonmike i eg	

mest□ v sisteme ek□n□micheski□ distsiplin.....	8
1.2. □b□ekt, predmet i zadachi kursa “□k□n□mika predpriyatiya”.....	15
1.3. Met□d□ kursa “□k□n□mika predpriyatiya”.....	23

II gl. PREDPRIYATIE - SAM□ST□YATEL□N□

□□ZYAYSTVUYUSHIY SUB□EKT R□NKA.....	30
2.1. Predpriyatie - sam□st□yatel□n□y □□zyaystvenn□y sub□ekt r□n□chn□y ek□n□miki, eg□ tseli i zadachi.....	30
2.2. P□nyatie predpriyatiya, eg□ □s□benn□sti, f□rm□ i vid□.....	38
2.3. Litsenzir□vanie deyatel□n□sti predpriyatiya.....	50
2.4. Ref□rm□ g□sudarstvenn□□ predpriyatiy.....	52
2.5. Napravleniya deyatel□n□sti predpriyatiy na spr□s p□trebiteley.....	58

III gl. S□ZDANIE I PREKRASHENIEYA

DEYATEL□N□STI PREDPRIYATIY.....	63
3.1. Printsip□ s□zdaniya predpriyatiy.....	63
3.2. Uchreditel□n□e d□kument□.....	65
3.3. S□bstvenn□st□ predpriyatiy.....	68
3.4. Finans□vaya ust□ychiv□st□ predpriyatiy.....	70
3.5. Vneshne□k□n□micheskie d□g□v□r□ predpriyatiy.....	75

IV gl. UPRAVLENIE PREDPRIYATIEM I EG□

P□DRAZDELINIYAMI.....	81
4.1. P□nyatie i ne□b□□dim□st□ upravleniya predpriyatiem.....	81
4.2. S□vremenn□e printsip□, f□rm□ i met□d□ upravleniya predpriyatiem.....	85
4.3. Upravlenie pr□izv□dstv□m i eg□ p□drazdeleniyami.....	91
4.4. R□l□ ruk□v□ditelya v □rganizatsii pr□izv□dstva i upravlenii predpriyatiem.....	95

V gl. PR□GN□ZIR□VANIE I BIZNES-PLANIR□VANIE

DEYATEL'NOSTI PREDPRIYATIYA..... 101

- 5.1. Metodologicheskie osnovy planirovaniya v usloviya
ruchnoy ekonomiki..... 101
- 5.2. Printsipy, metody i pokazateli planirovaniya..... 111
- 5.3. Sistema i vidy planirovaniya na predpriyatii..... 113
- 5.4. Faktory, vliyayushie na deyatel'nost' predpriyatij..... 114
- 5.5. Razdel'nyye pokazateli plana predpriyatij..... 118
- 5.6. Popyatye, vidy i struktura biznes-plana..... 120

**VI gl. SOTSIAL'NO-KONMICHESKAYA eFFEKTIV-
NOST' PRIZV DSTVA..... 125**

- 6.1. Sushnost', kriterii i pokazateli effektivnosti
predpriyatiya..... 125
- 6.2. Obshchaya, absolyutnaya i sravnitel'naya ekonomicheskaya
effektivnost' proizvodstvennogo zatrat..... 134
- 6.3. Sroki kupavosti zatrat kak vajnyy pokazatel'
effektivnosti zatrat..... 139
- 6.4. Osnovnye napravleniya povsheniya effektivnosti
produktiva..... 140

**VII gl. OSNOVNE FONDY I PRIZV DSTVENNAYA
MOSHNI ST' PREDPRIYATIYA..... 145**

- 7.1. Znachenie osnovnykh fondov v deyatel'nosti predpriyatiya... 145
- 7.2. Stav, struktura i pokazateli osnovnykh fondov..... 147
- 7.3. Proizvodstvennaya moshnost' predpriyatiya, metodika
i rascheta..... 155

**VIII gl. OBROTNE FONDY I OBROTNE
SREDSTVA PREDPRIYATIYA..... 164**

- 8.1. Popyatye obrotnykh fondov i obrotnykh sredstv..... 164
- 8.2. Struktura obrotnykh fondov. Istchniki formirovaniya

i p████kazateli i████ isp████l████z████vaniya.....	165
8.3. ek████n████miya element████v████ b████r████tn████ f████nd████v.....	172
8.4. Puti p████v████sheniya effektivn████sti isp████l████z████vaniya b████r████tn████ sredstv.....	176

**IX gl. KADR████ I I████ MEST████ V DEYATEL████N████STI
PREDPRIYATIYA..... 185**

9.1. Printsip████ p████db████ra kadr████v v usl████viya████ r████n████chn████y ek████n████miki, i████ struktura i████ arakteristika.....	185
9.2. K████ntsepsiya pr████izv████ditel████n████sti truda i eyo znachenie v deyatel████n████sti predpriyatiya.....	194
9.3. Klassifikatsiya i████ arakteristika p████kazateley effektivn████sti truda.....	197
9.4. Printsip████, usl████viya i regulir████vanie████ plat████ truda.....	202

**X gl. ZATRAT████, PRIB████L████ I RENTABEL████N████STI████
PR████IZV████DSTVENN████Y DEYATEL████N████STI
PREDPRIYATIYA..... 216**

10.1. P████nyatie i klassifikatsiya zatrat.....	216
10.2. P████nyatie prib████li, ist████chniki f████rmir████vaniya, p████ryad████k raspredeleniya i puti uvelicheniya.....	226
10.3. █████k████n████micheskaya sushn████st████ rentabel████n████sti i eyo p████kazateli.....	231
10.4. Fakt████r████, vliyayushie na prib████l████ i rentabel████n████st████.....	233

**XI gl. INVESTITSI████NNAYA DEYATEL████N████STI████
PREDPRIYATIYA..... 248**

11.1. P████nyatie investitsi████nn████ termin████v, klassifikatsiya i znachenie investitsiy.....	248
---	-----

11.2. OsnoVnye istochniki i napravleniya investirovaniya na predpriyatii.....	251
11.3. Pokazateli, kriterii otsenki, puti povsheniya effektivnosti investitsionnoy proektiv.....	253

XII gl. BEZOPASNOST I KOMMERCHESKAYA TAYNA PREDPRIYATIYA..... 258

12.1. Tseli i zadachi obespecheniya bezopasnosti predpriyatiya.....	258
12.2. Slujba bezopasnosti predpriyatiya, i funktsii i struktura.....	263
12.3. Sushnost kommercheskoy tayny.....	269
12.4. Mehanizm zashity kommercheskoy tayny.....	272
12.5. Metody sbora informatsii o konkurentax.....	274

LITERATURA..... 281

CONTENTS

INTRODUCTION.....	3
I Chapter. Matter and tasks of the course.....	8

1.1. Role of “Economy of enterprises” in the system of economic disciplines.....	8
1.2. Object, subject of “Economy of enterprises”.....	15
1.3. Methods of course “Economy of enterprises”.....	23
II Chapter. Enterprise is selfeconomic subject of market.....	30
2.1. Enterprise is selfeconomic subject of market economy, its goals and tasks.....	30
2.2. Conception of enterprise, its peculiarities, forms and kinds...	38
2.3. Licence to activity of enterprise.....	50
2.4. Reforms of state enterprise’s.....	52
2.5. Direction of enterprise’s activity on the basis of consumer’s interrogation.....	58
III Chapter. Creation and cessation of activity of enterprise.....	63
3.1. Principle of enterprise creation.....	63
3.2. Institutional documents.....	65
3.3. Property of enterprise.....	68
3.4. Financial stability of enterprise.....	70
3.5. Foreign economic agreements of enterprise.....	75
IV Chapter. Management by enterprise and by its subdivisions.....	81
4.1. Essence and necessity of management by enterprise.....	81
4.2. Modern principles, forms and methods of management by enterprise.....	85
4.3. Management by production and of its subdivisions.....	91
4.1. Role of manager in the organisation of production and management by enterprise.....	95
V Chapter. Prospect and business plan of activity of enterprise.....	101
5.1. Methodological basis of planing in the conditions of market economy.....	101

5.2. Principles, methods and indexes of planning.....	111
5.3. System and forms of planning in the enterprises.....	113
5.4. Factors influencing the activity of enterprises.....	114
5.5. Sections and indexes of enterprise's plan.....	118
5.6. Essence, forms and structure of business plan.....	120

VI Chapter. Socio-economic efficiency of production..... 125

6.1. Essence, criteria and indexes of efficiency of enterprise.....	125
6.2. General, absolute and comparative economic efficiency of productive expenditures.....	134
6.3. Period of compensation of expenditures as the main indexes of expenditures.....	139
6.4. Main trends of increasing of efficiency of enterprise.....	140

**VII Chapter. Main funds and productive capacity of
enterprise..... 145**

7.1 Essence of main funds in the activity of enterprise.....	145
7.2 Composition, structure and indexes of main funds.....	147
7.3 Productive capacity of enterprise, method of their calculation.....	155

VIII Chapter. Circulation funds and circulation enterprises..... 164

8.1. Essence of circulation funds and circulation enterprises.....	164
8.2. Structure of circulation funds, Resources of formation and indexes of usage.....	165
8.3. Economy of circulation of element's funds.....	172
8.4. The ways of efficiency of usage of circulation funds.....	176

IX Chapter. Staff and their position in the enterprise..... 185

9.1. Principles of selection of staff in the conditions of market economy, their structure and characteristics.....	185
9.2. Concept of labour productivity and it's importance for the	

activity of enterprise.....	194
9.3. Classification and characteristics of indexes of labour efficiency.....	197
9.4. Principles, conditions and regulation of labour payment.....	202
X Chapter. Expenditures, profit and profitability of productive activity of enterprises.....	216
10.1. Essence and classification of expenditures.....	216
10.2. Essence of profit, the sources of its formation.....	226
10.3. Economic essence of profitability and indexes.....	231
10.4. Factors influencing profit and profitability.....	233
XI Chapter. Investional activity of enterprise	248
11.1. Concept of investment, classification and importance of investments.....	248
11.2. Main sources and trends of investment of enterprise.....	251
11.3. Indexes, evaluation, ways of increasing of efficiency of investment projects.....	253
XII Chapter. Security and commercial mystery of enterprise.....	258
12.1. Aims and tasks of promoting of business security.....	258
12.2. Security service of enterprise, their functions and structure.....	263
12.3. Essence of commercial mystery.....	269
12.4. Mechanism of protection of commercial mystery.....	272
12.5. Methods of collecting information about competitors.....	274
LITERATURE.....	281

ANNOTATSIYA

Darslikda b z r iqtis diyotining shakllanishi shar itida k r nalar iqtis diyoti va fa liyotining tashkil etilishi bilan b g liq masalalar ko rib chiqilgan. Darslik kirish va o n ikkita b bdan ib rat

bo`lib, ularda kursning mazmuni va vazifalari, korxonalarining o`jalik yurituvchi sub`ekt sifatida tashkil etilishi va faoliyat yuritishi bilan bog`liq tashkiliy, ququqiy va iqtisodiy masalalar bayon etilgan.

Kitobda korxonalar faoliyatining asosiy ko`rsatkichlari qo`latini baqolash usullarini o`rganishga katta e`tibor berilgan. Buzor sharhida korxonaga biznes-rejasini ishlab chiqish, korxonalar faoliyatini rejalashtirish bo`yicha tavsiyalar berilgan. Korxonaga resurslaridan foydalanish, investitsiyalash, xavfsizligi va uning tijorat siri masalalariga aloqida e`tibor qaratilgan.

Darslik o`liy o`quv yurtlari talabalariga mo`ljallangan. U magistrantlar, aspirantlar, raqbar olimlar va mutaassislariga qam foydali bo`lishi mumkin.

ANNOTATSIYA

V uchebnike rassmatrivayutsya voprosu, svyazannye s ekonomiko y i organizatsiey ozyaystvennoy deyatelnosti

predpriyatiy v usloviiya formirvaniya rnochny eknomiki. Uchebnik sostoit iz vvedeniya i dvenadtsati glav, v kotorykh izlozheni soderzhanie i zadachi kursa, organizatsionnye, pravovye i ekonomicheskie voprosy szdaniya i funktsionirvaniya predpriyatiy, kak zayavstvuyushiy subektv.

V knige bolshoe vnimanie udeleno izucheniyu ekonomicheskogo soderzhaniya metodov tsenki sostoyaniya snvnoy pokazateley rabot predpriyatiy. Dan rekommendatsii p razrabtke biznes-plana predpriyatiya, planirvaniyu deyatelnosti predpriyatiy v usloviiya rnochna. Osoboe vnimanie udeleno voprosam isplozvaniya resursov, investirovaniya, bezpasnosti predpriyatiya i eyo kommercheskoy tayne.

Uchebnik prednaznachen dlya studentov vsshiy uchebnyy zavedeniy. On mojet byt pplezen magistrantam, aspirantam, rukvodnyashim rabotnikam i spetsialistam.

ABSTRACT

Some problems linked with economy and organization of economic activity in the conditions of forming market economy in Uzbekistan are being discussed in this textbook.

This textbook consists of 12 chapters. Having generalized different authors, the author gives here contents and tasks of the course, organizational, lawful and economic problems of creation and functioning of enterprises - as some economic subject. A great attention is paid to study of economic content, methods of defining and evaluation of main indexes of the work of enterprise. Some recommendations on working out of business plan of the enterprise, planning of activity of enterprise in the conditions of market economy are given here.

A special attention is given to the problems of using of labour resources, investment, enterprise's security and of its commercial mystery.

This textbook can be used by students of higher educational establishments as well as by magistrates and post graduates, and head workers and specialists.